

**HUKUKSAL VE TARİHSEL AÇIDAN 1961 ANAYASASI'NDA
SOSYAL DEVLET İLKESİNİN ANALİZİ**

Eren AKARÇAY

Yüksek Lisans Tezi

Tarih Anabilim Dalı

Doç. Dr. Bilal TUNÇ

AĞRI - 2023

Her Hakkı Saklıdır.

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

EREN AKARÇAY

HUKUKSAL VE TARİHSEL AÇIDAN 1961 ANAYASASI'NDA
SOSYAL DEVLET İLKESİNİN ANALİZİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. BİLAL TUNÇ

AĞRI - 2023

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “**Hukuksal ve Tarihsel Açıdan 1961 Anayasası’nda Sosyal Devlet İlkesinin Analizi**” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Δ **Tezimin erişime açılmasını istiyorum.**

13.01.2023

Eren AKARÇAY

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL VE ONAY FORMU

**HUKUKSAL VE TARİHSEL AÇIDAN 1961 ANAYASASI'NDA
SOSYAL DEVLET İLKESİNİN ANALİZİ**

Doç. Dr. Bilal TUNÇ danışmanlığında, Eren AKARÇAY tarafından hazırlanan bu çalışma, **13/01/2023** tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalında yüksek lisans tezi olarak **oybirliği** ile kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Hacer GÖL

İmza :

Üye : Doç. Dr. Ceren AVCİL

İmza :

Üye : Doç. Dr. Bilal TUNÇ

İmza :

Yukarıdaki sonuç;

Enstitü Yönetim Kurulu .../.../... tarih ve /..... nolu kararı ile onaylanmıştır.

Prof. Dr. İbrahim HAN
Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaklardan yapılan bildiriş, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak olarak kullanımı, 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tâbidir.

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hukuksal ve Tarihsel Açıdan 1961 Anayasası'nda

Sosyal Devlet İlkesinin Analizi

Eren AKARÇAY

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Bilal TUNÇ

1961 Anayasası, Türk hukuk tarihinde kabul edilen dördüncü anayasa olma özelliğine sahiptir. 27 Mayıs Askerî Darbesi'nin bir sonucu olarak hazırlanan bu anayasa, içerdiği hükümler itibarıyla “ilklerin anayasası” olarak nitelendirilmiştir. Zira adı geçen anayasanın yürürlüğe girmesiyle beraber birçok kurum ve kuruluş ilk defa anayasal bir statü kazanmış, ilk kez “Parlâmenter Hükûmet Sistemi” ve buna bağlı olarak “Kuvvetler Ayrılığı Teorisi” gerçek anlamda uygulanmaya başlanmış ve bunun sonucunda Türkiye’de yeni bir siyasal yapı ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte bahsi geçen anayasa, özgürlükçü-çoğulcu bir anlayışla oluşturulduğundan ve temel hak ve hürriyetlere geniş bir yer verdiğinden Türk demokrasi kültürünün gelişmesine de önemli bir katkı sağlamıştır.

1961 Anayasası'nın özgürlükçü bir karaktere sahip olması, Türkiye'deki sosyal hayatı da önemli ölçüde etkilemiştir. Bu kapsamda Türk hukuk tarihinde ilk defa 1961 Anayasası içeriğinde, devletin bir niteliği olarak “sosyal devlet ilkesi” düzenlenmiştir. Bu ilkenin anayasada yer almasıyla hukuksal açıdan devlete, sosyal ve ekonomik hayattaki değişiklikleri sağlama ödevi verilerek onun sosyal olma yönündeki temel iradesinin güçlendirilmesi amaçlanmış ve böylelikle bireylerin insan onuruna yaraşır asgari bir yaşam seviyesine sahip olabilmelerinin de önü açılmıştır.

Sosyal devlet ilkesi, sosyal adalet ve toplumsal barışı sağlamak amacıyla devletin sosyal ve ekonomik yaşama aktif biçimde müdahalesini meşru ve zorunlu gören hukukî ve iktisadî işlevlere sahip bir devlet anlayışı olarak tanımlanmaktadır. Bu ilkenin iktisadî yönü devletin kişilere yönelik sosyal hayatta gereken ekonomik önlemleri alması iken; hukukî işlevi ise devletin bireylere sosyal ve ekonomik hakları sağlamasıdır. Adı geçen hakların da hukuksal açıdan önem kazanmasıyla beraber bahsi geçen ilkenin etkinliği artmaktadır. Bu nedenle söz konusu haklar, sosyal

devlet ilkesinin ayrılmaz bir parçasıdır. Dolayısıyla bu hakların, ancak anayasa adı verilen toplum sözleşmelerinde düzenlenerek güvence altına alınması sonucunda sosyal devlet ilkesinin hukukî yönü ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda belirtilen açıklamalar kapsamında bu çalışmada, sosyal devlet ilkesini anayasal anlamda ilk kez vurgulayan 1961 Anayasası'nda adı geçen ilkenin ne şekilde yer aldığı hususunun hukuksal ve tarihsel açıdan ayrıntılı bir biçimde incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, sosyal devlet ilkesi ve bu ilkenin hukukî işlevini teşkil eden sosyal ve ekonomik haklar; 1961 Anayasası'yla bu anayasa öncesindeki Türk anayasa ve anayasal belgelerin içeriğine göre ele alınmıştır. Bu verilerin ortaya konulabilmesi için Türk anayasa hukuku, anayasa tarihi ve 1961 Anayasası'yla söz konusu ilke ve haklar hakkında yazılan kitaplar, makaleler ve lisansüstü çalışmalar incelenmiş, ayrıca ansiklopedi ve bildiri metinleriyle süreli yayınlardan istifade edilmiştir. Son olarak bu çalışma, nitel bir çalışma olup; burada doküman analizi tekniği kullanılarak hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: 1961 Anayasası, Anayasa, Sosyal Devlet İlkesi, Sosyal ve Ekonomik Haklar, Temel Hak ve Hürriyetler.

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

Analysis of the Social State Principle in the 1961 Constitution from a Legal and Historical Perspective

Eren AKARÇAY

Thesis Advisor: Assoc. Prof. Dr. Bilal TUNÇ

The 1961 Constitution is the fourth constitution adopted in the history of Turkish law. This constitution, which was prepared as a result of the May 27 Military Coup, has been described as the “constitution of firsts” in terms of the provisions it contains. With the enactment of the aforementioned constitution, many institutions and organizations gained a constitutional status for the first time, the “Parliamentary Government System” and accordingly the “Separation of Powers Theory” began to be implemented in real terms, and as a result, a new political structure emerged in Turkey. Since the aforementioned constitution was created with a libertarian-pluralist understanding and gives a wide place to fundamental rights and freedoms, it has also made an important contribution to the development of Turkish democratic culture.

The 1961 Constitution's libertarian character had a significant impact on social life in Turkey. In this context, for the first time in the history of Turkish law, the 1961 Constitution regulated the “principle of social state” as an attribute of the state. With the inclusion of this principle in the constitution, it is aimed to strengthen the basic will of the state to be social by giving the state the duty to provide changes in social and economic life. Thus, the way has been paved for individuals to have a minimum level of life worthy of human dignity.

The social state principle is defined as a state understanding with legal and economic functions that sees the active intervention of the state in social and economic life as legitimate and necessary in order to ensure social justice and social peace. While the economic aspect of this principle is that the state takes the necessary economic measures for individuals in social life, its legal function is that the state provides social and economic rights to individuals. With the mentioned rights also gaining importance from a legal point of view, the effectiveness of this principle increases. For this reason, these rights are an integral part of the social state

principle. Therefore, the legal aspect of the social state principle emerges as a result of securing these rights only by arranging them in social contracts called the constitution.

This study aims to examine in detail, from a legal and historical perspective, how this principle is included in the 1961 Constitution, which emphasizes the principle of social state for the first time in constitutional terms. For this purpose, the principle of social state and social and economic rights, which constitute the legal function of this principle, were analyzed according to the content of the 1961 Constitution and the Turkish constitutions and constitutional documents prior to this Constitution. In order to reveal these data, books, articles and postgraduate studies on Turkish constitutional law, constitutional history, the 1961 Constitution and the principles and rights in question were examined. In addition, encyclopedias, papers and periodicals were used. Finally, this study is a qualitative study; here, it was prepared using the document analysis technique.

Keywords: 1961 Constitution, Constitution, Social State Principle, Social and Economic Rights, Fundamental Rights and Freedoms.

ÖNSÖZ

Tarafımca hazırlanan bu yüksek lisans tezi giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından meydana gelmiş olup; giriş kısmında çalışmaya bütünlük kazandırmak amacıyla devlet, hukuk devleti, anayasacılık, anayasa ve sosyal devlet kavramlarıyla Türk anayasa tarihinde önemli bir yere sahip olan 1961 Anayasası'nın nitelikleri hakkındaki bilgiler genel hatlarıyla ele alınmış, ayrıca tezin konu bakımından amacı, kapsamı ve sınırı belirlenmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde “*Sosyal Devlet İlkesi ve Türkiye’de Sosyal Devlet İlkesinin Anayasal Gelişimi*” başlığı ve buna ilişkin konulara değinilmiştir. Bu bölümde sosyal devlet ilkesinin tanımı, tarihsel gelişimi, işlevi ve amaçları ana çizgileriyle ele alınmıştır. Aynı şekilde adı geçen ilkenin bir sonucu olan sosyal ve ekonomik hakların bu ilkeyle beraber XIX. Yüzyılın başlarından 1961 Anayasası’na kadar geçen süreç içerisinde Türk anayasa ve anayasal belgelerine yansımalarına ilişkin de açıklamalar yapılmıştır. Bu kapsamda Türkiye’nin anayasal gelişimine katkı sağlayan Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, 1876 Kanun-i Esasi, 1921 ve 1924 Anayasaları hukuksal ve tarihsel bir perspektifle irdelenmiş ve konularla ilgili bütünlüğü korumak için bu hukukî belgeler hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde “*Hukuksal ve Tarihsel Açından 1961 Anayasası’nda Sosyal Devlet İlkesinin Analizi*” başlığı ve buna ilişkin hususlar incelenmiştir. Bu bölümde 1961 Anayasası’nın kabul edilmesine giden süreçteki hukuksal ve tarihsel gelişmelerin ele alınmasından başka bilhassa adı geçen anayasanın hazırlanışına, içeriğine, getirdiği yeniliklere ve değişikliklerine detaylı bir biçimde değinilmiştir. Söz konusu hususların irdelenmesinden sonra çalışmanın esas konusunu teşkil eden sosyal devlet ilkesi ve buna bağlı olarak sosyal ve ekonomik haklar, 1961 Anayasası’na göre hukuksal ve tarihsel açıdan ayrıntılı bir şekilde açıklanarak hukukî ve iktisadî özelliklere sahip bu ilkenin bahsi geçen anayasa içeriğindeki hukuksal yönü ortaya çıkarılmıştır.

Çalışma, diğer bilimsel eserlerden farklı bir nitelik arz etmektedir. Zira bu çalışmada 1961 Anayasası ekseninde sosyal devlet ilkesi ve söz konusu ilkenin bir gereği olan sosyal ve ekonomik haklar hukuksal ve tarihsel bir psikolojiyle ele alınmıştır. Bu çerçevede adı geçen ilkeyle bahsi geçen hakların 1961 Anayasası’nda

nasıl düzenlendiği, bu konuda anayasa içeriğinde ne gibi hükümlerin yer aldığı ve bunların Türk demokrasisini ne şekilde etkilediği hususları ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir.

Araştırma ve inceleme eserleri çalışmanın temel dayanağını oluşturmaktadır. Bu kapsamda konuyla ilgili olan kitap, makale ve lisansüstü çalışmalar detaylı bir biçimde incelenmeye çalışılmıştır. Bunun dışında ansiklopedi ve bildiri metinleriyle süreli yayınlar da ayrıntılı bir şekilde irdelenmiş ve çalışmanın sonuçlandırılması adına bu bilimsel kaynaklardan da önemli ölçüde yararlanılmıştır.

Çalışmanın her aşamasında yardımlarını esirgemeyen, bilimsel açıdan gereken katkıyı sağlayan ve her zaman istişarede bulunup görüşlerinden yararlandığım tez danışmanım Doç. Dr. Bilal TUNÇ'a, tez süresince karşılaştığım zorluklarda kardeşim gibi hep yanımda olan değerli arkadaşlarım Tekirdağ Hâkimi Hasan Burak ÖNDİN ile Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi öğretim üyesi Dr. Adem AKALIN'a ve tezin tüm aşamalarında mütevazı duruşlarıyla beni bir ağabey gibi kucaklamış olan ve çalışmaya ilişkin kaynaklara ulaşmam konusunda gerekli kolaylığı sağlayan yakın dostlarım Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi öğretim üyesi Dr. Mehmet Fatih ELMAS ile Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi öğretim üyesi Doç. Dr. Ahmet EDİ'ye her türlü destekleri için müteşekkirim. Ayrıca hayatımın her döneminde desteklerini sürekli yanımda hissettiğim kıymetli annem Emine AKARÇAY ve değerli babam Turan AKARÇAY'a da en derin saygılarımla teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak en özel ve içten teşekkürüm; tezin her anında güler yüzünü benden eksik etmeyip psikolojik olarak beni motive eden, çalışmanın ilerlemesi adına işlerimi kolaylaştırmak için kendi sosyal yaşamından dahi gönül bağıyla feragat ederek sabırla ve özveriyle bana destek olan, saygısı ve sevgisiyle yaşantıma anlam katan hayat arkadaşım, meslektaşım ve sevgili eşim Berçem AŞKIN AKARÇAY'adır.

13.01.2023

Eren AKARÇAY

KISALTMALAR

bkz.	Bakınız
BM	Birleşmiş Milletler
c.	Cilt
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	Çeviren
DGM	Devlet Güvenlik Mahkemesi
Doç.	Doçent
DP	Demokrat Parti
Dr.	Doktor
Ed.	Editör
İİSBF	İktisadî, İdarî ve Sosyal Bilimler Fakültesi
KHK	Kanun Hükmünde Kararname
MBK	Millî Birlik Komitesi
Ord.	Ordinaryüs
Prof.	Profesör
s.	Sayfa
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
SBF	Siyasal Bilgiler Fakültesi
ss.	Sayfa Sayısı
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TSK	Türk Silahlı Kuvvetleri
vd.	Ve Devamı

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT	III
ÖNSÖZ.....	V
KISALTMALAR	VII
İÇİNDEKİLER.....	VIII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SOSYAL DEVLET İLKESİ VE TÜRKİYE’DE SOSYAL DEVLET İLKESİNİN ANAYASAL GELİŞİMİ

1.1. Sosyal Devlet İlkesi	6
1.1.1. Tanımı.....	6
1.1.2. Tarihsel Gelişimi	8
1.1.3. İşlevi ve Amaçları.....	9
1.2. Sosyal Devlet İlkesi Bağlamında Sosyal ve Ekonomik Hakların İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’ndeki Yeri	11
1.3. Sosyal Devlet İlkesi Bağlamında Sosyal ve Ekonomik Hakların 1961 Anayasası Öncesindeki Türkiye’deki Anayasa Metinlerine Yansımaları	14
1.3.1. Tanzimat Fermanı.....	15
1.3.1.1. Tarihsel Gelişmeler.....	15
1.3.1.2. Hazırlanışı ve Hukukî Yapısı	19
1.3.1.3. İçerdiği Hükümler ve Sosyal Devlet İlkesi ile İlişkisi	21
1.3.2. Islahat Fermanı	23
1.3.2.1. Tarihsel Gelişmeler.....	23
1.3.2.2. Hazırlanışı ve Hukukî Yapısı	25
1.3.2.3. İçerdiği Hükümler ve Sosyal Devlet İlkesi ile İlişkisi	27
1.3.3. 1876 Kanun-i Esasi.....	29
1.3.3.1. Tarihsel Gelişmeler.....	30
1.3.3.2. Hazırlanışı ve Hukukî Yapısı	31
1.3.3.3. İçerdiği Hükümler ve Sosyal Devlet İlkesi ile İlişkisi	34

1.3.3.4. Anayasa’da 1909 Yılında Yapılan Değişiklikler	39
1.3.4. 1921 Anayasası	43
1.3.4.1. Tarihsel Gelişmeler	43
1.3.4.2. Hazırlanışı ve Hukukî Yapısı	49
1.3.4.3. İçerdiği Hükümler ve Sosyal Devlet İlkesi ile İlişkisi	52
1.3.4.4. Yapılan Düzenlemeler ve Anayasa’da 1923 Değişiklikleri	55
1.3.5. 1924 Anayasası	60
1.3.5.1. Tarihsel Gelişmeler	61
1.3.5.2. Hazırlanışı ve Hukukî Yapısı	64
1.3.5.3. İçerdiği Hükümler ve Sosyal Devlet İlkesi ile İlişkisi	66
1.3.5.4. Anayasa’da Yapılan Değişiklikler	73

İKİNCİ BÖLÜM

HUKUKSAL VE TARİHSEL AÇIDAN 1961 ANAYASASI’NDA SOSYAL DEVLET İLKESİNİN ANALİZİ

2.1. 1946 ve Sonrası Türkiye’de Çok Partili Döneme Geçiş	77
2.2. 1946 Yılı Yerel ve Genel Seçimleri	80
2.3. 14 Mayıs 1950 Genel Seçimleri ve Demokrat Parti Dönemi	82
2.3.1. Demokrat Parti İktidarı	85
2.3.2. Demokrat Parti Döneminde İktidar ve Muhalefet İlişkileri	88
2.4. 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi ve Siyasî-Hukukî Gelişmeler	92
2.5. 1961 Anayasası	95
2.5.1. Hazırlanışı ve Hukukî Yapısı	96
2.5.2. İçerdiği Hükümler ve Getirdiği Yenilikler	99
2.5.3. Anayasa’da Yapılan Değişiklikler	105
2.6. 1961 Anayasası’na Göre Sosyal Devlet İlkesi	109
2.7. Sosyal Devlet İlkesi Bağlamında Sosyal ve Ekonomik Hakların 1961 Anayasası’ndaki Yeri	112
2.7.1. Ailenin Korunması	115
2.7.2. Mülkiyet ile İlgili Hükümler	116
2.7.2.1. Genel Olarak Mülkiyet Hakkı	117

2.7.2.2. Toprak Mülkiyeti.....	119
2.7.2.3. Kamulaştırma	121
2.7.2.4. Devletleştirme	124
2.7.3. Çalışma ve Sözleşme Hürriyeti	127
2.7.4. Çalışma ile İlgili Hükümler.....	128
2.7.4.1. Çalışma Hakkı ve Ödevi	129
2.7.4.2. Çalışma Şartları.....	131
2.7.4.3. Dinlenme Hakkı	133
2.7.4.4. Adil Ücret Hakkı.....	135
2.7.4.5. Sendika Kurma Hakkı.....	136
2.7.4.6. Toplu Sözleşme ve Grev Hakkı	139
2.7.5. Sosyal Güvenlik Hakkı.....	142
2.7.6. Sağlık Hakkı	145
2.7.7. Eğitim ve Öğrenim Hakkı	147
2.7.8. Kooperatifçiliği Geliştirme	150
2.7.9. Tarımın ve Çiftçinin Korunması	152
SONUÇ.....	155
KAYNAKÇA.....	160
EKLER.....	202
ÖZGEÇMİŞ	213

GİRİŞ

Devlet, sınırları tespit edilmiş toprak parçası üzerinde egemen olan belirli bir insan grubunun oluşturduğu siyasal ve hukuksal kimliğe sahip bir kurumdur. Söz konusu tanımının bir yansıması olarak bu kurum, bireylerin toplum yaşamında başvurdukları sosyal ve tarihsel bir gerçekliğe sahip olan örgütlenme biçimidir. Bu kapsamda devletin en önemli hedefi, kişilerin maddî ve manevî refahını temin ederek geleceğe daha güvenli bir şekilde bakmalarını sağlamaktır¹.

Devlet, yukarıda belirtilen temel hedefini gerçekleştirmeye çalışırken kendisini oluşturan bireylere yönelik keyfî uygulamalardan kaçınmak ve kendi gücünü sınırlamak zorundadır. Bu da devletin ancak hukuk bilincini kendi bünyesinde içselleştirmesiyle mümkündür. Devletin bu davranışının sonucunda da “hukuk devleti” kavramı ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda hukuk devleti, faaliyetlerinde hukuk normlarına bağlı olan ve bireylere özgürlükle hukuksal güvenlik sağlayan devlet biçimi olarak ifade edilmektedir².

Hukuk devleti, kendi işleyişi konusunda hukuk kurallarıyla bağlı olduğundan ve bireylerin temel hak ve hürriyetlerini sağlaması gerektiğinden bu konuların devlet mekanizması içerisinde belirlenebilmesi açısından “anayasacılık” hareketleri özel bir önem arz etmektedir. Bu bağlamda anayasacılık, devlet organlarının kendi gücünün sınırlarını istediği gibi tespit etme yetkisine sahip olmasının önüne geçebilmek adına bu hususa bir üst sınır koymayı amaçlayan faaliyettir³. Bu faaliyetin esasını da hiç şüphesiz ki “anayasa” adı verilen hukukî belgeler oluşturmaktadır.

Anayasalar, modern çağın ve anayasacılık faaliyetlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan hukukî metinlerdir. Bu hukukî metinlerin, modern çağın gereksinimlerinden kaynaklı olarak, bireylerin hürriyetleri karşısında devlet

¹ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, Ekin Yayınları, Bursa, 2010, s. 133-135; Mehmet Kocaoğlu, *Anayasa'ya Göre Türk Sosyal Devlet Sistemi*, Kara Harp Okulu Yayınları, Ankara, 1989, s. 1; Server Tanilli, *Devlet ve Demokrasi: Anayasa Hukukuna Giriş*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1981, s. 1.

² John Rawls, *Bir Adalet Teorisi*, (Çev. Vedat Ahsen Coşar), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2021, s. 264; Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1986, s. 94-95; Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Yayınları, Bursa, 2000, s. 169-171.

³ Bilal Tunç ve Eren Akarçay, “12 Mart Muhtırası Sonrası 1961 Anayasası’nda Yapılan Değişiklikler Üzerine Bir Değerlendirme”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, cilt: 11, sayı: 3, (2022), s. 1545; Atilla Yayla, “Anayasacılık, Anayasal Demokrasi ve İdeolojiler”, *Liberal Düşünce Dergisi*, sayı: 66, (2012), s. 13; Rawls, 2021, s. 264.

iradesinin sınırlanması ve onun keyfî davranışlarının önüne geçilebilmesi düşüncesinden doğduğu kabul edilmektedir. Bu çerçevede anayasa, devletin hukukî niteliğine yönelik esas düşünceyi yansıtan, bireyler adına meşru yetkiyi kullanacak olan anayasal organların sınırlarını, aralarındaki ilişkileri ve temel yetkilerini, ayrıca temel hak ve hürriyetlere ilişkin normları belirleyen ve yasalardan farklı ve üstün bir şekilde oluşturulan kurallar bütünü olarak tanımlanmaktadır⁴.

Türkiye, 1876 tarihli Kanun-i Esasi'nin kabul edilmesiyle ilk kez anayasal bir hukuk sistemine sahip olmuştur. Türkiye'de bu anayasadan itibaren "1921, 1924, 1961 ve 1982 Anayasaları" olmak üzere toplamda beş farklı anayasa kullanılmıştır. Söz konusu anayasalar, Türkiye'de hukuk devleti bilincinin oluşmasına ve gelişmesine önemli bir katkı sağlamıştır. Bu kapsamda, bahsi geçen anayasalar içerisinde yer alan ve 27 Mayıs Askerî Darbesi neticesinde hazırlanan 1961 Anayasası; kendisinden önceki anayasalardan farklı olarak özgürlükçü bir anlayışla oluşturulmak suretiyle temel hak ve hürriyetleri geniş bir şekilde düzenleme altına almış, birçok kamu kurum ve kuruluşunun ilk kez anayasal bir statüye sahip olmasını sağlamış ve Türk hukuk tarihinde ilk defa sosyal devlet ilkesine anayasal anlamda yer vermiştir⁵. Bu da, adı geçen anayasaya farklı bir nitelik kazandırmıştır.

1961 Anayasası'yla Türk hukuk sistemine dahil edilen ve hukuk devletinin ayrılmaz bir parçasını teşkil eden sosyal devlet, devletin birtakım müdahalelerde bulunarak zayıf konumda bulunan kişilerle diğerleri arasındaki sosyal ve ekonomik eşitliği sağlamayı ve bu şekilde onları meşru bir biçimde koruyarak ve sosyal adaleti sağlayarak asgari refah düzeyine çıkarmayı esas alan ilkedir. Bu kapsamda adı geçen ilkenin genel amacı, devletin bireylere birtakım sosyal ve ekonomik haklar tanıyarak ve malî destekte bulunarak onların insan haysiyetine uygun bir biçimde yaşamasını sağlamaktır⁶.

⁴Süheyl Batum, *Anayasa ve İnsan: 99 Soruda Çağdaş Anayasa*, Cumhuriyet Gazetesi Yenigün Haber Ajansı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 21-22; Tunç ve Akarçay, 2022, s. 1545; Yayla, 2012, s. 13-14; Hüseyin Nail Kubalı, *Anayasa Hukuku Dersleri: Genel Esaslar ve Siyasî Rejimler*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1971, s. 80-81.

⁵Bilal Tunç, "Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası'nın Yeri ve Önemi", *Karadeniz Araştırmaları Merkezi Dergisi*, cilt: 17, sayı: 67, (2020), s. 657; Mümtaz Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 15-17; Tunç ve Akarçay, 2022, s. 1545-1546; Kocaoğlu, 1989, s. 1.

⁶Bülent Tanör, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, May Yayınları, İstanbul, 1978, s. 107; Ali Tarık Gümüş, *Sosyal Devlet Anlayışının Gelişimi ve Dönüşümü*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk

Sosyal devlet ilkesinin genel amacından hareketle iktisadî ve hukukî olmak üzere iki işlevi bulunmaktadır. Bu ilkenin iktisadî fonksiyonu, sosyal eşitliği sağlamak adına devletin korunmaya muhtaç bireyler açısından sosyal yaşamda gerekli ekonomik tedbirleri almasıdır. Adı geçen ilkenin hukukî işlevi ise devletin bireylere sosyal ve ekonomik hakları sağlama ödevidir. Sosyal adaleti dengelemeyi amaçlayan söz konusu haklarla diğer hak ve özgürlüklerin birleşmesi ve böylece kişilerin insan onuruna yaraşır asgari bir hayat düzeyine sahip olması sonucunda da sosyal devlet ilkesi ortaya çıkmıştır⁷. Dolayısıyla bu ilkeyle sosyal ve ekonomik haklar, birbirinden ayrı düşünülemez. Bu nedenle adı geçen hakların, ancak anayasalarda düzenlenerek teminat altına alınmasıyla sosyal devlet konusunda hukuksal açıdan bütünlüğün sağlanması mümkündür.

Yukarıda yapılan açıklamalar bağlamında bu çalışmada, Türk hukuk tarihinde önemli bir dönüm noktasını teşkil eden 1961 Anayasası'nda sosyal devlet ilkesinin nasıl düzenlendiği ve bu anayasa içeriğindeki hangi düzenlemelerde etkisinin söz konusu olduğu hususları, araştırma ve inceleme eserlerinin yanı sıra süreli yayınlardan elde edilen bilimsel bilgiler çerçevesinde kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Bu veriler ışığında sosyal devlet ilkesinin 1961 Anayasası'nda düzenlenmesinin Türk demokrasisinde ne gibi etkiler meydana getirdiğinin ayrıntılı bir biçimde ortaya çıkarılması hedeflenmiştir.

Çalışmanın konusu, sosyal devlet ilkesinin 1961 Anayasası içeriğindeki düzenleniş biçimini hukuksal ve tarihsel bir perspektifle incelemektir. Bu kapsamda, çalışmada; adı geçen ilkenin bir gereği olan ve aynı zamanda hukukî işlevini teşkil eden sosyal ve ekonomik hakların bahsi geçen ilkeyle birlikte 1961 Anayasası'ndaki ele alınış şeklini incelemekten başka söz konusu ilke ve hakların bu anayasa öncesindeki Türk anayasa ve anayasal belgelerine yansımalarına ilişkin de hukuksal ve tarihsel araştırmalar yapılmıştır. Bununla birlikte sosyal devlet ilkesinin kapsamının geniş olmasından dolayı 1961 Anayasası'nda yer alan ve adı geçen

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010, s. 178; Kocaoğlu, 1989, s. 5-6; İlker Hasan Duman, *Sosyal Devlet*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 13; Batum, 2011, s. 309.

⁷Ayferi Göze, *Sosyal Devlet Sistemi*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976, s. 111; Suat Uzun, 1982 Anayasasına Göre Sosyal Devlet İlkesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2010, s. 1; Münci Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1993, s. 83-84; Kocaoğlu, 1989, s. 4-5; Gümüş, 2010, s. 178; Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 111; Batum, 2011, s. 311.

ilkenin iktisadî fonksiyonunu oluşturan planlama, istihdam, gelir ve vergi politikaları gibi ekonomik hususlar çalışma içeriğinin dışında tutulmuştur.

Çalışma içeriğinde sosyal devlet ilkesi ve buna bağlı olarak sosyal ve ekonomik hakların yalnızca anayasa ve anayasal belgelerdeki ele alınış şekline ve yansımalarına ilişkin açıklamalar yapıldığından, konu kapsamının geniş olması ve bu hususa bir sınırlama getirme zorunluluğunun bulunması nedeniyle adı geçen ilkenin ve bahsi geçen hakların anayasa dışındaki kanun, yönetmelik gibi diğer düzenleyici işlemlerdeki yer alış biçimine değinilmemiştir. Son olarak, sosyal devlet ilkesinin bir gereği olan sosyal ve ekonomik haklar her ne kadar 1961 Anayasası içeriğinde “Sosyal ve İktisadî Haklar ve Ödevler” biçiminde ifade edilmişse de terminolojik bütünlüğü bozmamak adına bu haklar çalışma kapsamındaki tüm anayasa ve anayasal belgelerin içeriğine göre açıklanırken “Sosyal ve Ekonomik Haklar” şeklinde ifade edilmiştir.

Çalışma, yukarıda izah olunan hususlar göz önünde bulundurularak iki bölüm hâlinde hazırlanmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde genel olarak sosyal devlet ilkesi ile Türkiye’de adı geçen ilke ve buna bağlı olarak sosyal ve ekonomik hakların 1961 Anayasası’na kadar geçen süre içerisindeki anayasal gelişimi ele alınmıştır. İkinci bölümde ise 1961 Anayasası’nın kabul edilmesine giden süreç ile bahsi geçen anayasa içeriğinde sosyal devlet ilkesi ve bu ilkenin bir gereği olan sosyal ve ekonomik hakların düzenleniş biçimi hukuksal ve tarihsel bir psikolojiyle irdelenmiştir. Böylece, 1961 Anayasası’nda söz konusu ilkeyle hakların hukuksal ve tarihsel açıdan ne şekilde ele alındığı, çalışma neticesinde tespit edilen bilimsel kaynakların detaylı bir biçimde araştırılmasıyla ortaya çıkarılmıştır.

Tez çalışmasının temel amacı, sosyal devlet ilkesi ve buna bağlı olarak sosyal ve ekonomik hakları Türk hukuk tarihinde önemli bir yere sahip olan 1961 Anayasası içeriğine göre hukuksal ve tarihsel açıdan ayrıntılı bir şekilde incelemek ve bu durumun Türk demokrasisine ne gibi katkılar sağladığını tespit etmektir. Bunun yanı sıra çalışma konusu olarak 1961 Anayasası’na göre sosyal devlet ilkesinin seçilmesindeki en önemli neden, bu konuda müstakil herhangi bir araştırmanın yapılmamış olmasıdır. Ayrıca bu çalışmayla anayasa tarihi çalışan araştırmacılara ciddî bir katkı sağlanması hedeflenmiştir.

Esasında sosyal devlet ilkesiyle ilgili başta lisansüstü tezler olmak üzere ciddi bilimsel çalışmalar mevcuttur, ancak 1961 Anayasası'nı merkeze alarak bu anayasada düzenlenen sosyal devlet ilkesi ve sosyal ve ekonomik haklar hakkında herhangi bir bilimsel araştırmanın yapılmadığı da bilinen bir gerçektir. Bu açıdan çalışma orijinallik arz etmektedir. Bu kapsamda tezin bir diğer amacı da, sosyal devlet ilkesinin gerçekleştirilmesi bağlamında 1961 Anayasası'nda ne gibi hukuksal düzenlemelerin yapıldığını ortaya çıkarmak ve bu hususa ilişkin var olan boşluğu doldurmaktır. Bu çalışmayla sosyal devlet ilkesi, 1961 Anayasası içeriğine göre hukuksal ve tarihsel açıdan incelenmiş ve böylelikle çalışmanın hukuk, siyasal bilgiler, kamu yönetimi ve tarih gibi birçok alanda literatürde bir başvuru eseri olması amaçlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SOSYAL DEVLET İLKESİ VE TÜRKİYE’DE SOSYAL DEVLET İLKESİNİN ANAYASAL GELİŞİMİ

1.1. Sosyal Devlet İlkesi

Sosyal devlet ilkesi, ortaya çıkışından itibaren özel bir önem arz etmektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın özünün kavranabilmesi adına her şeyden önce bahsi geçen ilkenin açıklanması gerekmektedir. Bu nedenle bu başlık altında çalışmanın ana konusu olan sosyal devlet ilkesinin daha net bir biçimde anlaşılması amacıyla “tanımı”, “tarihsel gelişimi”, “işlevi ve amaçları” üzerinde genel hatlarıyla durulacak ve sonrasında giriş bölümünde de ifade edildiği üzere hukukî ve iktisadî yönleri sahip bu ilkenin hukuksal boyutu olan sosyal ve ekonomik haklar esas alınarak buna göre açıklamalar yapılacaktır.

1.1.1. Tanımı

Devlet şeklinde teşkilâtlanan tüzel kişiliklerin en önemli amacı, topraklarında yaşayan vatandaşlarını sahip olduklarından daha fazla mutlu etmek ve onlara kaygısı daha az bir gelecek sağlamaktır. Bu nedenle devlet adı verilen tüzel varlıklar vatandaşlarını sosyal yaşamda mutlu edebilmek, onların özgürlüklerini kullanabilmelerini sağlamak ve kendi üzerine düşen sorumlulukları da yerine getirebilmek amacıyla topraklarında sosyal adalet ve kamu barışını sağlamak zorundadırlar⁸. Esasında bu da, devlet olmanın bir gereğidir.

Sosyal devlet günümüzde refah seviyesi en üst düzeye ulaşan ve gelişmiş olan toplumların, gerçekleştirmek istedikleri en önemli amaç ve ideallerden birisidir. Bu devlet anlayışı ilkesinin en önemli amacı da toplumun tamamına, insan haysiyetine yaraşacak bir şekilde hayat düzeyi sunmaktır. Bu açıdan bakıldığında sosyal devlet ilkesi çağdaş devletlerin vazgeçilmez bir unsurudur⁹.

Günümüzde sosyal devlet ilkesi her anlamda ciddi bir önem arz etmektedir. Zira sosyal devlet ilkesiyle beraber devletin ekonomiye, kamuya ve sosyal hayata

⁸Kocaoğlu, 1989, s. 1; Göze, 1976, s. 135; Cem Eroğul, *Devlet Nedir?*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999, s. 186-187; İlhan F. Akın, *Kamu Hukuku, Devlet Doktrinleri, Temel Hak ve Özgürlükler*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979, s. 316.

⁹İl Han Özay, *Devlet, İdarî Rejim ve Yargısal Korunma*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 20-21; Uzun, 2010, s. 4.

yapmış olduğu zorunlu, aktif ve meşru müdahalelerin sosyal adalete ve kamu barışına olumlu yönde katkılar sağladığı bilinen bir gerçektir¹⁰. Bu bağlamda modern ve çağdaş devletlerde sosyal devlet ilkesi, bir zorunluluk arz ettiği şeklinde düşünülebilir.

Sosyal devlet ilkesinin doktrinde çeşitli tanımları yapılmakla birlikte genel anlamıyla sosyal devlet ilkesi, toplumdaki sosyal refah seviyesini en üst düzeye çıkarmak amacıyla devletin birtakım müdahale ve davranışlarda bulunmasını esas alan ilkedir¹¹. Söz konusu tanım dışında sosyal devlet ilkesi, devletin sosyal açıdan zayıf konumda bulunan vatandaşlarına gerçek bir özgürlük vererek halk arasında hem sosyal hem ekonomik eşitliği sağlamayı esas alan, onlara sosyal ve ekonomik hayatta çeşitli olanaklar sağlama amacıyla olan ve halkın temel haklarını korumayı temel alması şeklinde de tanımlanabilir¹².

Yukarıda belirtilen tanımlardan yola çıkarak, sosyal devlet ilkesinin ele aldığı temel konunun esasında sosyal bakımdan zayıf olan toplumun bir bölümünü özgür kılarak onları toplumun kalan kısmıyla sosyal ve ekonomik açıdan eşit düzeye getirebilmektir¹³. Bu bakımdan sosyal devlet ilkesi içeriğinde yer alan sosyal ve ekonomik haklar, vatandaşların özgürlüklerini gerçekleştirebilmeleri ve geleceğe mutluluk içerisinde bakabilmeleri açısından son derece önemlidir. Dolayısıyla sosyal devlet ilkesi, sosyal ve ekonomik hakların kullanılması ve sosyal özgürlüğün sağlanması noktasında hukuk devleti ilkesinin de ayrılmaz bir parçasıdır.

¹⁰Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 25; Tuğba Belenli, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde Sosyal Devlet Olgusu ve Sosyal Politikalar (1923-1938), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012, s. 21.

¹¹Serdar Yay, "Tarihsel Süreçte Türkiye'de Sosyal Devlet", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 3, sayı: 9, (2014), s. 147; Birgül Ayman Güler, "Sosyal Devlet ve Yerelleşme", *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, (2006), s. 31.

¹²Zafer Gören, "Sosyal Devlet İlkesi ve Anayasa Hukuku Açısından Yaşam Kalitesi", *Anayasa Yargısı Dergisi*, sayı: 14, (1997), s. 96-99; Uzun, 2010, s. 2; Z. Gönül Balkır, *Türk Anayasa Yargısında Sosyal Hakların Korunması*, Kocaeli Üniversitesi Yayınları, Kocaeli, 2009, s. 47-49; Kocaoğlu, 1989, s. 6; Bülent Kara, "Sosyal Devletten Küresel Devlete: Türkiye'de Kamu Çalışanları ve Temel Haklar", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt: 14, sayı: 1, (2009), s. 371; Batum, 2011, s. 310-311; Marius Pieterse, "Beyond The Welfare State: Globalisation Of Neoliberal Culture And The Constructional Protection Of Social And Economic Rights In South Africa", *Stellenbosch Law Review*, volume: 14, issue: 3, (2003), s. 5-6.

¹³Güneş Müftüoğlu, *Sosyal Devlet ve Hukuk Devleti*, Saypa Yayınları, Ankara, 1996, s. 20.

1.1.2. Tarihsel Gelişimi

Sosyal devlet ilkesi, liberalci devlet anlayışının bir aşaması olup, XIX. Yüzyılın ortalarına doğru sanayi devriminin etkilerini artırmaya başlamasıyla beraber ortaya çıkmıştır¹⁴. Özellikle toplumdaki alt sosyal sınıfın hayat şartlarının sanayileşme neticesinde olumsuz olarak etkilenmesi, sosyal adaletin etkisini yitirmesiyle beraber toplum içerisindeki eşitsizliklerin giderek artması ve emek sahibi işçiler ile sermaye sahibi işveren arasındaki çatışmaların da yoğunlaşmasıyla beraber sosyal devlet fikri, klasik liberal devlet anlayışının karşıtı olarak adı geçen yüzyıl içerisinde kurgulanmaya başlamıştır¹⁵. Dolayısıyla bahsi geçen dönemin ortalarında klasik liberal devlet ilkesinin uygulanışı esnasındaki eksiklikleri neticesinde devlet içerisinde yaşayan vatandaşların sosyal ve ekonomik haklarını daha etkin bir şekilde kullanabilmeleri amacıyla sosyal devlet anlayışının temelleri atılmıştır¹⁶.

Sosyal devlet anlayışının tarihsel açıdan gelişim göstermesinin hukuksal dayanağı ise bu ilkenin ve buna bağlı olarak sosyal ve ekonomik hakların anayasalarda düzenlenerek güvence altına alınmasıyla olmuştur. Zira bahsi geçen ilkeyle hakların, anayasalarda köklü bir şekilde yapılan siyasî ve sosyal değişimler neticesinde yer edinmesiyle hukukî açıdan önemi oldukça artmıştır. Bu doğrultuda 1848 yılında kabul edilen Fransız Anayasası, anayasal düzlemde sosyal devlet ilkesini benimseyen ilk anayasa olma özelliğini taşımıştır. Söz konusu anayasa hürriyet, kardeşlik ve eşitliğin mutlak üstünlüğünü esas almış, eğitim hakkı, çalışma hakkı, aile birliğini esas alan toplum, yoksul kişilere yardım etme, mülkiyet prensibi ve toplumun kamu düzenine dayalı olması şeklinde düzenlemelere yer vermiş ve insan hakları alanında yenilikler getirerek sosyal hukuk devleti ilkesini net bir

¹⁴Göze, 1976, s. 158; Ömer Sağlam, Sosyal Devlet ve İnsan Hakları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2011, s. 13; Nur Serter, *Devlet Görevlerindeki Gelişmelerin Sonucu Olarak Sosyal Devlet*, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 34.

¹⁵Hakan Candan ve Arzu Maltaş Erol, “Türkiye’de Sosyal Adaletin Temininde Sosyal Devletin Rolü”, *Sayıştay Dergisi*, sayı: 106, (2017), s. 93; Abdurrahman Benli, Türkiye’de Sosyal Devletin Gelişimi ve Gelir Dağılımı Açısından Sosyal Hayata Müdahalesi (1961-1990), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1991, s. 20.

¹⁶Ezgi Sevinçhan, Sosyal Devlet İlkesini Gerçekleştirmeye Yönelik Vergi Araçları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2014, s. 14.

biçimde ifade etmiştir¹⁷. Böylece dünyada ilk kez sosyal ve ekonomik haklar, bir anayasada yazılı olarak düzenleme altına alınmıştır.

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına gelindiğinde yani XX. Yüzyılın başlarında sosyal devlet ilkesi etkisini giderek artırmaya başlamıştır. 1919 yılında kabul edilen Alman Weimar Anayasası, içerdiği hükümlerle beraber bu ilkenin en önemli anayasalarından biri olmuştur. Söz konusu anayasa, düzenlediği korumacı sistemle beraber vatandaşların eğitim, sağlık ve çalışma gibi haklarını teminat altına almaktan başka, işçiyle işveren ilişkilerine önem vermiş, aile bütünlüğünü, meslek gruplarını anayasal koruma altına almış, ticari işletme bünyesinde oluşan organizasyonlarda işçilerin aktif rol almalarını sağlamıştır¹⁸.

Alman Weimar Anayasası'ndaki yukarıda bahsedilen sosyal devlet anlayışı II. Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra ise büyüyerek gelişmeye ve yayılmaya başlamıştır. Bu savaşın sonrasında kabul edilen İtalyan (1947), Alman (1949) ve Fransız (1958) Anayasaları etkin bir biçimde sosyal devlet ilkesini içeren düzenlemelere yer vermişlerdir¹⁹. Türkiye'de ise sosyal devlet ilkesi anayasal anlamda ilk olarak 1961 Anayasası'nda düzenlenmiş ve 1982 Anayasası'nda da bu ilkeye yer verilmiştir²⁰. Yani demokrasinin çok önemli bir aşaması olan sosyal devlet anlayışı, Türk anayasalarında hemen hemen aynı dönemlerde yer edinmiştir. Bu da, Türkiye'nin alanda gerekli adımları adı geçen devletlerle aynı süreç içerisinde attığını açık bir biçimde ortaya çıkarmaktadır.

1.1.3. İşlevi ve Amaçları

Sosyal devlet ilkesi, liberalci devlet anlayışının temel ilkelerini, yapısını ve kurumlarını siyasal ve ekonomik bir yaklaşım modeliyle korumaktadır. Bu

¹⁷Tanör, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, 1978, s. 157-159; Kapani, 1993, s. 53-54; Mehmet Akad, *Teori ve Uygulamada Sosyal Güvenlik Hakkı*, Kazancı Hukuk Yayınları, İstanbul, 1992, s. 15; Kubalı, 1971, s. 175; Akın, 1979, s. 342-345; Akın Onur Akıcı, *Türk Hukukunda Sosyal Devlet İlkesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2010, s. 21.

¹⁸Nihat Bulut, "Küreselleşme: Sosyal Devletin Sonu Mu?", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 52, sayı: 2, (2003), s. 177; Kubalı, 1971, s. 176; Tanör, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, 1978, s. 160-161.

¹⁹Nihat Bulut, *Sosyal Devletin Düşünsel Temelleri ve Çağdaş Sosyal Devlet Anlayışı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2001, s. 330; Kubalı, 1971, s. 176.

²⁰Balkır, 2009, s. 64; Müftüoğlu, 1996, s. 21; Gülhanım Biter, *Sosyal Devletin Dönüşümü Sonrasında Türkiye'de Eğitime Yönelik Yapılan Sosyal Sorumluluk Projelerine İlişkin Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *İstanbul Ticaret Üniversitesi İletişim Bilimi ve İnternet Enstitüsü*, İstanbul, 2021, s. 9.

doğrultuda bahsi geçen ilkenin işlevi genel olarak, vatandaşların yaşam şartlarını iyileştirerek asgari düzeyde insan onuruna yaraşır bir hayat sürdürmesini sağlamak, sosyal güvenliği ve eşitliği sağlamak, sosyal adalet ve sosyal barışı kamu düzeni doğrultusunda yaygınlaştırmaktır²¹. Ayrıca sosyal devlet anlayışı, menfaat paralelliği ile nimet ve külfet arasında denge kurmayı ve vatandaşlar arasında dayanışmayı sağlayarak fırsat eşitliği yaratmayı amaçlamaktadır²². Bu açıdan bakıldığında sosyal devlet anlayışının altı amacı vardır. Bunlar; “fırsat eşitliği yaratmak”, “sosyal adaleti ve barışı sağlamak”, “sosyal güvenliği sağlamak”, “ekonomik gelişmeyi sağlamak ve bunun sonucunda da ekonomik anlamda kalkınmak”, “gelir düzeyinde adil olmak ve yoksullukla mücadele etmek” ve “tam istihdamı sağlayarak işsizlikle mücadele etmek” şeklindedir²³.

Yukarıda bahsedilen sınıflandırmaya göre sosyal devlet ilkesinin genel amacı şu şekilde izah edilebilir²⁴:

- Vatandaşlar arasında sosyal adaleti sağlamak amacıyla sosyal ve ekonomik hakların kamu düzeni doğrultusunda kullanılabilmesine olanak sağlamak,
- Gelir düzeyinde adil olmak ve yoksullukla mücadele etmek,
- Kamunun gelir ve giderlerini vatandaşlar arasındaki eşitsizliği gidermek amacıyla kullanmak,
- Sermaye ile gelir arasındaki eşitsizliği gidermeye çalışarak toplam gelirin hakkaniyete uygun olmayan şekilde dağıtılması neticesinde yoksul olan ve bakıma muhtaç olan kişiler ile çocukları korumak,

²¹Göze, 1976, s. 157; Mustafa Kemal Aydın ve Eyüp Ensar Çakmak, “Sosyal Devletin Temelleri”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 34, (2017), s. 1-2; Balkır, 2009, s. 63; Tanör, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, 1978, s. 383; Hasan Bülent Kantarcı, “Sosyal Devlet, Sosyal Güvenlik ve Türkiye’de Zorunlu Askerlik Hizmeti”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 6, sayı: 10, (2003), s. 76.

²²Fatih Yüksel, “Sosyal Devletin Dönüşüm Sürecinde Yerel Yönetimlerin Yeni İşlevleri”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, cilt: 62, sayı: 1, (2007), s. 281.

²³Müftüoğlu, 1996, s. 20; Yay, 2014, s. 149; Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 103-107; Zafer Gören, “Sosyal Hukuk Devletinde Özgürlük ve Yükümlülük”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 13, sayı: 26, (2014), s. 27; Duman, 1997, s. 23-24.

²⁴Balkır, 2009, s. 92-93; Coşkun Can Aktan ve Özlem Özkıvrak, *Sosyal Refah Devleti*, Okutan Yayınları, İstanbul, 2008, s. 45; Kocaoğlu, 1989, s. 8; Serter, 1994, s. 33.

Bunların dışında sosyal devlet ilkesinin en önemli amacı ise hiç şüphesiz ki devletin vatandaşlarına sosyal ve ekonomik hakları sağlamasıdır. Devlet tarafından halka kişilik hakları ile siyasal hakların yanında sosyal ve ekonomik hakların da tanınması adı geçen ilkenin gereğidir, çünkü sosyal ve ekonomik haklar, asgari insan onurunu esas alarak vatandaşların devlet içerisindeki varlığını tıpkı diğer temel haklar gibi korumayı amaçlar. Bu nedenle uygar devlet anlayışının bir gereği olan sosyal devlet ilkesi, herhangi bir şekilde öncelik ayrımı yapılmaksızın halkın haklarının korunması amacıyla kişilik hakları ile siyasal hakların yanında sosyal ve ekonomik hakların da tanınmasını amaç edinen ilkedir²⁵. Bu nedenle günümüz modern ve demokratik ülkelerinde sosyal devlet anlayışının gereği olarak sosyal ve ekonomik haklarda ciddi geliştirmeler yapılmaktadır.

1.2. Sosyal Devlet İlkesi Bağlamında Sosyal ve Ekonomik Hakların İnsan Hakları Evrensel Beyanname'sindeki Yeri

İnsan hakları, belirli bir gelişme sürecinde insanlığın teorik açıdan tüm insanlara vermesi zorunlu olan haklar listesini ifade etmektedir²⁶. Temel hak ve hürriyetler ise, insan haklarının bir bölümünün anayasa gibi yazılı hukuk metinleri içerisinde düzenlenerek teminat altına alındığı hak ve hürriyetler olarak tanımlanmaktadır²⁷. Sosyal ve ekonomik haklar da temel hak ve hürriyetlerin pozitif statü hakları kısmını oluşturmaktadır²⁸. Esasında bu da, hem demokrasinin hem de anayasal bir devletin gereğidir.

Sosyal ve ekonomik haklar, devlet topraklarında yaşayan vatandaşlardan ekonomik açıdan zayıf konumda bulunanları korumayı, sosyal eşitsizliği gidermeyi ve sosyal adaleti dengelemeyi amaçlayan haklardır²⁹. Sosyal ve ekonomik hakların

²⁵Balkır, 2009, s. 92; Gümüş, 2010, s. 178; Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 111; Göze, 1976, s. 111.

²⁶Bülent Kara, 1982 Anayasası Sonrasındaki Kurulan Hükümetlerin İnsan Haklarının Gelişimine Katkısı (1983-2000), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Niğde, 2001, s. 3; Göze, 1976, s. 112-113.

²⁷İlyas Doğan, *İnsan Hakları Hukuku*, Astana Yayınları, Ankara, 2015, s. 39; Şakir Adıgüzel, Türkiye'de Siyasi Hak ve Ödevlerin Tarihsel Gelişim Süreci, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Karaman, 2014, s. 4.

²⁸Tanör, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, 1978, s. 14; Neslihan Aybike Ceylan, "Kamu Hukuku (Genel Kamu Hukuku) Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Hakların Bütünlüğü İlkesi", *Anasay Dergisi*, sayı: 2, (2017), s. 221.

²⁹Abdulkadir Şenkal ve Mahmut Doğan, "Sosyal Politika ve Sosyal Haklar; Vatandaşlık Haklarının Yeniden Kavramsallaştırılması Arayışı", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 9, sayı: 17, (2012), s. 66; Balkır, 2009, s. 91-92.

giderek yaygınlaşmaya ve büyümeye başlaması neticesinde sosyal devlet anlayışı ortaya çıkmıştır³⁰. Sosyal devlet anlayışının en önemli amacı ise, yukarıda belirtildiği üzere sosyal ve ekonomik hakların sağlanmasıdır. Bu nedenle sosyal devlet ilkesi ile sosyal ve ekonomik haklar kavramları da birbirlerinden bağımsız olarak düşünülmemelidir.

Temel hak ve hürriyetlerin bir kısmını oluşturan ve aynı zamanda sosyal devlet anlayışının da bir gereği olan sosyal ve ekonomik hakların, vatandaşların sahip olabilmeleri ve bunu kullanabilmeleri adına yazılı hukuk metnlerinde düzenlenerek teminat altına alınmaları gerekir. Esasında bu da, sosyal hukuk devletlerinde var olması gereken en önemli koşullardan biridir. Dolayısıyla bu başlık altında Türkiye'deki anayasal hukuk metnlerine geçmeden evvel sosyal devlet ilkesinin bir gereği olan sosyal ve ekonomik hakların uluslararası düzeyde yazılı hukuk metni olan İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi bağlamında ne şekilde düzenlenerek teminat altına alındığı konusu irdelenmiştir. Zira İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, temel insan haklarının bir bölümünü oluşturan sosyal ve ekonomik hakların ele alındığı ve bunların ulusal mevzuatımıza girmesini sağlayan en önemli uluslararası yazılı hukuk belgelerindendir³¹.

Birleşmiş Milletler (BM), 1945 senesinde yapılan San Francisco Konferansı'nda alınan kararlar doğrultusunda oluşturulmuştur. Söz konusu uluslararası organizasyon, kendi bünyesinde kurmuş olduğu Sosyal ve Ekonomik Konsey'e BM Şartı uyarınca insan haklarını temel alan bir komisyon kurma yetkisi vermiş ve bunun sonucunda BM'ye bağlı İnsan Hakları Komisyonu oluşturulmuştur. 10 Aralık 1948 tarihinde söz konusu komisyonun çalışmaları neticesinde İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi kabul edilmiştir³². İnsan Hakları Evrensel

³⁰ Yusuf Muyan, Sosyal Devlet ve Türkiye'de Sosyal Devlet Uygulamalarının İncelenmesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Muş, 2016, s. 4.

³¹Balkır, 2009, s. 90; Kubalı, 1971, s. 177.

³²Akın, 1979, s. 359; Gökem Birinci, "İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin Kısa Tarihi I: Milletler Cemiyeti'nden Birleşmiş Milletler'e", *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, cilt: 7, sayı: 2, (2017), s. 52.

Beyannamesi'nin kabul ediliş tarzı itibariyle öneri niteliğinde olmasından dolayı hukukî açıdan herhangi bir bağlayıcılığı bulunmamaktadır³³.

Söz konusu beyannamenin hukuksal açıdan herhangi bir bağlayıcılığı bulunmasa dahi manevi ve tarihsel açıdan önemi büyüktür. Zira bu beyanname, sosyal devlet ilkesinin bir gereği olan sosyal ve ekonomik haklara yer vererek bu hakları kişilik hakları ve siyasal haklarla beraber herhangi bir hiyerarşik düzen olmaksızın bütünlük içerisinde ele almıştır. Bu çerçevede İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 22. ve 28. Maddeleri arasında sosyal ve ekonomik haklar düzenlenmiştir³⁴. Adı geçen beyannamede ele alınan ve devlet tarafından vatandaşlarına verilmesi gereken bu haklar şu şekildedir:

- Sosyal güvenlik hakkı (22. Madde),
- Çalışma hürriyeti, ücret hakkı ve sendika kurma ve sendikalara üye olma hürriyeti (23. Madde),
- Eğlenme, dinlenme ve ücretli izin hakkı (24. Madde),
- Sağlık ve sosyal sigorta hürriyeti (25. Madde),
- Eğitim ve öğrenim hakkı (26. Madde),
- Bilim, sanat ve kültürel faaliyetlere katılma hakkı (27. Madde),

Beyannamenin 28. Maddesinde ise yukarıda belirtilen bu hakların vatandaşlar tarafından kullanılabilmesi amacıyla sosyal ve uluslararası bir düzenin varlığı gerekli kılınmıştır³⁵.

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde düzenlenen söz konusu bu hakların önemli bir kısmı, Türkiye'de sosyal devlet ilkesini benimseyen ilk anayasa olma özelliğini taşıyan 1961 Anayasası'nda da büyük ölçüde yer almış ve bu

³³ Rona Aybay, *Açıklamalı İnsan Hakları Evrensel Bildirisi*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2006, s. 6; Kapani, 1993, s. 62.

³⁴ Fazıl Sağlam, "İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde Tüm Hak ve Özgürlüklere Yönelik Kurallar Üzerine Bir Deneme", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, cilt: 25, sayı: 2, (2019), s. 1238-1240; Tanör, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, 1978, s. 223; Resmî Gazete, 27 Mayıs 1949, sayı: 7217, s. 16199-16201.

³⁵ Kubalı, 1971, s. 177; Alpay Hekimler, "İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin Kabul Edilişinin 60. Yıldönümünde Taşıdığı Anlam ve Önemi", *Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Metinleri Dergisi*, sayı: 2, (2009), s. 13-16.

beyannamenin sosyal haklar açısından yansımaları bu anayasada da görülmüştür³⁶. Söz konusu beyannamede sosyal ve ekonomik hakların düzenlenmesiyle beraber, sosyal devletin amaçlarından biri olan bu hakların bireyler arasında sağlanması ve Türkiye’de de bahsi geçen anayasanın kabul edilişi sırasında sosyal devlet ilkesinin benimsenmesi noktasında İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nin çok önemli bir yerinin olduğu söylenebilir.

1.3. Sosyal Devlet İlkesi Bağlamında Sosyal ve Ekonomik Hakların 1961 Anayasası Öncesindeki Türkiye’deki Anayasa Metinlerine Yansımaları

Giriş bölümünde ifade edildiği üzere anayasa, bir toplumun sosyal ve ekonomik temeliyle bu temeli oluşturan ana düşünceye belirli kurallar getirerek devlet ile iktidarın siyasî ve hukukî varlığını kazandıran ve genellikle basit yasalardan farklı şekilde oluşturulan ve değiştirilebilen temel kanundur³⁷. Türkiye’nin de hukukî geçmişine bakıldığında 1876’dan beri anayasalarla idare edildiği görülmektedir. “1876 tarihli Kanun-i Esasi”si Türkiye’de kabul edilen ilk anayasa olma özelliğini taşımaktadır. Bu anayasadan hemen sonra “1921 ve 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunları” ile “1961 ve 1982 Anayasaları” olmak üzere toplamda beş çeşit anayasa yürürlüğe girmiştir. Türkiye’nin sosyal hukuk devleti olma özelliğinin gelişmesini sağlayan söz konusu anayasalar ayrıca Türk hukuku ve demokrasisi açısından da önem arz eden toplum sözleşmeleridir. Bu kapsamda Türkiye’de kabul edilen dördüncü anayasa olma özelliğine sahip 1961 Anayasası, sosyal devlet ilkesini ilk kez anayasal anlamda düzenleyen, ayrıca sosyal ve ekonomik haklara geniş bir yer veren anayasadır³⁸.

Yukarıda izah edilen durum bağlamında sosyal devlet ilkesinin 1961 Anayasası’nın içeriğindeki düzenleniş biçimi ile bu anayasa içeriğindeki sosyal ve ekonomik haklara yansımalarının daha iyi bir şekilde anlaşılabilmesi amacıyla bu başlık altında öncelikle adı geçen anayasaya kadar giden tarihsel ve hukuksal süreçte Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Türkiye’de kabul edilen anayasal metinler hakkında

³⁶Sağlam, “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nde Tüm Hak ve Özgürlüklere Yönelik Kurallar Üzerine Bir Deneme”, 2019, s. 1239.

³⁷Kubalı, 1971, s. 80-81; Faruk Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, Berikan Yayınları, Ankara, 2007, s. 7-8; Ahmet Nohutçu ve Melek Ündal, *Anayasa Hukuku*, Savaş Yayınevi, Ankara, 2015, s. 3; Batum, 2011, s. 21-22.

³⁸Tunç, “Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası’nın Yeri ve Önemi”, 2020, s. 657-658; A. Şeref Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, S Yayınları, Ankara, 1986, s. 150.

kronolojik olarak bilgiler verilmiştir. Bu kapsamda Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, 1876 Kanun-i Esasi'si ile 1921 ve 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunları'nın hazırlanış süreci ve hukukî yapıları tarihsel ve hukuksal bir perspektifle ortaya konulmuş, ayrıca bu anayasaların ve anayasal belgelerin içerdiği hükümlerle beraber sosyal devlet ilkesi bağlamında sosyal ve ekonomik hakların ele alınış biçimi irdelenmiştir.

1.3.1. Tanzimat Fermanı

1839 yılına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun temel siyaseti, devletin siyasal varlığının sürdürülmesi üzerine kurulmuştur. İmparatorluğun içinde bulunduğu zor şartlar, devletin uluslararası alanda destek aramasına neden olmuştur. Dış desteğin alınabilmesi adına da Tanzimat Fermanı'nın yayınlanması ve uygulamaya konulması ciddi bir zorunluluk arz etmiştir³⁹.

1.3.1.1. Tarihsel Gelişmeler

Osmanlı İmparatorluğu, uzun yıllar boyunca Doğu uygarlığının en önemli temsilcisi konumunda iken XIX. Yüzyılda reform hareketleriyle beraber yönünü Batı medeniyetlerine doğru çevirmiştir. Bahsi geçen yüzyıla gelindiğinde Osmanlı'da merkezî otorite zayıflamış, ordunun düzeni bozulmaya ve ağır vergi şartlarıyla toprak sistemindeki aksaklıklar nedeniyle isyanlar yaşanmaya başlamıştır. Bu olumsuzluklardan köylüler de etkilenmiş ve arazilerine el konulmuştur. Bu süreç içerisinde yaşanan iktisadî bunalımlar, paraya duyulan ihtiyaç ve üretimde azalma halkı ekonomik anlamda sıkıntıya sokmuştur. Ayrıca bu nedenlerden dolayı da imparatorluk topraklarında huzur ve barış ortamı bozulmuştur⁴⁰. Dolayısıyla devlet, bu olumsuzlukların önüne geçebilmek amacıyla bu yüzyıl içerisinde yenileşme hareketlerine ihtiyaç duymuş ve bunları gerçekleştirmeye çalışmıştır.

³⁹Kuntay Gücüm, Islahat Fermanı Sonrasında (1856-1871) Osmanlı Devlet Yapısındaki Değişime Fransa'nın Etkisi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2008, s. 710; Seyfettin Aslan ve Abdullah Yılmaz, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Bürokratik Yapı ve Düşüncesinin Değişimi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, cilt: 2, sayı: 1, (2001), s. 289.

⁴⁰Mustafa Karabulut, “Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Değişim Süreci, Sosyal ve Kültürel Durum”, *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, (2016), s. 50-51.

Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyıl başlarında siyasal ve sosyal hayat yukarıda belirtildiği üzere düzensiz bir şekilde devam ederken 28 Temmuz 1808 tarihinde devletin başına “Sultan II. Mahmut” geçmiştir. Adı geçen padişah, 1808-1839 yılları arasındaki hükümdarlık dönemi boyunca siyasî açıdan liyakatsiz devlet adamlarıyla, yabancı azınlıkların ayaklanmalarıyla, savaşlarla ve Mısır Valisi “Mehmet Ali Paşa”nın isyanı gibi dönem isyanlarıyla uğraşmasına rağmen devletin köklü bir şekilde yenileşmesine ve reform hareketlerinin sağlıklı bir şekilde yerine getirilmesine oldukça önem vermiştir ⁴¹. Bu açıdan bakıldığında Sultan II. Mahmut'un dönemin olumsuz koşullarına rağmen devletin siyasî ve sosyal bütünlüğünü korumak adına ciddi anlamda çalışmalar yapan bir padişah olarak bilinmektedir.

Sultan II. Mahmut, Osmanlı'da reform hareketlerine önem veren ve bu nedenle devleti çağdaşlaştırma amacında olan bir padişah olarak tanınmıştır. Adı geçen padişahın tahta geçtikten sonra merkezî otoriteyi sağlamak adına yapmış olduğu en önemli ıslahat hareketi, hiç şüphesiz ki “Sened-i İttifak”ı ilân etmek olmuştur. Bu belge dönemin sadrazamı, aynı zamanda Sultan II. Mahmut'un da tahta geçmesinde önemli bir pay sahibi olan “Alemdar Mustafa Paşa”nın da aralarında bulunduğu ayânların imzalaması ve padişahın da onaylaması neticesinde 7 Ekim 1808'de kabul edilmiştir. Padişah bahsi geçen belgeyle ayânları korumayı taahhüt etmiş ve karşılığında ayanlâr da padişahın otoritesini tanımıştır, fakat bu belge imparatorluğun taşraya yönelik azalan denetimini yeniden güçlendirmeyi ve bu şekilde siyasal bütünlüğü korumayı amaçlamasına rağmen padişahın ayânlara hak ve hürriyetler vermesi nedeniyle kendi iktidarını sınırlayarak onlarla paylaştığını gösteren hukuksal bir metin niteliğine sahip olmuştur ⁴². Dolayısıyla adı geçen belgenin kabul edilişi XIX. Yüzyılda Osmanlı'nın siyasal açıdan içinde bulunduğu fiilî durumu kabullenmesi ve bunu resmîleştirmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır.

⁴¹Kemal Beydilli, “Mahmud II”, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVII, Türk Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara, 2003, s. 352-353.

⁴²Zehra Arslan, “Sened-i İttifak'ın Ortaya Çıkışı ve İnsan Hakları Bakımından Değerlendirilmesi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, cilt: 6, sayı: 8, (2013), s. 82-83; Emre Kongar, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985, s. 67-68; Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 3; Tanilli, 1981, s. 80; Bülent Nuri Esen, *Türk Anayasa Hukuku*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1971, s. 41; Coşkun Üçok ve Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yayınları, Ankara, 1991, s. 260; Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 33.

Sened-i İttifak, 7 madde ve 1 ek madde olmak üzere toplamda 8 maddeden oluşmuş ve hukuksal yapısı itibariyle sözleşme niteliğinde bir anayasal belge olarak kabul edilmiştir. Zira bu belgenin ilân edilmesiyle beraber padişah, ilk defa kendi kudretini kendi serbest iradesiyle sınırlayarak ayânlara birtakım haklar vermiş ve bu durumu onlarla yapmış olduğu bir anlaşma uyarınca resmîleştirmiştir. Bu açıdan söz konusu belge 1215'te kabul edilen "Magna Carta"ya benzetilmiştir⁴³. Bu nedenle Sened-i İttifak, Osmanlı'da anayasal düzene geçişin ve sosyal devlet anlayışının ortaya çıkışının ilk adımı olan hukuksal nitelikteki bir ıslahat hareketi olarak tanımlanabilir.

Sened-i İttifak'ın kabul edilmesinden sonra Sultan II. Mahmut döneminde yenileşme hareketleri hızla devam etmiş ve devlet bu açıdan XIX. Yüzyılda idarî, sosyal, askerî, iktisadî ve hukukî anlamda çok sayıda ıslahat yapmıştır. Bu reform hareketlerinden en önemlileri ise kronolojik olarak şu şekildedir⁴⁴:

- III. Selim döneminde kurulan "Nizam-ı Cedid" ordusunun yerine "Sekban-ı Cedid" isimli ordunun kurulması (1808),
- Eğitim ve öğrenimin ilköğretim seviyesinde mecburî hale getirilmesi (1824),
- Yeniçeri Ocağı'nın yapısının giderek bozulması nedeniyle onun yerini alması amacıyla "Eşkinci Ocağı"nın kurulması (1826),
- "Vaka-ı Hayriye" olarak isimlendirilen olay neticesinde Yeniçeri Ocağı'nın ve Eşkinci Ocağı'nın kaldırılmasıyla "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye" adında ordunun kurulması (1826),
- Ordudaki askerlere yardım edecek hekimlerin yetiştirilmesi amacıyla askerî tıp akademisinin açılması (1827),

⁴³Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 55; Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 19; Nohutçu ve Ünal, 2015, s. 20; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 26; Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, (Çev. Sedat Cem Karadeli), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 46; Akın, 1979, s. 299-301.

⁴⁴Üçok ve Mumcu, 1991, s. 260-262; Fahrünnisa Bakırcı, *Modern Türkiye'nin Oluşumunda Tanzimat Dönemi Kadın Gazeteci ve Yazarların Rolü (1839-1918)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum, 2013, s. 29-30; Ruveyda Nida Yıldırım, *II. Mahmut Dönemi Islahat Hareketleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Elazığ, 2006, s. 42-70; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 80-103.

- Modern görünümüne sahip olunması açısından “Kıyafet Kanunu”nun kabul edilmesi (1829),
- Ordudaki subay ihtiyacının karşılanması amacıyla harp akademisinin açılması (1831),
- Osmanlı’da basılan ilk gazete olma özelliğine sahip “Takvim-i Vekayi”nin çıkarılması (1831),
- İmparatorlukta ilk defa nüfus sayımı ve tespitinin yapılması (1831),
- Yabancı dil öğrenilmesi ve yabancı metinlerin çevirisinin yapılması amacıyla “Tercüme Odası”nın oluşturulması (1833),
- Askerî işlemlerin icrasıyla bu alandaki reformların sistematik ve düzenli bir şekilde yapılması amacıyla “Dâr-ı Şura-yı Askerî”nin kurulması (1836),
- Hazırlanacak olan yasa tasarılarını incelemekle görevli “Dâr-ı Şura-yı Bâb-ı Âli” adında bir kurulun oluşturulması (1838),
- İdarî işleyişin daha düzenli olması amacıyla bakanlıkların kurulması (1838),
- Bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için karantina meclisinin oluşturulması (1838),

Sultan II. Mahmut döneminde yukarıdaki ıslahatların yapılmasıyla beraber devlet büyük ölçüde geleneksel yönetim modelini terk ederek merkezî bir idare anlayışına yaklaşmıştır. Bu husus Osmanlı’da modern bir sürecin başlangıcını teşkil etmiş ve adı geçen padişahın bu tasarrufları neticesinde imparatorluk çeşitli alanlarda ilkleri yaşamıştır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti, 1839 yılına kadar özellikle sosyal ile ekonomik anlamda olumlu bir değişim göstermiş ve bu durum Osmanlı’da sosyal devlet anlayışının gelişmesine önemli bir katkı sağlamıştır⁴⁵, fakat II. Mahmut’un vefatına kadar gerçekleşen bu olumlu gelişmelere rağmen devletin gerilemesinin önüne geçilememiş ve imparatorluk siyasal bütünlüğünü devam ettirebilmek adına daha geniş içerikli ıslahatlar yapmak zorunda kalmıştır. Buna

⁴⁵Aslıhan Nakiboğlu ve Edip Bukarlı, “II. Mahmud Dönemi İktisadi Islahatları”, *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 8, sayı: 14, (2017), s. 48; Nadir Özbek, “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Sosyal Devlet”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, sayı: 92, (2002), s. 13.

bağlı olarak Tanzimat Fermanı'nın kabul ediliş sürecinin de zarurî olarak hızlandığı anlaşılmaktadır.

1.3.1.2. Hazırlanışı ve Hukukî Yapısı

Osmanlı İmparatorluğu'nun modern ve uygar bir toplum olmaya, ayrıca Batılılaşmaya başladığı dönem Tanzimat Dönemi'dir. Bu dönem aynı zamanda imparatorluk topraklarında insan hakları ve özgürlük bilincinin ortaya çıkmasını, demokrasi ve sosyal hukuk devleti kavramlarının gelişmesini sağlayan en önemli süreçlerden birisi konumundadır⁴⁶. Tanzimat'ın ilân edildiği 1839 yılı ile Kanun-i Esasi'nin kabul edildiği 1876 yılları arasındaki tarihsel süreç, Tanzimat Dönemi olarak adlandırılmıştır⁴⁷. Adı geçen ferman da bu dönem içerisinde kabul edilmiş ve söz konusu sürecin başlangıcını teşkil etmiştir.

Tanzimat Fermanı, Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilikler açısından yön değiştirmesini, Osmanlılık bilinci kapsamında imparatorluğun ve halkın kökenini Batılı görüş içeriğindeki hak, adalet ve eşitlik gibi ilkelerle sentezleyerek yeniden oluşturmaya çalışmasını ve bu çerçevede yeni yasalar düzenlemek suretiyle devletin geçmişten gelen sorunlarına çare bulmayı amaçlayan bir metin olarak tanımlanabilir⁴⁸. Bu bağlamda, Tanzimat'ın birçok alanda devleti yenileştirmeye ve mevcut sorunları çözüme kavuşturarak modern bir yapıya kavuşturmaya çalıştığı düşünülebilir.

Tanzimat Fermanı'nın kabul edilmesinde, dönemin Batılı ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışmak istemesinin, ayrıca yapmış oldukları siyasal baskılarla imparatorluk içerisinde yaşayan gayrimüslim azınlığın haklarının teminat altına alınmak istenilmesinin çok önemli bir etkisi olmuştur. Bunun yanı sıra imparatorluğun siyasal bütünlüğünü devam ettirebilmesi amacıyla topyekûn bir reforma ihtiyaç duyması ve emperyal güçlerin gayrimüslim azınlığa siyasal ve sosyal

⁴⁶Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi (1789-1980): 1.Cilt*, Cumhuriyet Gazetesi Yenigün Haber Ajansı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 27; Gürsoy Akça ve Himmet Hülür, "Tanzimattan Cumhuriyete Siyasal ve Hukuksal Yapının Modernleşmesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 21, (2007), s. 237; Çağrı D. Çolak, "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İdari Reform Hareketleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 4, sayı: 23, (2016), s. 407.

⁴⁷Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 20; Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 2006, s. 53.

⁴⁸Mehmet Yıldız, "Tanzimat Fermanı: Genel Değerlendirme, Karşılaştırmalı İlmî Metin, İngilizce, Fransızca, Almanca ve Arapça Tercüme", *Journal of Islamic Research*, cilt: 5, sayı: 1, (2012), s. 128; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi 1. Kitap: İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991, s. 14.

açından eşitlikle teminat tanınması hususundaki talepleri doğrultusunda bu fermanın oluşturulduğu anlaşılmaktadır⁴⁹.

1839'da II. Mahmut'un vefatı üzerine yerine Sultan Abdülmecit tahta geçmiştir. Tanzimat Fermanı da tahta geçen Sultan Abdülmecit'in talimatıyla hazırlanmıştır⁵⁰. Ferman, 3 Kasım 1839'da yabancı devlet yetkililerinin, halkın ve padişahın huzurunda Gülhane Parkı'nda dönemin Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa tarafından okunarak kabul edilmiştir. Sonrasında ferman, imparatorluğun resmî gazetesi olan "Takvim-i Vekâyî"de yayımlanarak yürürlüğe girmiş ve bir ferman şeklinde devletin tüm idarî yönetim birimlerine tebliğ edilmiştir⁵¹. Böylelikle imparatorluk sınırları içerisinde Tanzimat Dönemi başlamış oluyordu. Aşağıda da ifade edileceği üzere bu dönem, 1876 Kanun-i Esasi'nin ilanı ile başlayan I. Meşrutiyet dönemine kadar devam etmiştir.

Tanzimat Fermanı'na şekli açıdan bakıldığında içeriğinin maddeler hâlinde düzenlenmesinden ziyade giriş, gelişme ve sonuç kısımlarının bulunduğu bir kompozisyon şeklinde hazırlandığı söylenebilir⁵². Giriş kısmında Osmanlı'nın daha önceden güçlü olan yönetim anlayışının yaklaşık 150 yıldan beridir zayıf olduğu belirtilerek, güçlü bir yönetiminin sağlanmasının ancak yeni yasaların çıkarılmasıyla mümkün olabileceği vurgulanmaktadır. Gelişme ve sonuç kısımlarını ise devlet idaresine ilişkin hükümler ile temel hak ve hürriyetler şeklinde iki başlık altında incelemek mümkündür⁵³. Ferman içeriğinde devlet yönetimine dair çok sayıda hüküm düzenlenmesine rağmen söz konusu hükümler belirli bir düzen dahilinde belirtilmemiştir, ancak hak ve özgürlüklere ilişkin olan kısmı ise düzenli olarak ele

⁴⁹Muzaffer Sencer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetimsel Gelişmeler", *Amme İdaresi Dergisi*, cilt: 17, sayı: 3, (1984), s. 46; Burak Koçak ve Emine Sancaktutan, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi Yenilikleri: Tanzimat Fermanı Sonrası Yeni Kurumlar", *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, cilt: 56, sayı: 3, (2021), s. 1944.

⁵⁰Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, Ekin Yayınları, Bursa, 2011, s. 11; Lewis, 1993, s. 106-107; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 30.

⁵¹Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten Dergisi*, cilt: 28, sayı: 112, (1964), s. 623; Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978, s. 42; Esen, 1971, s. 42; Üçok ve Mumcu, 1991, s. 263.

⁵²Suna Kili ve A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri "Sened-i İttifaktan Günümüze"*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, s. 11-13.

⁵³Yavuz Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, Mimoza Yayınları, Konya, 2014, s. 18.

alınmıştır⁵⁴. Böylelikle Türk hukuk tarihinde ilk defa hak ve özgürlükler konusu gündeme gelmiş ve anayasal belge içerisinde yer almıştır. Bu da dönemin Türkiye’inde demokratikleşme hareketlerinin hızlandığını göstermesi bakımından ciddi bir önem arz etmektedir.

Tanzimat Fermanı hukuksal niteliği itibariyle devlet kudretinin kullanılmasına belirli kurallar getirmesi, devletle birey arasındaki ilişkileri içeren düzenlemelere yer vermesi ve devletin kudretini sınırlayıcı hükümler içermesi nedenleriyle hukukî açıdan bağlayıcı, ancak modern bir anayasa niteliğinde olmasa dahi anayasal nitelikte bir belge niteliği taşımaktadır. Ayrıca padişahın tek yanlı iradesiyle ısdar edilmiş olması sebebiyle hukuksal açıdan ferman niteliğindedir⁵⁵. Tanzimat ile Padişah, tasarrufu doğrultusunda kendisini tek yanlı bir iradeyle sınırlandırıp halkına birtakım haklar tanımıştır⁵⁶. Bu durum, Sultan Abdülmecit’in ne kadar demokratik ve ilerici görüşlere sahip bir padişah olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

1.3.1.3. İçerdiği Hükümler ve Sosyal Devlet İlkesi ile İlişkisi

Tanzimat Fermanı yukarıda belirtildiği üzere, içeriğinde devlet yönetimi ile sosyal hak ve özgürlüklere dair çok sayıda düzenleme barındırmaktadır. Fermanın devlet yönetimiyle ilgili düzenlemeleri şu şekildedir⁵⁷:

- Kamunun çalışma prensibinin yeni kanunlarla düzenlenmesi,
- Kanunların herkesi bağlaması,
- Hiç kimsenin kanunda düzenlenmeyen bir suçtan dolayı cezalandırılmaması ve cezaların şahsi nitelikte olması,

⁵⁴Adnan Karataş, “Osmanlı Devleti’nin Anayasal Nitelikli Belgelerinde Demokrasi Söylemlerinin Demokrasi Modelleri Perspektifinden Değerlendirilmesi”, *Journal of Institute of Economic Development and Social Researches*, cilt: 4, sayı: 13, (2018), s. 616-617.

⁵⁵Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2016, s. 92-93; Esen, 1971, s. 43; Üçok ve Mumcu, 1991, s. 264-266.

⁵⁶Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 2011, s. 12; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 32; Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 214; Tevfik Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995, s. 20.

⁵⁷Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 20-21; Esen, 1971, s. 42; Yavuz Atar ve Özlem Çelik, *Türk Anayasa Hukuku*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2018, s. 4; Lewis, 1993, s. 107-108; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 12.

- Kanunların çıkarılması amacıyla “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye”nin kurulması,
- Kamu harcamalarının yazılı mevzuata göre yapılması,

Bunun yanı sıra söz konusu ferman, sosyal devlet ilkesi bağlamında halka birtakım sosyal ve ekonomik haklar tanımıştır. Bu haklar da şu şekildedir⁵⁸:

- Gelir düzeyine göre vergi ödeme,
- Mülkiyet prensibi,
- Din ayrımı gözetilmeksizin sosyal eşitlik,
- Sosyal anlamda can güvenliği,
- Askerlik vazifesini yerine getirmede adil olma,
- Müsadere yasağı,

Ferman içeriğindeki bu haklar ve yeniliklerle beraber sosyal devlet ilkesi, Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde oluşmaya başlamıştır⁵⁹. Söz konusu ferman ile imparatorluk sınırları içerisinde yaşayan bütün bireyler mülkiyet prensibi, insan onuruna dayalı yaşam hakkı gibi temel insan hak ve hürriyetlerine sahip olmuşlardır. Ayrıca kanunlar önünde Müslüman olan ve olmayan tüm vatandaşlar eşit sayılmıştır⁶⁰.

Sonuç olarak Tanzimat Fermanı, Türkiye’nin modernleşmesine giden süreçte en önemli yazılı anayasal belgelerden birisi olmuştur. Bu fermanın etkisiyle Osmanlı İmparatorluğu idarî, siyasî ve sosyal anlamda topraklarında yaşayan vatandaşlarına katkı sağlamaya başlamıştır. Ayrıca bahsi geçen fermanla beraber Osmanlı’da ekonomik ve sosyal alanda, yönetsel, askerî ve siyasî boyutta kökten bir değişim amaçlanmıştır⁶¹. Ayrıca adı geçen ferman dönemi açısından “haklar bildirisi”

⁵⁸Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 4; Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 20; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, (Çev. Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 79-80; Akın, 1979, s. 302-303.

⁵⁹Bulut, “Küreselleşme: Sosyal Devletin Sonu Mu?”, 2003, s. 177.

⁶⁰Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 2001, s. 36; Karpas, 2010, s. 97; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 14.

⁶¹Mehmet Aktel, “Tanzimat Fermanı’nın Toplumsal Yansıması”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, sayı: 3, (1998), s. 177-178; Gözübüyük, 1986, s. 101.

niteliğinde bir anayasal belge olmuştur⁶². Bu belge neticesinde padişah kendi kudretini kendi iradesiyle sınırlamıştır. Bu nedenle söz konusu ferman, anayasal monarşiye bir başka deyimle meşrutiyete giden yolun önemli bir basamağını oluşturmuştur⁶³. Bunun yanı sıra bu fermanın kabul edilmesi neticesinde hak ve özgürlüklere sahip olunması ve kullanılması noktasında padişahın yasalara saygılı olması ilkesinin de kabul edilmesiyle sosyal hukuk devleti anlayışının benimsenmesine yönelik önemli bir yol alınmış olduğu şeklinde düşünülebilir.

1.3.2. Islahat Fermanı

Tanzimat Fermanı'nın kabul edilmesi neticesinde Osmanlı İmparatorluğu izah edildiği üzere sosyal bir hukuk devleti olma yolunda önemli bir adım atmıştır, ancak XIX. Yüzyılın siyasî şartları itibariyle imparatorluk bu fermanı yürürlüğe koymasına rağmen dış politikada istenilen sonuç alınamamıştır. Dolayısıyla imparatorluğun uluslararası alandaki prestijini tazelemesi ve devletin içinde bulunduğu karışıklıkları önlemeye çalışarak varlığını sürdürebilmesi adına yeniden reform hareketlerine ihtiyaç duyulmuştur. Bu doğrultuda devlet Batılı ülkelere karşı samimiyetini göstermek adına yeni bir ferman kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu fermanın kabul edilişiyle Tanzimat Fermanı'nda siyasal nedenlerden dolayı uygulanabilirliği azalan eşitlik ilkesi net bir biçimde vurgulanmak istenilmiştir⁶⁴. Bu açıdan bakıldığında anayasal belge niteliğindeki bu fermanın Türk anayasa tarihi açısından, sonraki gelişmelere öncülük ettiği düşünülebilir.

1.3.2.1. Tarihsel Gelişmeler

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sultan Abdülmecit'in hükümdarlığı devam ederken 1841'e gelindiğinde Rusya'yla siyasî ilişkiler giderek gerginleşmeye başlamış ve bu durumdan her iki devlet de etkilenmiştir. Osmanlı'nın imzalamış olduğu 1841 tarihli Londra Boğazlar Sözleşmesiyle yaşanan "Mısır krizi" nedeniyle Rusya'yla yapılan 1833 tarihli Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nı fiilen sona erdirmiştir. Bundan dolayı Rusya'nın bölgedeki siyasî çıkarları zedelenmiş ve adı geçen devlet girmiş olduğu siyasal çıkmazdan kurtulmak adına yeni hamleler yapmaya

⁶²Üçok ve Mumcu, 1991, s. 265; Atar ve Çelik, 2018, s. 4; Kapani, 1993, s. 96.

⁶³Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 46; Atar, 2014, s. 19.

⁶⁴Gazi Erdem, "İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında Islahât Fermânı'na Yeniden Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 51, sayı: 1, (2010), s. 343.

başlamıştır. Rusya, öncelikle Avrupa ülkelerine Osmanlı'nın topraklarını paylaşma önerisinde bulunmuş, ancak beklediği yanıt alamayınca Osmanlı'ya karşı yalnız bir şekilde harekete geçmiştir. Bunun üzerine söz konusu devlet, 1774'te imzalanan “Küçük Kaynarca Antlaşması”yla kazanmış olduğu diplomatik güç neticesinde Osmanlı'dan Ortodoks halkın himaye hakkını talep etmiştir, fakat bu isteğinden herhangi bir sonuç çıkmayınca 22 Haziran 1853'te imparatorluğun özerk eyaletleri olan “Boğdan ve Eflâk” eyaletlerine saldırmıştır. Taraflar arasında bu şekilde yaşanan siyasal krizin ortadan kaldırılması amacıyla da Avusturya'da bir toplantı yapılması kararı alınmış ve yapılan bu toplantıda Osmanlı, Rus Çarlığı'na nota vermiştir. Bu bağlamda, 1853'te Rusya'nın Osmanlı donanmasını Sinop şehrinde yakması ve Sırbistan ile Bulgaristan'da siyasî ve dinî faaliyetlerde bulunması neticesinde devlet tarafından verilen notanın da herhangi bir olumlu etki yaratmadığı anlaşılmıştır⁶⁵. Dolayısıyla Rusya bu hamleleriyle, hem Osmanlı topraklarında yaşayan bütün Ortodoksların korunması hakkını elde etmeye çalışmış hem de Osmanlı'nın siyasal bütünlüğüne zarar vermeyi hedeflemiş ve söz konusu eylemler her iki devlet arasında “Kırım Savaşı”nın başlamasına neden olmuştur.

1853'te başlayan Kırım Savaşı dolayısıyla Osmanlı, Rus tehdidine karşı Fransa ve İngiltere'yle askerî, siyasî, kültürel ve diplomatik açıdan yakın temaslarda bulunmak zorunda kalmıştır. Bu kapsamda Fransa, Osmanlı ve İngiltere arasında 12 Mart 1854'te “İstanbul İttifak Antlaşması” imzalanmıştır. 4 maddeden oluşan söz konusu ittifak antlaşması uyarınca adı geçen iki devlet Osmanlı'yı Rusya'ya karşı korumayı ve ona askerî destek vermeyi taahhüt etmiştir. Bu devletlerin desteğiyle de imparatorluk savaş süresince büyük bir başarı göstererek Rusya'yı yenilgiye uğratmış ve 16 Ocak 1856'da Rus Çarlığı savaşı sona erdirmek zorunda kalmıştır. Savaş sonrasında ise 25 Şubat 1856'dan itibaren başlayan görüşmeler neticesinde 30 Mart 1856'da 34 maddeden oluşan “Paris Antlaşması” imzalanmıştır. Bu antlaşmayla beraber Osmanlı, ilk kez uluslararası statüde Avrupa ülkeleriyle eşit

⁶⁵ Çağatay Ceylan, Osmanlı Modernleşme Sürecinde Ahmet Cevdet Paşa'nın Yönetim Anlayışı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sakarya, 2019, s. 57-58; Sami Demiray, “Kırım Savaşı ve Sonrası Osmanlı-Rusya İlişkileri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 71, (2021), s. 617; Salih Karaduman, Üç Tarz-ı Modernleşme: Islahat Fermanı Sonrası Ortaya Çıkan Modernleşme Temâyülleri (1856-1889), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2019, s. 36.

tutulmuş ve buranın bir üyesi sayılarak hukukundan istifade etme hakkı kazanmıştır. Dolayısıyla bahsi geçen hususların bir yansıması olarak, savaşın kazanılmasında ve söz konusu antlaşmanın imzalanmasında Fransa ve İngiltere'nin önemli bir desteğinin bulunması nedeniyle siyasî açıdan bu devletlere borçlu olan Osmanlı, iyiniyetini uluslararası alanda bir kez daha göstermek adına 1856'da "Islahat Fermanı"nı ilân etmek zorunda kalmıştır⁶⁶.

1.3.2.2. Hazırlanışı ve Hukukî Yapısı

Islahat Fermanı, Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana getirilmek istenilen yeni anlayışın kurallarını genel anlamda açıklayan ve bu yönüyle de Tanzimat Fermanı'na benzeyen hukukî bir metindir. Bu ferman, Tanzimat Dönemi içerisinde tarihsel bir aşama olarak görülse bile hazırlanmasına neden olan faktörler ile düzenleniş şekli, yapısı ve etkileri itibarıyla Tanzimat Fermanı'ndan farklı bir özellik arz etmektedir⁶⁷. Zira Tanzimat bütün Osmanlı vatandaşlarını kapsıyorken; Islahat sadece gayrimüslimleri ilgilendirmekteydi.

Osmanlı'nın ekonomik sorunlarla mücadele etmesi, devletin maddî anlamda gelir sorunu yaşaması, paranın değerinin düşmesi, imtiyazların genişlemeye başlaması, kamu harcamalarının iç borçlanmayla ödenmesi ve Kırım Savaşı esnasında dış borç alınması gibi ekonomik nedenler, sosyalizm ve milliyetçilik gibi akımların etkilerini giderek göstermeye başlaması ve Tanzimat Fermanı'ndan istenilen sonucun alınamaması neticesinde daha kapsamlı ve geniş bir düzenlemeye ihtiyaç duyularak Islahat Fermanı'nın kabul edilmesi gündeme gelmiştir⁶⁸. Bu durum, Tanzimat Fermanı'nın bazı grupları memnun etmediğini ve devlet içerisindeki birtakım sorunlara çözüm getiremediğini göstermektedir. Bu da, yeni bir

⁶⁶Selçuk Akşin Somel, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", *Savaşın Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*, 22-23 Mayıs 2006 İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 68; Besim Özcan, "Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya Yönelik Dış Politikası (19. Yüzyıl ve 20. Yüzyıl Başı)", *Türk Dış Politikası (Osmanlı Dönemi): 2. Cilt*, (Ed. Mustafa Bıyıklı), Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2010, s. 324; Kemal Beydilli, "Paris Antlaşması", *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXIV, Türk Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 169-172; Demiray, 2021, s. 625-628; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 204-205.

⁶⁷Gül Bülbül, "Islahat Fermanı'nı Hazırlayan Sebepler ve Islahat Fermanı", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 2, sayı: 2, (1989), s. 157; Sabri Hizmetli, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Gayr-i Müslimlerin Durumlarıyla İlgili Gelişmeler", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, cilt: 12, sayı: 2, (1999), s. 125.

⁶⁸Musa Gümüş, "Anayasal Meşrûti Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi", *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 47, (2008), s. 216-217.

fermanın yayınlanmasını zorunlu kılmıştır. Esasında Islahat Fermanı, bu zorunluluğun bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Islahat Fermanı, Kırım Savaşı'nın son senelerinde tanzim edilerek Paris Antlaşması'nın yapılmasından altı hafta kadar evvel, 28 Şubat 1856 tarihinde Babıâli'de Osmanlı İmparatorluğu'nun ileri gelenleri, devlet adamları ve din adamlarının huzurunda okunarak kabul edilmiş ve Paris Antlaşması'nı düzenleyen ülkelere bildirilmiştir⁶⁹. Tanzimat Fermanı'na benzer şekilde bu yeni ferman da Sultan Abdülmecit'in talimatıyla hazırlanmıştır⁷⁰. Böylece Tanzimat gibi Islahat'ın da mimarı, Türk tarihinin en modern görüşlere sahip padişahlarından birisi Sultan Abdülmecit olmuştur.

Islahat Fermanı Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılı ülkeler karşısındaki siyasî durumunu ve imajını güçlendirmek amacıyla kabul edilmiş ve söz konusu ferman, büyük oranda İstanbul'da yaşayan İngiliz ve Fransız devlet yetkililerinin yönlendirmesiyle yazılmış bir anayasal belgedir⁷¹. Bu yönüyle Tanzimat Fermanı'nın kabul edilmesinde olduğu gibi adı geçen fermanın da kabul edilişinde dış faktörlerin etkisi büyüktür⁷². Bu fermanın, Paris Barış Konferansı'nda gündem maddesi olarak yer almasıyla imparatorluğun siyasî açıdan Batılı devletlere karşı bir çeşit güvence veya taahhüt verdiği söylenebilir⁷³.

Islahat Fermanı'nda 1839 yılında kabul edilen Tanzimat Fermanı'ndaki temel esasları tekrar güvence altına alınarak Tanzimat Fermanı'na nazaran daha kesin bir dil kullanılmıştır. Osmanlı, bu fermanı kabul etmekle iyiniyetini uluslararası alanda bir kez daha göstermiş oluyordu⁷⁴. Ancak bahsi geçen fermanın bu şekilde kabul edilmesi neticesinde imparatorluğun izlemiş olduğu politikaya karşı tepkiler

⁶⁹Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: 5. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 248; Üçok ve Mumcu, 1991, s. 266; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 33; Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 2006, s. 55; Gözübüyük, 1986, s. 102.

⁷⁰Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 19; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 47.

⁷¹Mustafa Erdoğan, *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*, Liberte Yayınları, Ankara, 2012, s. 31-32; Berkes, 2003, s. 218.

⁷²Fatih Demirci, *Islahat Fermanı ve Müsâvât Meselesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999, s. 121; Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 21; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2016, s. 95; Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, 1995, s. 21.

⁷³Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı", *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XIX, Türk Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 186.

⁷⁴Lewis, 1993, s. 116; Atar, 2014, s. 20.

artmıştır. Zira bu fermanın kabul edilişinden sonra “Osmanlı vatandaşlığı” fikrinin benimsenmesiyle beraber devletin çoğunluğunu oluşturan Müslüman halk ile Müslümanlardan sonra gelen Rumlar, hakların kullanılması noktasında diğer azınlık gayrimüslim halkın gerisinde kalmıştır. Bu durum da fermanın getirdiği “birlik” vurgusunu etkisiz hale getirmiştir⁷⁵. Adı geçen ferman, bu şekildeki olumsuzluklarına rağmen imparatorluk topraklarına yeni fikirler ve düzenlemeler getirmesi, ayrıca halk arasında eşitlik vurgusu yapması nedenleriyle sosyal hukuk devleti ilkesinin gelişmesine yardımcı olmuştur.

Islahat Fermanı da hukuksal yapısı itibariyle Tanzimat Fermanı’nda olduğu gibi padişahın tek taraflı tasarrufuyla ısdar edilmiş olması nedeniyle fermanıdır. Bu ferman ile beraber Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan halka dönemin Batılı devletlerinde tanınan hak ve hürriyetlerinin büyük bir kısmı verilmiştir. Dolayısıyla söz konusu Ferman, Tanzimat Fermanı gibi şekli⁷⁶ olmasa bile maddî⁷⁷ açıdan anayasal anlamda hukukî bir metindir⁷⁸. Ancak Tanzimat Fermanı kadar etkili olamamış ve çok sınırlı bir gruba hitap etmekten ileriye gidememiştir.

1.3.2.3. İçerdiği Hükümler ve Sosyal Devlet İlkesi ile İlişkisi

Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı’na nazaran daha geniş ve kapsamlı bir şekilde tanzim edilmiştir. Bu fermanın, içerdiği hükümler itibariyle Tanzimat Fermanı’nın birtakım eklemelerle tekrarı şeklinde olduğu düşünülebilir⁷⁹. Adı geçen ferman, her şeyden önce Tanzimat Fermanı’nın tanıdığı temel hak ve hürriyetler ile belirlediği genel esasları bir kez daha tekrarlamıştır. Ardından gayrimüslimlere daha önceden tanınan hak ve özgürlüklerin aynı şekilde devam ettiğini belirtmiştir.

Islahat Fermanı da Tanzimat Fermanı gibi vatandaşlara sosyal devlet ilkesi bağlamında sosyal ve ekonomik haklar tanımıştır. Ancak bu haklar daha çok askerî

⁷⁵Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 16.

⁷⁶Şekli Açıdan Anayasa: İçeriğine bakılmaksızın yasalara göre üstün bir niteliğe sahip olup, onlardan farklı ve daha zor yöntemlerle kabul edilip değiştirilebilen hukuk kuralları bütünüdür. Ayrıntılı bilgi için bkz: Kubalı, 1971, s. 79; Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, 2010, s. 49; Batum, 2011, s. 29.

⁷⁷Maddî Açıdan Anayasa: İçerik olarak devletin temel organlarının kuruluş ve işleyişleriyle bireylerin hak ve özgürlüklerini belirleyen hukuk kuralları bütünüdür. Ayrıntılı bilgi için bkz: Kubalı, 1971, s. 79; Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, 2010, s. 49; Batum, 2011, s. 27-28.

⁷⁸Üçok ve Mumcu, 1991, s. 267; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 22.

⁷⁹Erdoğan, 2012, s. 32; Zürcher, 1995, s. 84-85; Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 22.

ve siyasal etkenlerden dolayı gayrimüslim halka tanınmıştır. Bu kapsamda adı geçen fermana haklar şu şekilde düzenlenmiştir⁸⁰:

- Gayrimüslim din görevlilerine maaş hakkı,
- Hristiyan din adamlarının malvarlıklarına müdahale edilmemesi,
- Gayrimüslim vatandaşların okul, ibadet yeri, mezarlık ve hastane yapmalarına izin verilmesi ayrıca buraların hasar görmesi durumunda tamir edilebilmesi,
- İnanç ve ibadet hürriyeti, bu kapsamda herkesin dinini serbestçe yaşayabilmesi,
- Osmanlı vatandaşları arasında tam ve net bir biçimde eşitlik ilkesi,
- Kamuya girişte din ayrımı gözetilmemesi,
- Gayrimüslimlerin imparatorluğun askerî ve idarî okullarına gidebilmesi,
- Müslüman ve gayrimüslim vatandaşlar arasındaki yargılamaların aleni olarak ve eşitlik esasına göre yapılması,
- İnsanlık onuruna yaraşmayacak muamelelerin yasaklanması,
- Gayrimüslimlerin de askerlik vazifesini yerine getirebilmesi,
- Din farkı olmaksızın eşit vergi sistemi,
- Yabancıların da devlet toprakları üzerinde mülkiyet edinebilmeleri,
- Gayrimüslimlerin siyasal hayata katılımının sağlanması,

Sonuç olarak, her ne kadar Islahat Fermanı Osmanlı vatandaşları arasında tepkiyle karşılanmış olsa da, bu ferman ile beraber yukarıda belirtilen hak ve özgürlükler bağlamında Müslüman ve gayrimüslim halk arasında tam ve net bir eşitlik sağlanmaya çalışılmış, ayrıca söz konusu eşitlik çerçevesinde “Osmanlı vatandaşlığı” kurumu ortaya çıkmıştır. “Eşitlik ilkesi”, adı geçen fermanın en önemli yeniliği olmuştur. İmparatorlukta yaşayan vatandaşların tamamının herhangi bir din

⁸⁰Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 14-18; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 20-22; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 33-34; Akın, 1979, s. 304.

veya etnik farklılık olmaksızın eşit statüye tabi tutulduklarının kabul edilmesi devletin, sosyal ve demokratik bir hukuk devleti olma yolunda attığı en önemli adımlardan biri olmuştur⁸¹. Ayrıca bahsi geçen ferman da Tanzimat Fermanı gibi Osmanlı İmparatorluğu’nun siyasî, sosyal ve kültürel anlamda gelişme sürecine etki eden anayasal belgelerden biri olmuş ve devletin dönüşümünü belirli bir plan dahilinde, hedefe ulaşmaya yönelik tamamlanmasını sağlamaya çalışmıştır⁸².

1.3.3. 1876 Kanun-i Esasi

Osmanlı İmparatorluğu, XIX. Yüzyıldan itibaren devletin varlığını devam ettirebilmek ve siyasal bütünlüğünü korumak adına ıslahat hareketleriyle devleti ayakta tutmaya çalışmıştır. Bunun yanı sıra söz konusu ıslahatları dönemin Batılı ülkelerinin siyasî baskıları neticesinde yapmak zorunda kalmıştır. Bu doğrultuda padişah kendi iradesiyle kendi egemenliğini sınırlayarak fermanlar çıkarmış ve imparatorluk iyiniyetli bir politika izlediğini uluslararası alanda göstermiştir. Bahsi geçen yüzyılda devlet, siyasetini bu şekilde devam ettirmekle kalmamış, ayrıca dönemin modern fikri olan anayasacılık hareketlerini de giderek daha net bir biçimde benimsemeye başlamıştır. Bu nedenle imparatorluğun bekâsının ancak meşruti ve anayasal bir sistemin varlığıyla mümkün olabileceğini savunan bir kısım aydının, uzun ve politik uğraşları neticesinde devlet, modern anlamda Türkiye’deki ilk anayasa olma özelliğini taşıyan 1876 Kanun-i Esasi’sini ve meşrutiyet rejimini kabul etmiştir⁸³. Dolayısıyla siyasal iktidarın sınırını belirlemesi ve sosyal devlet anlayışının gereği olan temel hak ve hürriyetleri tanıması açısından 1876 Kanun-i Esasi’si de Tanzimat ve Islahat Fermanları kadar önem arz eden yazılı bir anayasa metni olma özelliğine sahip olmuştur.

⁸¹Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 4; Lewis, 1993, s. 116; Karataş, 2018, s. 620; Atar ve Çelik, 2018, s. 5; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2016, s. 95-96; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: 6. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 27; Karpas, 2010, s. 97; Berkes, 2003, s. 216; Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi (1789-1980): 1.Cilt*, 1997, s. 39; Kapani, 1993, s. 99.

⁸²Ahmet Dönmez, “Tanzimat, Islahat Fermanları ve Avrupa Devletleri: İçerik, Ortaya Çıkış ve Tepkiler (1839-1856)”, *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı: 22, (2019), s. 59; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 22-23.

⁸³Tanilli, 1981, s. 120; Merve Ünal Açıkgöz, “1876 Tarihli Kanun-i Esasi’de Yasama-Yürütme İlişkisi”, *Yasama Dergisi*, sayı: 43, (2021), s. 61; Hakan Uzun, “Türk Demokrasi Tarihinde I. Meşrutiyet Dönemi”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, cilt: 6, sayı: 2, (2005), s. 154.

1.3.3.1. Tarihsel Gelişmeler

Tanzimat Dönemi Türkiye’inde Tanzimat ve Islahat Fermanları’nın öncüsü konumundaki Sultan Abdülmecit’in vefatı üzerine 25 Haziran 1861 tarihinde devletin başına kardeşi “Sultan Abdülâziz” geçmiştir. Adı geçen padişahın tahta geçtiği yıllarda devlet içerisindeki siyasî, ekonomik, idarî ve dinî karışıklıklar varlığını sürdürmeye devam etmiştir, ancak Sultan Abdülâziz kardeşinin reform siyasetini devam ettirmek istemiş ve bu doğrultuda imparatorluk idaresinde oluşan siyasî yapının aynen sürdürülmesine karar vererek Sultan Abdülmecit döneminde oluşturulan mevcut hükûmeti iktidarda tutmuştur. Bu dönemde devletin içinde bulunduğu en büyük sıkıntı ekonomik alanda olduğundan Sultan Abdülâziz yenileşme hareketlerinde öncelikli olarak bu alana yönelerek hükûmete mâli reformlar yapması konusunda talimat vermiştir. Bu kapsamda saray israfı azaltılmış, fazla maaş alıp devlet idaresine herhangi bir katkısı bulunmayan memurlar saraydan uzaklaştırılmış ve böylelikle devlet, az da olsa ekonomik açıdan rahatlatılmaya çalışılmıştır⁸⁴. Bu bağlamda, Sultan Abdülâziz’in tahta geçişinden hemen sonra merkezî otoriteyi ayakta tutmak adına malî ve ekonomik alanlarda ıslahat hareketleri yapmaya çalıştığı görülmekte ve bu faaliyetlere öncelikli olarak da saraydan başladığı anlaşılmaktadır.

Sultan Abdülâziz dönemi yukarıda belirtilen hususlar dışında genel hatlarıyla, devlet yönetiminin yeni bir temele dayandırılması amacıyla yapılan reformların çoğunlukta olduğu bir dönem özelliğini taşımaktadır. Bu padişahın 1861-1876 yılları arasındaki 16 yıllık hükümdarlık dönemi boyunca devletin birçok alanında yenilikler yapılmaya çalışılmış ve özellikle 1861-1871 yılları arasında Batılı ülkelerin dış müdahalelerinin engellenmesi amacıyla olumlu bir dış siyaset izlenmiştir, ancak 1871’de dönemin önde gelen bürokratlarından Âli Paşa’nın vefatından sonra 1876’ya kadarki geçen süreçte ıslahat faaliyetleri önemli ölçüde yavaşlamıştır. Bu durum da, imparatorluğun merkezî otoritesini olumsuz yönde etkilemiştir⁸⁵.

⁸⁴ Üçok ve Mumcu, 1991, s. 268-269; Cevdet Küçük, “Abdülaziz”, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. I, Türk Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 1988, s. 179; Lewis, 1993, s. 120; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: 7. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s. 2-3.

⁸⁵ Fatih Sefa Topçu, *Sultan Abdülaziz Döneminde Yaşanan Mali Bunalım ve Uygulanan Mali Reformlar (1861-1876)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014, s. 19-24.

Sultan Abdülâziz döneminde yapılan yenilikler neticesinde devletin siyasî, sosyal ve ekonomik varlığını devam ettirebilmek adına çeşitli alanlarda ıslahat hareketleri yapılmıştır, ancak söz konusu reformlara yönelik o dönem için yeterli devlet bütçesi bulunmadığından; bu hareketlerin yerine getirilmesine kaynak oluşturmak amacıyla dış borçlanmaya gidilmiştir. Bu durum da adı geçen padişah döneminde ekonomik yapının daha fazla sarsılmasına neden olmuş ve imparatorlukta ilerleyen yıllarda etkisini çok büyük bir şekilde gösterecek olan mâli bir bunalım başlamıştır, ayrıca bahse konu ıslahat hareketleriyle istenilen sonuç alınamamış ve bu mâli krizle beraber devletin geçmişten süregelen temel sorunları bu dönemden sonra katlanarak daha da büyümüştür⁸⁶. Dolayısıyla bu hususlar, dönemin aydın tabakasında tepkiyle karşılanmış ve padişahın bu şekildeki yanlış uygulamalarının önüne geçilebilmesi amacıyla bir kısım aydın “Genç Osmanlılar” adıyla birleşerek siyasal ve ideolojik etkiye sahip bir grup oluşturmuştur. Bu grup imparatorluğun siyasî, sosyal ve ekonomik kurtuluşunun ancak padişahın faaliyetlerinin denetlenebildiği anayasal bir hukuk sisteminde mümkün olabileceğini savunarak 1876 yılında ilân edilecek olan “Kanun-i Esasî”nin hazırlanmasına ve kabul edilmesine öncülük etmiştir⁸⁷.

1.3.3.2. Hazırlanışı ve Hukukî Yapısı

Osmanlı tarihinde ilk kez yukarıda izah edildiği üzere bir kısım aydının “Genç Osmanlılar” isminde bir grup kurarak iktidarın davranışlarını denetleyecek bir hukuk sisteminin kurulması adına siyasî çalışmalarda bulunması Sultan Abdülâziz döneminde gerçekleşmiştir. Bu grup, II. Mahmut dönemindeki batılılaşma hareketinin başladığı sıralarda Tanzimat Fermanı’nın kabul edilişinden sonra ortaya çıkmıştır. Bahsi geçen grubun olduğu dönemde, devlet bünyesinde Batılı eğitim kurumları açılmaya, gazeteler basılmaya ve Batılı ülkelerle samimi ilişkiler kurulmaya başlanılmıştır. Adı geçen grubun belirli bir bölümü yabancı dil eğitimi almış ve bu şekilde dönemin fikir hareketleriyle ilgilenme ve Batılıların imparatorluk hakkındaki amaçlarını öğrenme fırsatı elde etmişlerdir. Ayrıca gerçekleşen olayları, dinin manevi bakış açısı yerine mantığa, bilime ve akla dayalı eleştirel bir bakış

⁸⁶Ebubekir Keklik, Osmanlı Devleti’nde Sultan Abdülaziz Devri Anadolu Islahatları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009, s. 95-97; Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi (1789-1980): 1.Cilt*, 1997, s. 45-46.

⁸⁷Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 21; Ozan Örmeci, “Jön Türkler ve İttihat ve Terakki”, *Tarih Okulu Dergisi*, sayı: 8, (2010), s. 95-109; Karpaz, 2010, s. 99.

açısıyla ele almışlardır. Dolayısıyla söz konusu grubu oluşturan aydın kesim bu haliyle devlette oluşan yeni bir ideolojik neslin üyeleri olmuşlardır⁸⁸.

Genç Osmanlılar grubunu oluşturan aydınlara göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu siyasal kriz ancak Müslüman olan ve olmayan halk içerisinde seçilip oluşturulan anayasalı bir meclisin kurulmasıyla sona erecektir. Bu grup, esasında batılı olma yolunda yeni bir aşamaya gelindiği ve imparatorluğun bekâsının tüm alanlarda reform yaparak sağlanabileceği görüşüne sahiptir. Adı geçen gruba göre devlet bünyesinde oluşturulacak olan yeni anayasal düzen siyasal iktidarın keyfi davranışlarına karşı halkı teminat altına alacaktır. Bu nedenle grup içerisindeki aydınların amacı yürütmenin yasamaya karşı sorumlu olduğu siyasî bir rejimin yani meşrutiyetin kabul edilmesidir⁸⁹. Dolayısıyla 1876 Kanun-i Esasi'sinin ve buna bağlı olarak meşrutiyet rejiminin kabul edilmesinde bahsi geçen grubun ideolojik faaliyetlerinin çok önemli bir yerinin olduğu söylenebilir.

Genç Osmanlıların ideolojik faaliyetlerini yürüttüğü tarihsel süreç içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nun başına Sultan Abdülâziz ve Sultan V. Murat'tan sonra bu grubun desteğiyle II. Abdülhamit geçmiştir. Adı geçen padişah devletin başına geldiğinde, imparatorluğun içinde bulunduğu siyasal krizin farkında olduğundan, bu krizin sorumluluğunu üstlenecek meşruti bir rejimin ülkenin ve hanedanlığın faydasına olacağını savunmuştur. Bu doğrultuda siyasal iktidarın meşru kaynağının padişah olduğunu, meşrutiyetin yönetilmesinde ise devlet kadrosunun sorumlu olduğunu devletin ileri gelenlerine söylemiştir. Bahsi geçen padişah sonrasında kendi görüşleriyle örtüşen düşüncelere sahip olan Genç Osmanlılar grubuyla görüşerek meşrutiyetin ve Kanun-i Esasi'nin kabul edilmesinde beraber çalışmak istediğini belirtmiş ve bu konuda da somut adımlar atmıştır⁹⁰. Bu noktada imparatorlukta

⁸⁸Karal, *Osmanlı Tarihi: 7. Cilt*, 2003, s. 300-301; Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 2006, s. 58-59; Tunç, "Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası'nın Yeri ve Önemi", 2020, s. 659.

⁸⁹Müzehher Yamaç, "İlk Anayasa (1876 Kanun-i Esasi)", *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 3, sayı: 5, (2014), s. 57; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 49; Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, 1995, s. 30; Ahmet Oğuz, "Birinci Meşrutiyet Meclisi'nin Kapatılmasının Sonuçları Üzerine", *Nevşehir Barosu Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (2014), s. 41.

⁹⁰Lewis, 1993, s. 162; İbrahim Ülker, "Hukukun Genel İlkeleri Bağlamında Kanun-i Esasi'deki Yargılamaya İlişkin Hükümlerin Değerlendirilmesi", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 21, sayı: 2, (2013), s. 105-106; Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 2006, s. 64; Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi (1789-1980): 1.Cilt*, 1997, s. 47-48.

siyasal iktidarın mutlak sahibi konumundaki padişah tek taraflı iradesiyle, halkın aydın kısmıyla anayasal bir metin oluşturulması ve meşrutiyet rejiminin kabul edilmesi konularında siyasal etkileşime geçmiş oluyordu. Esasında, bu da imparatorluğun demokratik ve sosyal bir hukuk devleti olma yolunda ilerlemeye çalıştığını göstermektedir.

Genç Osmanlıların anayasal bir düzene geçiş için vermiş olduğu siyasî çabalar ile II. Abdülhamit'in bu grubu destekleyen düşünceleri neticesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal bütünlüğünü devam ettirebilmesi adına yenilik ihtiyacından kaynaklı olarak 1876 yılında Kanun-i Esasi kabul edilmiştir. Söz konusu anayasanın hazırlık sürecindeki çalışmalarını yürütmek amacıyla öncelikle dönemin bürokratlarından Server Paşa'nın başında olduğu ve üyeleri padişah tarafından belirlenen "Cemiyet-i Mahsusa" isminde 28 kişiden oluşan bir komisyon kurulmuştur. Komisyon, dönemin modern Avrupa ülkelerindeki anayasaları inceleyerek taslak bir anayasa metni hazırlamış ve bu metin de meşrutî monarşi yanlılarından Mithat Paşa'nın idare ettiği "Meclis-i Vükela"nın onayından sonra padişah tarafından 23 Aralık 1876 tarihinde kabul edilmiştir⁹¹. Adı geçen anayasanın kabul edilişiyle de imparatorlukta Tanzimat Dönemi sona ermiş ve I. Meşrutiyet dönemine geçilmiştir (1876). Ayrıca Türkiye'de ilk yazılı anayasa olma özelliğine sahip bu anayasanın ve I. Meşrutiyet'in kabul edilmesinde de Tanzimat ve Islahat Fermanları'nda olduğu gibi dönemin Batılı ülkelerinin dış baskıları ve bu devletlerin imparatorluk topraklarında yaşayan gayrimüslim halkın haklarını korumak istemelerinin önemli bir etkisi olmuştur⁹².

Kanun-i Esasi'nin hukukî yapısına bakıldığında gerek devlet-birey arasındaki ilişkileri gerekse de devlet organlarının oluşumu ve yapıları ile bireylerin temel hak ve hürriyetlerini düzenlemesi bağlamında maddî ve şeklî açıdan anayasa olma

⁹¹Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2016, s. 132-133; Üçok ve Mumcu, 1991, s. 269; Recai Galip Okandan, *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1959, s. 141; Lewis, 1993, s. 163; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 37-38; Berkes, 2003, s. 332-333.

⁹² Yaşar Babacan, *Kanun-i Esasiden Teşkilat-ı Esasiye'ye Geçiş (1919-1921)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Van, 2006, s. 1; Nohutçu ve Ünal, 2015, s. 22.

özelliğini taşımaktadır⁹³. Ayrıca zor biçimde değiştirme sistemine tâbi olması, bağlayıcılığıyla üstünlüğünün kanuni olarak açıkça düzenleme altına alınması ve emredici hükümler içermesi nedeniyle katı bir anayasadır ve içeriğinde ayrıntılı düzenlemeler içermesi sebebiyle de kazuistik bir anayasa şekline sahiptir. Kabul edilişi itibarıyla değerlendirildiğinde Tanzimat ve Islahat Fermanları'nda olduğu gibi padişahın tek taraflı iradesiyle yürürlüğe konulduğundan ferman niteliğindedir. Zira adı geçen anayasanın hazırlanması için herhangi bir kurucu meclis öngörülmemekte ve padişah kendi seçmiş olduğu komisyona bu yetkiyi vermektedir. Yine bahsi geçen anayasanın kabulü için de herhangi bir kurucu halkoylaması yapılmadığından padişahın tek yanlı iradesiyle monokratik olarak yürürlüğe konulan bu anayasa ferman şeklinde kabul edilmektedir⁹⁴. Bu anlamda Türk anayasaları içerisinde demokratik özelliği en çok tartışılan 1876 Anayasası'dır. Bundan sonraki anayasaların aşama aşama daha demokratik bir niteliğe sahip oldukları görülebilir.

1.3.3.3. İçerdiği Hükümler ve Sosyal Devlet İlkesi ile İlişkisi

1876 yılında kabul edilen ve Türk anayasal sisteminde ilk yazılı anayasa olma özelliğini taşıyan Kanun-i Esasi, dönemin Batılı ülkelerinin anayasal düzenlemelerinden alınan örneklerle imparatorlukta önceden beri mevcut olan örf ve âdet ile şer'î hukukun birleştirilmesi sonucu hazırlanarak şekli anlamda 12 başlıkla 119 maddeden oluşmuştur⁹⁵.

Kanun-i Esasi'ye göre devletin temel niteliklerine bakıldığında, saltanat sistemi olarak iktidarın kan bağı ile geçtiği monarşik bir yönetim biçimi esas alınmış (3. Madde), resmî dil Türkçe (18. Madde) ve devlet dini ise İslâm (11. Madde) olarak belirlenmiştir. İmparatorluğun siyasal yapısı ise üniter devlet olarak benimsenmiştir (1. Madde)⁹⁶. Söz konusu düzenlemelerden hareketle anayasal sistem olarak meşruti

⁹³Zeliha Arzu Behram, 1876 Tarihli Osmanlı Kanun-i Esasisi ile 1924 Tarihli T.C. Anayasasının Karşılaştırılması, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2006, s. 13.

⁹⁴Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 2011, s. 14-15; Atar ve Çelik, 2018, s. 6; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 56.

⁹⁵Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 39; Mehmet Âkif Aydın, "1876 Yılında Kabul Edilen Osmanlı Devleti Anayasası", *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIV, Türk Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 329; Jean Marcou, "Anayasacılık ve Türkiye'de Anayasal Hareketler", (Çev. Gülden Kurt), *Anayasa Hukuku Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (2012), s. 5; Tunç, "Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası'nın Yeri ve Önemi", 2020, s. 660.

⁹⁶Atar, 2014, s. 20; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 57; Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 23; Gözübüyük, 1986, s. 106.

monarşinin kabul edilmesine rağmen din prensibinin anayasal düzenleme altına alınması nedeniyle söz konusu anayasanın lâik olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Kanun-i Esasi'nin kabul edilişi neticesinde egemenliğin üç temel erki olan yasama, yürütme ve yargının birbirinden ayrı olarak kullanılmasını öngören kuvvetler ayrılığı sistemi ilk defa anayasal statüye kavuşmuştur, fakat bahsi geçen anayasada kabul edilen düzenlemeye göre yasama organını oluşturan meclisin padişahın bağımsız bir kurum olarak hareket etmesi engellenmiştir⁹⁷. Anayasanın padişahın iradesinden bağımsız olmaması şartıyla yasama faaliyetlerinde ikili bir meclis sistemi öngörülmüş ve Meclis-i Ayân ile Meclis-i Mebûsan şeklinde iki farklı meclis oluşturulmuştur (42 vd. Maddeler). Bunlardan Meclis-i Ayân (60 vd. Maddeler) padişahın seçmiş olduğu üyelerden oluşmuş iken; Meclis-i Mebûsan (65 vd. Maddeler) ise halkın çift dereceli seçim usûlüne göre seçmiş olduğu üyelerden oluşturulmuştur. Yürütme organında da yasamadakine benzer bir şekilde iki başlı bir düzenlemeye gidilmiştir. Buna göre yürütme organı padişah ve Heyet-i Vükelâ'dan meydana gelmiştir (3. 4. 5. 6. 7. ve 27 vd. Maddeler). Padişah, yürütmenin cezai ve siyasal açıdan sorumsuz olan kanadını oluştururken, Heyet-i Vükelâ ise sadrazamın başında olduğu, bakanlardan oluşan ve padişaha karşı sorumlu olan kısmı meydana getirmiştir⁹⁸. Bu şekilde padişah mutlak otoritesini ve yönetim gücünü kendi iradesiyle sınırlayarak halkla paylaşmış ve halk, az da olsa yönetim faaliyetlerine katılma imkânı bulmuştur.

Kanun-i Esasi'de, Tanzimat ve Islahat Fermanları'nda olduğu gibi temel hak ve hürriyetlere ayrı bir önem verilmiş, ayrıca söz konusu fermanlarla benzer şekilde sosyal devlet ilkesinin bir gereği olan sosyal ve ekonomik haklar da düzenleme altına alınmıştır. Adı geçen anayasanın 8. ve 26. Maddeleri arasında temel hak ve hürriyetler genel hatlarıyla belirtilmiştir. Bu hak ve hürriyetler arasında kişilik hakları ile siyasal haklar şu şekilde düzenlenmiştir⁹⁹:

⁹⁷ Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2016, s. 143; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 58.

⁹⁸ Halil Cin ve Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram Yayınları, Konya, 2011, s. 560; Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 4; Tanilli, 1981, s. 120-121; Esen, 1971, s. 47; Üçok ve Mumcu, 1991, s. 270; Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi (1789-1980): 1.Cilt*, 1997, s. 49.

⁹⁹ Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 32-33; Murat Kurbanlı, "Kanuni Esasinin Pozitif Hukuk Açısından Kısa Bir İncelemesi", *Konya Barosu Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (2021), s. 182-184; Tanilli, 1981, s. 172; Esen, 1971, s. 48; Kapani, 1993, s. 103.

- Vatandaş olma hürriyeti (8. Madde),
- Kişi güvenliği ve hakkı (9. ve 10. Maddeler),
- Kanunî basın özgürlüğü (12. Madde),
- Dilekçe hürriyeti (14. Madde),
- Devlet memuru olma hakkı (19. Madde),
- Konut dokunulmazlığı hürriyeti (22. Madde),
- Yasal hâkim teminatı (23. Madde),
- İşkence ve kötü muamele yasağı (26. Madde),

Sosyal ve ekonomik haklar ise şu şekilde ele alınmıştır:

- İbadet ve din özgürlüğü (11. Madde),
- Şirket açma hürriyeti (13. Madde),
- Eğitim-öğrenim hakkı (15. Madde),
- Kanun önünde herkesin eşit sayılması ilkesi (17. Madde),
- Gelir düzeyine göre vergi hakkı (20. Madde),
- Mülkiyet prensibi (21. Madde),
- Müsadere ve fazla çalıştırılma yasağı (24. Madde),
- Vergilerin yasalarla belirlenmesi ilkesi (25. Madde),

Görüldüğü üzere, Kanun-i Esasi'nin kabul edilmesiyle sosyal bir hukuk devleti olma yolunda vatandaşlara dönemin Batılı ülkelerinin anayasalarına benzer şekilde temel hak ve hürriyetler verilmiştir. Bu hak ve hürriyetlerin içerisinde sosyal devlet ilkesinin gerçekleştirilmesi adına sosyal ve ekonomik haklar da düzenlenmiştir. Şeklî açıdan bakıldığında bu hakların halka anayasal düzeyde verilmesinin ideal hukuk kuralları çerçevesinde olumlu bir gelişme olduğu söylenebilir ancak adı geçen anayasanın 113. maddesinde düzenlenen “padişahın hak ve özgürlüklerin uygulanması konusundaki keyfi tasarrufu ve sürgün etme yetkisi” nedeniyle halka verilen söz konusu hakların ve yargısal teminatların maddî anlamda uygulanabilirliği neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Zira padişahın anılan yetkisi

keyfi bir düzenleme olduğundan bu durum da sosyal hukuk devleti anlayışının oluşmasına zarar vermiştir¹⁰⁰. Bu nedenle Kanun-i Esasi'nin ilk hâlinde yani 1909 değişikliklerinden önce kişi hak ve hürriyetlerine yeterli önemin verildiği söylenemez.

Kanun-i Esasi, yasama ve yürütmenin yanında yargıyla ilgili düzenlemelere de yer vermiştir. Söz konusu düzenlemeler sistematik açıdan anayasanın 81. ve 91. Maddeleri arasında yer almıştır. Bu düzenlemelere göre, yargı organı bağımsız mahkemelerin kurulması neticesinde varlık kazanmıştır. Anayasa içeriğine göre bağımsız mahkemeler, hem şer'î hem de örfî hukuk alanlarında yargılama yapma yetkisine sahip olmuştur (87. Madde). Bunun yanı sıra bahsi geçen anayasa, yargıyla ilgili şu yenilikleri getirmiştir¹⁰¹:

- Hâkimlerin görevlerinden alınamamaları ve özlük haklarının hususî bir kanunla düzenlenmesi (81. Madde),
- Mahkemelerde yapılacak olan yargılamaların açık bir şekilde yerine getirilmesi (82. Madde),
- Herkesin hukuk sınırları içerisinde mahkeme huzurunda kendisini savunabilmesi (83. Madde),
- Mahkemelerin görevlerine giren davalara bakmaktan imtina edememeleri (84. Madde),
- Her davaya ilişkin yargılamanın görevli olan mahkemede yapılması (85. Madde),
- Mahkemelerin bağımsız olması (86. Madde),
- Mahkemelerin görevlerinin yasayla belirlenmesi (88. Madde),
- Hâkimlerin atanmasının kanunla yerine getirilmesi, yapmış oldukları işten başka herhangi bir işe bakamamaları (89. ve 90. Maddeler),

¹⁰⁰Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2016, s. 146-147; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 43-44; Nevin Ünal Özkorkut, "1876 Anayasası'nın Hukuk Devleti Unsurları Açısından Osmanlı Devlet Anlayışına Getirdiği Yenilikler", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 53, sayı: 1, (2004), s. 178; Tarık Zafer Tunaya, "1876 Kanun-i Esasisi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 33.

¹⁰¹Ali Kuyaksil ve Ali Altunbaş, "Türklerde Hukuk Devleti Anlayışının Tarihsel Gelişimi", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 9, sayı: 19, (2012), s. 31; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 40-41; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 62-63.

- Ceza mahkemelerinde davayı takip etmekle görevli savcılarının bulunması ve bunların görevle özlük haklarının kanunla belirlenmesi (91. Madde),

Kanun-i Esasi, yukarıda belirtilen düzenlemelerden de anlaşılacağı üzere yargıya dair hükümler ve yargı bağımsızlığının temini konusunda dönemin Batılı ülkelerine benzer şekilde modern bir yargılama sistemi getirmiştir. Bu yargılama sistemi yine anayasa içeriğindeki hükümlerle güvence altına alınmış ve yargı yetkisi, Padişah yerine bağımsız mahkemelere ait olmuştur¹⁰². Bu bağlamda, söz konusu anayasanın yargıyla ilgili düzenlemeleri, Türkiye’de daha sonra kabul edilecek olan anayasalardan geri kalmayacak bir nitelikte olmasına rağmen yukarıda da izah edildiği üzere bu hükümlerin 113. Maddede düzenlenen Padişahın sürgün yetkisi nedeniyle uygulanabilirliğinin önemli ölçüde azaldığı ve bahsi geçen hususun da yargıyı olumsuz yönde etkilediği değerlendirilebilir.

Kanun-i Esasi’de, yukarıda bahsedilen düzenlemeler dışında anayasanın 39. ve 41. Maddeleri arasında devlet memurlarına ilişkin hükümler, 92. ve 95. Maddeleri arasında üst düzey devlet bürokratlarının yargılanması amacıyla oluşturulan “Yüce Divan”ın kuruluş ve görev tanımına dair hükümler, 96. ve 107. Maddeleri arasında maliyeye ilişkin hükümler ile 108. ve 112. Maddeleri arasında ise vilâyetlere dair hükümler düzenlenmiştir. Buna göre vilâyet sistemi, üniter devlet yapısına uygun olarak kuvvetler ayrılığı ilkesi ve adem-i merkezîyet kurallarına göre oluşturulmuştur (108. Madde). Maliyeye ilişkin düzenlemelerin en önemlisi ise bütçeye ilişkin hükümler olmakla birlikte söz konusu düzenlemelerle bütçenin belirlenmesi, hazırlanması ve onaylanması konularında yürütme organına geniş yetkiler tanınmıştır (102. ve 107. Maddeler Arası). Ayrıca malî yükümlülüklerin yalnızca yasalarla belirleneceği düzenlenmiştir (96. Madde)¹⁰³. Böylelikle Osmanlı yönetim sistemi hem malî hem de idarî açıdan güçlendirilmeye çalışılmış ve halkın sorumluluklarının kanunla belirlenmesi amaçlanmıştır.

¹⁰²Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 34-35; İlhami Koçak, *Osmanlı Anayasal Gelişmeleri İçinde 1876 Anayasası ve 1909 Değişikliklerinin Anayasal Açısından İrdelenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kütahya, 2007, s. 121.

¹⁰³Kurbanlı, 2021, s. 180; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: 8. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 222-227; Yavuz Abadan, “Osmanlı İmparatorluğunda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 14, sayı: 1, (1957), s. 28.

1.3.3.4. Anayasa’da 1909 Yılında Yapılan Değişiklikler

1876 tarihli Kanun-i Esasi, I. Meşrutiyet dönemi boyunca 14 Şubat 1878 tarihine kadar fiilî olarak uygulanmış ve yürürlükte kalmıştır, fakat anılan tarihte II. Abdülhamit bahsi geçen anayasadaki yetkisine dayanarak ve Osmanlı-Rus Savaşı’nı gerekçe göstererek meclisi feshetmiş ve 1909 yılına kadar meclis toplantıya çağırılmamıştır. Dolayısıyla meclis çalışmalarına bu şekilde son verilmesiyle beraber I. Meşrutiyet dönemi fiilen son bulmuştur. Bu dönemin son bulmasıyla beraber bahsi geçen 1878-1909 yılları arasında imparatorluk, padişahın mutlak otoritesiyle meclis faaliyetleri olmaksızın yönetilmiş ve bu tarihsel sürece “İstibdat Dönemi” adı verilmiştir¹⁰⁴. Burada padişah anayasal yetkisini kötüniyetli bir şekilde kullanarak daha önceden kendi isteğiyle oluşturmuş olduğu anayasal hukuk sistemini bir süreliğine de olsa askıya almıştır.

Yukarıda izah edilen durum bağlamında, Osmanlı İmparatorluğu’nda 1878 yılında başlayan İstibdat Dönemi XX. Yüzyılın başlarına kadar II. Abdülhamit’in mutlakiyetçi ve baskıcı yönetim anlayışıyla devam etmiştir, ancak bu süreç içerisinde padişahın bu şekildeki siyasî politikasına karşı yeniden meşrutiyetin gelmesini savunan bir grup aydın 1889 yılında “İttihad-ı Osmanî” adında bir cemiyet kurmuştur. Bahsi geçen cemiyet ilerleyen yıllarda yapmış olduğu faaliyetlerle beraber üye sayısını artırmış ve eylemlerinin de etki alanının genişlemesi neticesinde cemiyetin adı “İttihat ve Terakki Cemiyeti” olarak değiştirilmiştir¹⁰⁵. Bu şekilde oluşturulan İttihat ve Terakki Cemiyeti, padişahın mutlak idare anlayışının iç siyasî çözümlerle sona erdirilmesi ve böylelikle meşrutiyetin ve Kanun-i Esasi’nin yeniden kabul edilmesi fikrine sahip olmuştur¹⁰⁶. Adı geçen cemiyet, meşrutiyetin ve anayasal düzenin geri gelmesi adına ilk önce basın yoluyla siyasî bir mücadele

¹⁰⁴ İlyas Kayaokay, “İstibdad Devrini Anlatan Müellifi Bilinmeyen Manzum Bir Eser: Münâcât-ı Erbâ’ın”, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [Journal of Old Turkish Literature Researches]*, cilt: 2, sayı: 1, (2019), s. 715; Esen, 1971, s. 48-50; Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 2006, s. 65; Üçok ve Mumcu, 1991, s. 270-271; Zürcher, 1995, s. 116-117; Lewis, 1993, s. 168.

¹⁰⁵ İsmail Safi, “II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal İktidarın Toplumsal Muhalefete Bakış Açısı: Hasan Fehmi Bey Suikastı ve Muhalefetin Tasfiyesi”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 3, sayı: 2, (2018), s. 271; Feroz Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, (Çev. Yavuz Alogan), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012, s. 47; Karpas, 2010, s. 100.

¹⁰⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: 9. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 13-16; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2016, s. 168; Yunus Özger, “İkinci Meşrutiyet Döneminde İktidarın Yeni Sembolü Olarak Hazırlanan Kanun-i Esasi Madalyası”, *Tarih Okulu Dergisi*, cilt: 11, sayı: 35, (2018), s. 4.

içerisine girmiş ancak yeterli sonuç alınamayınca Reval Görüşmeleri'nin hemen ardından silahlı çatışma kararı almıştır¹⁰⁷.

Yukarıda izah edildiği üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasî çabaları ve silahlı mücadelesi neticesinde 23 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet dönemine girilmiş ve 1876 yılında kabul edilen Kanun-i Esasi de tekrardan yürürlüğe konulmuştur¹⁰⁸. Meşrutî monarşi anlayışının yeniden ilanıla beraber adı geçen cemiyet siyasal iktidarı elinde bulundurma noktasında tek başına idarî gücü kullanan grup konumuna gelmiş ve imparatorluk, anılan tarihten sonra yıkılışına kadar gücün sahibi olan bu grubun yönetim prensipleriyle anayasal bir düzen içerisinde idare edilmeye çalışılmıştır.

1876 yılında ilân edilen Kanun-i Esasi'nin ilk metninde, yukarıda belirtildiği üzere hem anayasal anlamda yenilikçi hükümler düzenlenmiş hem de padişahın meclisi istediği şekilde feshetme yetkisi (7. ve 35. Maddeler), mecliste kabul edilerek onaya gönderilen kanunları mutlak veto yetkisi (54. Madde) ve vatandaşlara verilen haklar üzerindeki keyfi tasarrufu ile sürgüne gönderme yetkisi (113. Madde) gibi hukuk dışı hükümler yer almıştır. Söz konusu hükümler anayasanın ve meşrutî monarşi rejiminin tam anlamıyla uygulanmasını engellemiştir. Sonrasında adı geçen anayasanın ve bahsi geçen rejimin 1878 yılında geçici olarak askıya alınmasından sonra 1908 yılında anayasal sistemin yeniden kabul edilmesi neticesinde anayasa metni 1909 yılında değişime uğramıştır¹⁰⁹. Bahsi geçen anayasanın da değiştirilmesi neticesinde izah edilen hukuk dışı hükümlerle beraber, bunlara benzer şekildeki keyfî

¹⁰⁷Mevhibe Savaş, *İkinci Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terâkî ve Basın*, Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1998, s. 21; Berkes, 2003, s. 401; Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, 1995, s. 95-96; İhsan Burak Birecikli, “Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Bir İnceleme”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, cilt: 2, sayı: 3, (2008), s. 214-216.

¹⁰⁸Esen, 1971, s. 52; Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 2006, s. 74; Selim Ahmetoğlu, “31 Mart İsyanı'nın Trabzon'daki Yankıları”, *Türkiyat Mecmuası*, cilt: 21, sayı: 2, (2011), s. 4; Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 25; Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 30; Lewis, 1993, s. 206-207; Karpas, 2010, s. 101.

¹⁰⁹Nihat Bulut, “Türkiye’de Temel Hak ve Özgürlüklerin Gelişimi Açısından 1909 Anayasa Değişikliklerinin Önemi”, *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 12, sayı: 1-2, (2008), s. 8; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 47; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 38; Kapani, 1993, s. 105.

düzenlemeler ve uygulamalar ortadan kalkmıştır. Bu değişiklikler ise şu şekildedir¹¹⁰:

- Yasa dışı ve keyfî tutuklama yasağı (10. Madde)¹¹¹,
- Toplanma ve dernek açma hürriyeti (120. Madde),
- Basını sansürleme yasağı (12. Madde),
- Padişahın “sürgüne gönderme” yetkisine son verilmesi (113. Madde)¹¹²,
- Haberleşmenin gizli olması (119. Madde)¹¹³,
- Padişahın meclisi feshetme konusundaki yetkisinin belirli kriterlere bağlanması (7. ve 35. Maddeler)¹¹⁴,
- Yasaların onayı sırasında padişahın mutlak veto gücünün, geciktirici veto yetkisine dönüştürülmesi (54. Madde)¹¹⁵,
- Meclisin padişahın izin almaksızın toplanması (43. Madde),
- Meclisin yasa teklifini padişahın izin almaksızın yerine getirmesi (53. Madde),
- Meclis-i Mebûsan ve Meclis-i Ayân’ın tasdik etmesi koşuluyla padişahın milletlerarası antlaşmaları onaylaması (7. Madde),

¹¹⁰Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 31; Esen, 1971, s. 50-51; Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 26; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2016, s. 197-199; Cem Eroğul, “1908 Devrimi’ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri”, *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, (Ed. Sina Akşin, Sarp Balcı ve Barış Ünlü), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 92-100; Atar, 2014, s. 21-22; Tunç, “Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası’nın Yeri ve Önemi”, 2020, s. 661; Gözübüyük, 1986, s. 110.

¹¹¹Anayasanın değişiklikle beraber 10. Maddesi uyarınca kanunda suç olarak tanımlanmayan bir eylemden dolayı hiç kimse keyfî olarak cezalandırılmayacak ve tutuklanmayacaktır. Bu düzenleme hukuk güvenliği anlayışı ile suçta ve cezada kanunilik ilkesini de beraberinde getirmektedir.

¹¹²113. Maddede yapılan değişikliğin en önemli sonucu, hukuk dışı ve keyfî uygulamaların önüne geçilerek halka tanınan hak ve özgürlüklerle yargısal teminatların fiilen hayata geçirilmesidir. Esasında, bu da sosyal hukuk devletinin gelişmesi açısından önemlidir.

¹¹³Adı geçen anayasanın değiştirilen 119. Maddesi gereğince postaya verilen mektuplar ve diğer evrakın hâkim veya mahkeme kararı olmaksızın ifşa edilemeyeceği düzenleme altına alınmaktadır.

¹¹⁴7. ve 35. Maddelerin değiştirilmesi sonucu yeni oluşan duruma göre padişah, Meclis-i Ayân’ın onayı ve üç ay içerisinde seçim yapılması koşuluyla meclisi feshedebilecektir.

¹¹⁵Kanun-i Esasi’nin değişiklikle beraber 54. Maddesine göre, padişah onaylamadığı bir kanunu meclise geri gönderdiği takdirde meclis “2/3” çoğunlukla kanunun kabul edilmesi konusunda ısrarcı olursa padişah artık bu kanunu onaylamak zorunda kalacaktır.

Kanun-i Esasi’de 1909 yılında yapılan bu değişiklikler, Osmanlı İmparatorluğu’nda tarihî ve hukukî açıdan önem arz eden anayasa değiştirme faaliyetlerinden birisi olmuştur. Bahsedilen değişiklikler sonucunda padişahın siyâsî yetkileri temsili hale getirilmiş, yasama organının halk kanadını oluşturan Meclis-i Mebûsan’ın yetkileri genişletilmiş ve yürütmenin icrası ise yasamayla güven ilişkisine dayanan hükûmete bırakılmıştır. Bu bağlamda değişiklikler öncesinde uygulanma kabiliyeti bulunmayan meşruti monarşi rejimi, yapılan değişikliklerle beraber fiilen uygulanmaya başlamış ve imparatorluk gerçek anlamda adı geçen rejimi benimsemiştir¹¹⁶.

Buraya kadar olan kısımda başlangıcından değişikliklerine kadar Kanun-i Esasi ile alakalı olarak bilgi ve belgelerden ayrıntılı bir açıklama yapılmıştır. Konuyu daha da anlaşılır kılmak amacıyla burada genel bir değerlendirme yapılması ihtiyacı doğmuştur. Bu çerçevede, Kanun-i Esasi, Türkiye’de maddî ve şeklî anlamda kabul edilen ilk anayasa olma özelliğine sahiptir. Bu anayasa ayrıca imparatorlukta anayasal bir sistemin kurulmasını ifade etmekte ve hukukî yapısı itibariyle padişahın tek taraflı iradesiyle ortaya çıkması nedeniyle ferman olarak nitelendirilmektedir. Söz konusu anayasanın, hukuk reformları açısından Tanzimat ve Islahat Fermanları’nın bir sonraki aşamasını temsil ettiği düşünülebilir. Anayasanın yürürlüğe girmesiyle beraber mutlak monarşi rejimi, yerini meşruti monarşiye bırakmakta ve kuvvetler ayrılığı sistemi ile hukuk üstünlüğü ilkesi ilk defa anayasal bir statüye kavuşmaktadır. Yine adı geçen anayasanın kabul edilmesi neticesinde iktidarın mutlak sahibi olan padişah yetkilerini anayasadan almaya başlamaktadır. Bu durum da anayasaya yenilikçi bir özellik kazandırmaktadır¹¹⁷.

Bahsedilen hususlar dışında söz konusu anayasa, kabul ediliş ve değiştiriliş süreci, içerdiği yenilikçi hükümler ve düzenlediği temel ve hak hürriyetler bağlamında Türkiye’de hukuk devleti bilincinin oluşmasına etki eden yazılı hukuk metinlerinden birisidir. Bu anayasada da Tanzimat ve Islahat Fermanları’nda olduğu

¹¹⁶Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 5; Tuğçe İsayev, “1876 Anayasası’nda 1909’da Yapılan Değişikliklerin Amaçları ve Uluslararası Andlaşmaların Yapılışı İle İlgili Değişikliğin Amaçlara Uygunluğu”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 4, sayı: 2, (2021), s. 359; Tanilli, 1981, s. 121; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2016, s. 216; Yılmaz Aliefendioğlu, “Anayasa ve Anayasa Mahkemesi (Genel Esaslar)”, *Danıştay Dergisi*, cilt: 27, sayı: 93, (1997), s. 4-5.

¹¹⁷Banuçiçek Güngördü, Meclis-i Umumi (Kanun-i Esasi ve Uygulaması), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2014, s. 94-96.

gibi sosyal ve ekonomik hakların düzenlenmesi, sosyal devlet ilkesinin gerçekleştirilmesine ve gelişmesine olumlu yönde katkı sağlamaktadır. Ayrıca bahsi geçen anayasanın yürürlüğe girmesi, imparatorlukta yaşanan modernleşme hareketlerinin de ileri safhasını oluşturmaktadır. Bu yönleriyle adı geçen anayasa, Türkiye’deki toplumsal ve anayasal hareketin temellerini oluşturan yazılı hukuk metinlerinden biri olarak gösterilmektedir.

1.3.4. 1921 Anayasası

1921 Anayasası, Türk anayasa ve hukuk tarihinde en önemli anayasalardan biridir. Zira bu anayasanın kabul edilmesi, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin temellerinin atılması anlamına gelmektedir¹¹⁸. Türkiye’de kabul edilen ikinci anayasa olma özelliğini haiz bu hukuk metnine aynı zamanda “1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu” da denilmektedir. Ulusal kurtuluş mücadelesinin hukukî anlamda ifadesi olan söz konusu anayasanın ilân edilmesi, 1876’da kabul edilen Kanun-i Esasi’de olduğu gibi Türkiye’deki anayasacılık faaliyetlerine ve hukuk devleti bilincinin gelişmesine dair özel bir önem arz etmektedir.

1.3.4.1. Tarihsel Gelişmeler

Osmanlı İmparatorluğu’nun da içerisinde bulunduğu İttifak Devletleri I. Dünya Savaşı’nda İtilaf Devletleri’ne karşı yenilmiştir. Bu savaş sonucunda ateşkes antlaşmalarının imzalanması gündeme gelmiş ve İtilaf Devletleri’yle Osmanlı arasında, 30 Ekim 1918 tarihinde “Mondros Ateşkes Antlaşması” imzalanmıştır. Adı geçen antlaşmanın imzalanmasıyla İtilaf Devletleri, “7. ve 24. Maddelere” dayanarak imparatorluğun birçok yerini işgal etmeye başlamıştır. Bu durum Anadolu halkı tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmış ve Mustafa Kemal Paşa’nın liderliğinde verilen olan Ulusal Kurtuluş Mücadelesi’nin temelleri atılmıştır. Bu doğrultuda Ulusal Kurtuluş Savaşı’nın lideri olan Mustafa Kemal Paşa ilk önce, devlet kademesinde aktif rol üstlenerek halkın bağımsız olma yolunda uygun bir biçimde idare edilmesini sağlamaya çalışmış ancak bu durumun imkânsız olduğunu fark edince İstanbul’dan ayrılıp 19 Mayıs 1919’da Samsun’a çıkarak, zor zamanlarda

¹¹⁸ Burak Çelik, “Cumhuriyet’in Temel Kuruluş Belgesi: 1921 Anayasası”, *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, (2002), s. 3; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 76; Tunç, “Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası’nın Yeri ve Önemi”, 2020, s. 662.

birlik olma bilincine sahip milleti için önderlik yapmaya karar vermiştir¹¹⁹. Böylece Millî Mücadele döneminin ilk adımı atılmış ve Mustafa Kemal Paşa da bu hareketin lideri olarak ortaya çıkmış oluyordu.

Mustafa Kemal Paşa, Ulusal Kurtuluş Mücadelesi'nin başlangıcını Samsun'da gerçekleştirdikten sonra millî birlik ve beraberliği sağlamak adına yurdun çeşitli yerlerinde toplantılar ve kongreler düzenlemiştir. Bu kapsamda ilk iş olarak 25 Mayıs 1919'da Samsun'dan Havza'ya geçmiş ve burada Anadolu halkının millî mücadele ruhunu uyandırmak ve ülkeyi işgalden kurtarmak amacıyla 29 Mayıs 1919'da ulusal kurtuluşun harekât programı niteliğinde olan “Havza Genelgesi”ni yayınlamıştır¹²⁰. Söz konusu genelgenin kabul edilmesiyle Millî Mücadele'nin manifestosu niteliğinde bir eylem gerçekleştirilmiş olunuyordu.

Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele'nin hazırlıkları kapsamında 12 Haziran 1919'da Havza'dan Amasya'ya geçmiş ve burada devletin siyasî bütünlüğüyle bağımsızlığının tehlikede olduğunu halka beyan etmiştir. Dolayısıyla bu tehlikenin varlığının tüm Anadolu halkına duyurulması ve Millî Mücadelenin topyekûn hale getirilmesi amacıyla 22 Haziran 1919'da Amasya'da bir bildiri yayınlanmıştır. Bu bildiri Mustafa Kemal Paşa tarafından Anadolu'nun dört bir yanındaki bağımsızlık yanlısı devlet yetkililerine genelge şeklinde gönderildiğinden “Amasya Genelgesi (Amasya Tamimi)” olarak adlandırılmıştır. Adı geçen genelgede ulusal kurtuluşa ve bağımsızlığa dair şu kararlar alınmıştır¹²¹:

- Yurdun bütünlüğü ile ulusun istiklâlinin tehlikede olduğu,

¹¹⁹Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015, s. 31; Murat Köylü, “Batı Anadolu'nun İşgalinin Türk, Yunan ve İngiliz Siyasî Tarihine Etkisi”, *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 3, sayı: 6, (2016), s. 150; Merve Avcı, “Mondros Ateşkes Antlaşması'nın Türk Tarihi Açısından Tarihsel Önemi Üzerine Bir İnceleme”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 8, sayı: 105, (2020), s. 431; Selahattin Döğüş, “Mustafa Kemal'in Samsun'a Çıktığı 19 Mayıs 1919'da Türkiye'nin İçerisinde Bulunduğu Şartlar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 17, sayı: 50, (2001), s. 332; Necati Aksanyar, “Emperyalizmin Kıskaçındaki Bir Milletin Yaşama Hakkının Organizasyonu ve Kahramanı Mustafa Kemal (13 Kasım 1918-16 Mayıs 1919 İstanbul)”, *Akademik Bakış Dergisi*, sayı: 14, (2008), s. 3; Nohutçu ve Ünal, 2015, s. 32; Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 2006, s. 110.

¹²⁰Lewis, 1993, s. 247; Cengiz Mutlu, “Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun Havza'daki Faaliyetlerinin Milli Mücadele'deki Yeri”, *Cedrus Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi*, cilt: 7, (2019), s. 732.

¹²¹Atatürk, 2015, s. 50; Turan, *Türk Devrim Tarihi 1. Kitap: İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe*, 1991, s. 175-179; Selim Özcan, “Amasya Genelgesi'nin Erzurum ve Sivas Kongreleri Üzerindeki Etkisi”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, (2013), s. 71-77; Esen, 1971, s. 56; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 60-62; Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi (1789-1980): 1.Cilt*, 1997, s. 147-148.

- İstanbul'daki mevcut hükûmetin üzerine düşen görevi gerektiği şekilde yerine getirmediği ve bu durumun da milletin varlığını yok olmuş gibi gösterdiği,
- Milletin bağımsızlığının yine milletin azim ve kesin kararıyla sağlanacağı,
- Ulusun haklılığını ve mevcut haklarını bütün dünyaya ilân etmek amacıyla her türlü baskı ve etkiden uzak “millî bir kurul”un oluşturulması gerektiği,
- Milletin isteği üzerine Anadolu'daki en güvenli yer olan “Sivas”ta millî bir kongrenin yapılması ve bu kongreye katılması için tüm illerden ulusun güvenmiş olduğu üçer temsilcinin ivedilikle yola çıkarılması gerektiği, ayrıca meydana gelmesi muhtemel olumsuz durumlara karşı, bu hususun ulusal bir sır şeklinde tutulması ve temsilcilerin yeri geldiğinde seyahatlerini dahî kimliklerini gizleyerek yapmalarının zorunluluk arz ettiği,
- 10 Temmuz 1919'da Doğu'daki iller için Erzurum'da bir kongre tertîp edileceği ve anılan tarihe kadar diğer illerden gelecek olan temsilcilerin Sivas'ta bulunmaları hâlinde Erzurum'daki kongreye katılacak olan üyelerin de ivedilikle Sivas'a gelmeleri gerektiği,
- Posta ve telgraf idaresince “Müdafaa-î Hukuk Dernekleri” tarafından gönderilen telgraflar üzerindeki yasakların ortadan kaldırılması amacıyla çalışma yapılmasının zorunluluk arz ettiği,
- Millî ve askerî nitelikteki örgütlerin terhis edilmeyeceği, idaresinin başkalarına bırakılmayacağı, mevcut silah ve mühimmatların elden çıkarılmayacağı ve vatanın savunulması konusunda birlikte hareket edileceği,

Amasya Genelgesi'nde yukarıda belirtilen kararların alınmasıyla, Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra yapılan işgallere tepki olarak Anadolu'da başlayan bölgesel direniş hareketlerine dair ilk kez ulusal boyutta merkezî bir örgütlenme kurulmuş olunuyordu ¹²² . Bu bağlamda, Amasya Genelgesi'nin ilân edilmesi

¹²² Mustafa Budak, “Amasya Genelgesi İhtilâl Bildirisi Mi? (Analitik Değerlendirme)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 19, sayı: 57, (2003), s. 975.

neticesinde millî bir meclisin kurulması fikri ilk defa ifade edilmiş, saltanatın iradesi yok sayılmış ve bu nedenlerle “millî egemenlik” kavramı fiilî olarak Anadolu’da var oluş sürecine girmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, Amasya Genelgesi’nin ilân edilmesinden sonra alınan karar gereğince Doğu illeri adına yapılması planlanan kongre için 3 Temmuz 1919 tarihinde Amasya’dan Erzurum’a geçmiştir. Ancak 10 Temmuz’da yapılması planlanan kongre, katılacak temsilcilerin henüz şehre intikal edememelerinden dolayı 23 Temmuz’a ertelenmiştir. Nihayetinde 23 Temmuz 1919 tarihinde başlayan kongrede başkanlık sorunu gündeme gelmiş, ancak bu sorun çok uzamadan Mustafa Kemal Paşa’nın kongre başkanlığına seçilmesiyle halledilmiştir. Bu kongre 7 Ağustos 1919’a kadar devam etmiş ve neticesinde alınan kararlar Anadolu halkına duyurulmak amacıyla bir bildiri haline getirilmiştir. Söz konusu bildiride yer alan tarihî kararlar ise özetle şu şekildedir¹²³:

- Vatanın birbirinden ayrılamayacağı ve ulusal sınırlar dahilinde bir bütün olduğu,
- Yabancı devletlerin işgaline karşı Osmanlı hükûmetinin işlevini yitirmesi hâlinde milletin tek bir çatı altında bu duruma direnmesinin ve kendisini savunmasının zorunluluk arz ettiği,
- Osmanlı hükûmeti yurdu savunma ve bağımsızlığı sağlama gücünü sergilemediği takdirde bu amacı yerine getirmek için, temsilcileri millî kongre tarafından veya bu kongre toplanamazsa Temsilciler Heyeti tarafından seçilecek olan geçici bir hükûmet oluşturulması gerektiği,
- Ulusal iradeyi sağlamak amacıyla “Kuvay-ı Millîye”yi tek güç olarak kabul etmenin esas olduğu,

¹²³ Atatürk, 2015, s. 72-73; Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, T.C. Ziraat Bankası Matbaası, Ankara, 1946, s. 97; Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Nüve Matbaası, Ankara, 1968, s. 64; Selami Kılıç, “Mustafa Kemal (Atatürk) ve Erzurum Kongresi”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, cilt: 2, sayı: 1, (1997), s. 86-95; Coşkun Alptekin, “Erzurum Kongresi”, *Atatürk Devrimleri Enstitüsü Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (1978), s. 37-44; Bekir Sıtkı Baykal, *Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1969, s. 23-25; Aytekin Ersal, “Millî Bütünlüğün Demokratik Temsille İnşası Sürecinde Erzurum Kongresi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 38, (2016), s. 31-32; Zürcher, 1995, s. 219; Lewis, 1993, s. 248.

- Yabancı azınlıklara siyasî ve sosyal bütünlüğü bozacak şekilde imtiyazlar tanınmaması gerektiği,
- Mandacılık fikriyle himayeciliğin kesinlikle kabul edilemeyeceği,
- Hükûmetin yapacağı işlemlerin denetlenmesini sağlamak amacıyla ivedilikle millî bir meclisin toplanmasının zorunlu olduğu,

Erzurum Kongresi'nde yukarıda izah edilen kararların kabul edilmesi neticesinde Amasya Genelgesi'yle başlayan Ulusal Kurtuluş Mücadelesi, bu kongreyle kurumsal bir yapıya sahip olmuştur. Zira kararın içeriğinde bu yapının kökeni olacak millî bir meclisten bahsedilmiştir, ayrıca adı geçen kongrede ilk kez millî sınır kavramının kullanılması ileride ilân edilecek olan “Misâk-ı Millî”nin öncüsü olmuş ve ulusal iradenin esas alınmasıyla da kurulacak yeni devletin temellerinin atılmasını sağlamıştır. Bununla birlikte söz konusu kongre, milletin kendi kaderini kendisinin belirlemesi zorunluluğunu ortaya koymuş ve bu doğrultuda gerekli tüm tedbirleri almakta özgür olması gerektiğini belirtmiştir. Bu çerçevede millî egemenliğin sağlanması noktasında mandacılık fikriyle himayecilik, ilk kez burada reddedilmiştir¹²⁴. Böylelikle sonuçları itibariyle amacına ulaşan bu kongrenin yapılmasıyla yurdu topyekûn bir şekilde kurtarma yolunda fikrî açıdan önemli bir aşama kaydedilmiştir.

Millî Mücadele'nin siyasî ve askerî harekât şeklini oluşturmaya çalışan Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Kongresi'nin sona ermesiyle Amasya Genelgesi'nde toplanacağı belirtilen diğer bir kongrenin hazırlıkları için 2 Eylül 1919'da Erzurum'dan Sivas'a geçmiştir. Buradaki iki günlük yoğun hazırlık çalışmaları neticesinde 4 Eylül 1919'da “Sivas Kongresi”nin açılışı yapılmıştır. Adı geçen kongre 11 Eylül 1919'a kadar sürmüş ve millî mücadelenin gerçek anlamda teşkilatlanmasına yönelik önemli kararlar alınmıştır. Bahsi geçen kongrede kabul edilen önemli kararlardan bazıları şu şekildedir¹²⁵:

¹²⁴Mustafa Bostancı, “Millî Mücadelede Erzurum Kongresi ve Kararları”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 4, sayı: 2, (2015), s. 201; Esen, 1971, s. 58; Turan, *Türk Devrim Tarihi 1. Kitap: İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direniş*, 1991, s. 214-218; Murat Hacıfettahoğlu, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Dönemi Siyasal Rejimi ve Anayasal Düzeni*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2015, s. 42.

¹²⁵Atatürk, 2015, s. 86-89; Mizyal Karaçam Şengil, *Erzurum ve Sivas Kongreleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, İstanbul, 1989,

- Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalandığı tarihe kadarki mevcut sınıрыyla ve çoğunluğu Müslüman olan halkın oluşturduğu Osmanlı topraklarının bölünemez ve ayrılamaz bir nitelikte olduğu,
- Osmanlı halkının bütünlüğü ve ulusal bağımsızlığın sağlanması, ayrıca saltanatla hilâfetin korunması amacıyla millî güçlerin etkin bir şekilde kullanılmasının ve millî egemenliğe dayalı hâkimiyet prensibinin benimsenmesinin esas olduğu,
- Vatan topraklarına yapılacak saldırılara ve işgallere karşı birlik içerisinde ve millî mücadele bilinciyle savunma yapılmasının ve direniş gösterilmesinin gerektiği,
- Yabancı azınlıklara siyasî ve sosyal bütünlüğü bozacak şekilde imtiyazlar tanınmamasının zorunlu olduğu,
- Osmanlı hükûmetinin, toprakların herhangi bir kısmını bırakmak zorunda kalması hâlinde milletin ve yurdun bütünlüğünün sağlanması ve korunması adına tüm tedbirlerin derhal alınması gerektiği,
- Mandacılık fikriyle himayeciliğin kesinlikle kabul edilemeyeceği,
- Merkezî hükûmetin derhal millî meclisi toplamasının ve ülkenin geleceği adına alınması gereken tüm kararları meclis onayına sunmasının zorunluluk arz ettiği,
- Tüm millî örgütlenmelerin “Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti” adı altında birleştirildiği ve kongrede kabul edilen kararların icrası için “Heyet-i Temsilîye”nin oluşturulduğu,

Sivas Kongresi'nde alınan bu kararların sonucunda Ulusal Kurtuluş Mücadelesi, bölgesel nitelikten çıkarak kesin bir biçimde millî bir nitelik kazanmış ve vatanın bağımsızlığıyla bütünlüğünün sağlanması adına yapılacak olan “Kurtuluş Savaşı”nın genel esasları belirlenmiştir. Ayrıca bahsi geçen kongrede oluşturulan

s. 124-129; Ramazan Boyacıoğlu, “Erzurum’dan Sivas Kongresi’ne”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 6, sayı: 2, (2002), s. 23; Fatih Mehmet Sancaktar, “Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919) Delegelerine Dair Bazı Tespitler”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, sayı: 71, (2020), s. 478-479; Haluk Selvi, “Sivas Kongresi”, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXVII, Türk Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 285; Lewis, 1993, s. 248-249; Zürcher, 1995, s. 220; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 64-65.

“Heyet-i Temsilîye” tüm yurdu temsil etmeye başlamıştır¹²⁶. Ulusal mücadelenin millî boyuttaki ilk aşaması olan bu kongre aynı zamanda, millî egemenliğine dayalı Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin (TBMM) açılmasını sağlamış ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuna ideolojik açıdan önemli katkılar sağlamıştır. Bu bağlamda, söz konusu kongrenin yapılmasıyla Millî Mücadelenin fikrî aşaması olan genelgeler ve kongreler dönemi son bularak ulusal bağımsızlığı sağlamak adına savaş hazırlıkları başlamıştır.

Sonuç olarak, Mustafa Kemal Paşa’nın liderliğinde Samsun’da başlayıp Sivas’ta son bulan genelgeler ve kongreler dönemi, Millî Mücadele konusunda Anadolu halkına duyulan inanç ve güveni bireysellikten çıkararak ulusal bir niteliğe dönüştürmüştür. Zira Sivas Kongresi’nde oluşturulan Heyet-i Temsilîye bu durumun ilk siyasî gücünü meydana getirmiştir. Bu heyetin faaliyetleri neticesinde de Kurtuluş Savaşı’nın askerî harekât şeklini belirleyerek millî egemenlik düşüncesinin Anadolu’da yayılmasını ve halkta ulusal kurtuluş bilincinin gelişmesini sağlamıştır¹²⁷. Bahsedilen olumlu yönleri dışında bu dönem, son Osmanlı Meclis-i Mebûsanı’nın toplanmasına zemin hazırlayarak “Misâk-ı Millî”nin ilân edilmesine, dolayısıyla sonrasında gelişen olaylar neticesinde TBMM’nin açılmasına ve 1921 Anayasası’nın kabul edilmesine de etki etmiştir.

1.3.4.2. Hazırlanışı ve Hukukî Yapısı

Erzurum ve Sivas Kongrelerinde alınan kararların etkisiyle 12 Ocak 1920’de İstanbul’da toplanan Meclis-i Mebûsan, 28 Ocak 1920’de vatanın birliğini temsil eden “Misâk-ı Millî”yi ilân etmiştir. Buna karşılık 16 Mart 1920’de başkent İstanbul fiilen işgal edilmiş, meclis dağıtılmış ve Osmanlı hükûmeti, emperyal devletlerin işgalci fiillerine sessiz kalarak Meclis-i Mebûsan’ı resmî olarak feshetmiştir. İstanbul’un İşgali, devletin bu durum karşısındaki eylemsizliği Anadolu’da tepkilere neden olmuş ve bunun sonucunda Mustafa Kemal Paşa, Ankara’da yeni bir meclisin

¹²⁶İsmet Giritli, “Samsun’da Başlayan ve İzmir’de Biten Yolculuk (1919-1922)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 3, sayı: 7, (1986), s. 52; Esen, 1971, s. 58; Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi (1789-1980): 1.Cilt*, 1997, s. 161-162; Gözübüyük, 1986, s. 113.

¹²⁷Mehmet Kılıç, “Millî Mücadele Döneminin Siyasi ve Stratejik Açısından Değerlendirilmesi”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 3, sayı: 1, (2019), s. 66; Aziz Tekdemir, Atatürk’ün Önderliğinde Yapılan Kongreler (Dönem Basınına ve Arşiv Belgelerine Göre), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Edirne, 2000, s. 170-173; Hamza Eroğlu, *Atatürk ve Cumhuriyet*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1989, s. 27; Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, 1995, s. 164.

toplanması yönünde çağrı yapmıştır. Osmanlı yönetiminin ve işgalci devletlerin baskılarına rağmen Anadolu topraklarında yaşayan halk çağrıya riayet ederek seçmiş olduğu vekillerini Ankara'ya göndermiştir. Bunun sonucunda işgal edilen İstanbul'dan kaçarak gelen mebuslarla Anadolu'dan seçilerek Ankara'ya gönderilen milletvekillerinin katılımıyla 23 Nisan 1920 tarihinde "TBMM" açılmıştır¹²⁸. Bu bağlamda halkın, kurtuluşa ve bağımsızlığa giden yolda kaderini belirlemek amacıyla vekil tayin ederek Millet Meclisi oluşturması, olağanüstü bir dönemde ulusal egemenlik düşüncesinin ve buna bağlı olarak hukuk devleti ilkesinin Türkiye'de yerleşmeye başladığını göstermektedir.

TBMM, padişah veya onun tarafından atanan herhangi bir üye bulunmaksızın, tamamı halk tarafından seçilen vekillerden oluşmuştur¹²⁹. Bu meclis toplam 337 milletvekiliyle teşekkül etmiş ve yeni seçimlere kadar da bu sayıyla çalışmalarını sürdürmüştür¹³⁰. Bu yönüyle 1876 tarihli Kanun-i Esasi'de oluşturulan meclislerden farklı bir özellik arz etmiştir. Meclis, bu şekilde oluşturulmasına rağmen çalışma esasları belirli bir düzen dahilinde bulunmadığından; bunları düzenleyecek bir anayasaya ihtiyaç duyulmuştur. Esasında, düzen ihtiyacının yanında Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında olağanüstü şartları yönetecek ve egemenlik anlayışını pekiştirecek bir yasama ve yürütme dengesinin gerekliliği nedeniyle yeni bir anayasa hazırlanması da zorunlu hale gelmiştir.

85 Sayılı Yasayla kabul edilen 1921 Anayasası'nın kabul ediliş sürecine bakıldığında ilk olarak meclis bünyesinde oluşturulan anayasa komisyonu bir taslak metni hazırlamış ve bunu 18 Eylül 1920 tarihinde genel kurula sunmuştur, ardından bahsi geçen anayasa, tasarı içeriğindeki maddelerin yaklaşık beş ay süreyle meclis

¹²⁸ Erol Kaya, "Misâk-ı Milli'nin Sınırları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 8, (1997), s. 176; İhsan Güneş, "Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun (1921 Anayasası'nın) Yapılış Süreci", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 20, sayı: 2, (2020), s. 234-235; Ergun Özbudun, *1921 Anayasası*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1992, s. 5; Eroğlu, *Atatürk ve Cumhuriyet*, 1989, s. 28; Lewis, 1993, s. 250-251; Esen, 1971, s. 58-59; Zürcher, 1995, s. 221; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2016, s. 229; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 46; Atatürk, 2015, s. 314.

¹²⁹ Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 175.

¹³⁰ Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 108; Ümit İlker Özcan, "İlk Anayasamız Teşkilat-ı Esasiye'nin Hazırlanması Süreci", *Hukuk Gündemi Dergisi*, sayı: Atatürk Özel Sayısı, (2013), s. 26.

genel kurulunda görüşülmesi sonucunda 20 Ocak 1921’de kabul edilmiştir¹³¹. Böylelikle halkın iradesiyle teşekkül eden meclis, bu anayasayı uzun görüşmeler sonucunda kabul ederek yeni kurulacak devletin temellerini atmış ve bu bağlamda Ulusal Kurtuluş Mücadelesinin yazılı bir hukuk metni çerçevesinde, milli egemenlik esasına dayalı bir şekilde yönetilmesini sağlamıştır.

1921 Anayasası’nın hukukî yapısına bakıldığında şekli anlamda anayasa olmasa dahi devletin temel kuruluş esaslarını düzenlemesi bağlamında maddî açıdan anayasa niteliğini özelliğini taşımaktadır, ancak sıradan kanunlar gibi değiştirilme usûlüne tâbi olması, bağlayıcılığıyla üstünlüğünün kanuni olarak anayasa içeriğinde düzenlenmemesi nedenleriyle yumuşak bir anayasadır ve içeriğinde ayrıntılı düzenlemeler de bulunmadığından çerçeve bir anayasa şekline sahiptir¹³².

Kabul edilişi itibariyle değerlendirildiğinde, herhangi bir kişinin veya zümrenin tek yanlı tasarrufu bulunmaksızın tamamen halk tarafından seçilen vekillerden oluşan meclisin iradesinden meydana gelmesi nedeniyle Türk anayasa tarihinin en demokratik anayasa metnidir. Ayrıca bu anayasa kabul edilmesinden sonra 1876 tarihli Kanun-i Esasi’yi yürürlükten kaldırmadığından, Ulusal Kurtuluş Mücadelesi sırasında her iki anayasa da hukukî açıdan aynı anda yürürlükte bulunmaktadır¹³³. Bu bağlamda adı geçen anayasa, olağanüstü koşullar altında tanzim edilmiş olduğundan ayrıntılı düzenlemeler yerine yalnızca temel hükümlere yer vermesine karşın meclis tarafından kabul edilmesi ve demokratik olması nedenleriyle millî egemenliğin sembolü konumundadır. Ayrıca Kanun-i Esasi’nin de hukuken yürürlükte olması nedeniyle bu anayasada yer almayan hükümler açısından bahsi geçen toplumsal sözleşmedeki düzenlemelerin tamamlayıcı nitelikte olduğu

¹³¹Müzehher Yamaç, “Türkiye Devleti’nin İlk Anayasası 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 22, sayı: TBMM’nin 100. Yılı ve Millî İrade Özel Sayısı, (2020), s. 208-209; Tanilli, 1981, s. 121; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 93; Esen, 1971, s. 61; Eroğlu, *Atatürk ve Cumhuriyet*, 1989, s. 35; Karpaz, 2010, s. 124-125; Berkes, 2003, s. 501; Resmî Gazete, 7 Şubat 1921, sayı: 1, s. 1-3.

¹³²Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 33-34; Özbudun, *1921 Anayasası*, 1992, s. 3; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi 2. Kitap: Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti’ne*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1992, s. 254.

¹³³Serdar Narin, “1921 Anayasası’nın Genel Özellikleri Bağlamında Yer Yönünden Yerinden Yönetimler ve Siyasal Özerkliğin Reddi”, *İzmir Barosu Dergisi*, cilt: 83, sayı: 3, (2018), s. 85; Atar ve Çelik, 2018, s. 8; Osman Can, “1921 Anayasası’nın 100. Yılı: Bir İstisnai Başarı ve Dramatik Başarısızlık Hikâyesi”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, cilt: 38, sayı: 1, (2021), s. 127.

söylenabilir. Dolayısıyla Millî Mücadele Döneminde hukuksal şekliyle karma bir anayasal rejimin mevcut olduğu sonucuna ulaşılabilir¹³⁴.

1.3.4.3. İçerdiği Hükümler ve Sosyal Devlet İlkesi ile İlişkisi

1921 Anayasası, olağanüstü koşullar çerçevesinde teşekkül etmiş bir meclis tarafından dönem şartları nedeniyle herhangi bir çoğunluğa uyulmaksızın kabul edilmiştir. Ayrıca söz konusu anayasa herhangi bir ayırım gözetmeksizin “millî iradenin” gerçekleşmesi adına birleştirici ve demokratik bir özelliğe sahip olmuştur. Bu anayasa, şekli açıdan 23 madde ve 1 ayrıksı madde olmak üzere toplam 24 maddeden oluşmuştur¹³⁵. Dolayısıyla kısa ve dar bir düzenlenme şeklini haizdir. Bu durumda anayasa, dönem koşullarından kaynaklı olarak acilen yazılı bir hukuk metnine ihtiyaç duyulması nedeniyle az sayıda madde içermiştir şeklinde düşünülebilir.

1921 Anayasası’nın kabul edilmesi sonucunda ilk kez “ulusal egemenlik” ilkesi Türk anayasal sistemi içerisinde ele alınmıştır. Anayasanın 1. Maddesine göre “*Egemenlik, kayıtsız şartsız milletindir.*” şeklinde belirtilmekle egemenliğin kaynağının halk olduğu resmi olarak tescillenmiştir. Bu durum, Türk hukuk tarihinde önemli bir aşama niteliğine sahip olmuştur. Zira egemenliğin kaynağı olarak artık padişah yerine millet gösterilmiştir¹³⁶. Bu bağlamda, söz konusu düzenlemeyle beraber halk; egemenliği bizzat kullanarak kendi geleceğini belirleme noktasında önemli bir yetki elde etmiş oluyordu. Bahsi geçen yetkinin de en doğal yansıması hiç şüphesiz ki “TBMM”nin oluşmasıdır. Bu açıdan bakıldığında egemenliği halk adına kullanan meclis, adı geçen anayasayı kabul ederek ve bu anayasada millî egemenlik ilkesini benimseyerek aslında “aslî kurucu iktidar¹³⁷” şeklinde yeni bir düzen

¹³⁴Emin Memiş, “1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Üzerine Doğan İlginç Bir Şekil Sorunu Tartışması ve İki Anayasalı Rejim Olgusu”, *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, cilt: 9, sayı: 1-3, (1988), s. 236.

¹³⁵Hüseyin Şık, “1921, 1924 Anayasalarında Yargı Erki ve İstiklal Mahkemeleri”, *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları*, sayı: 5, (2016), s. 110; Esen, 1971, s. 61; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2016, s. 252; Taha Parla, *Türkiye’de Anayasalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 12; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 83; Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, 1995, s. 195.

¹³⁶İsmet Giritli ve Jale Sarmaşık, *Anayasa Hukuku “Genel Esaslar-Türk Anayasa Hukuku”*, Beta Yayınları, İstanbul, 2001, s. 208; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2016, s. 254; Esen, 1971, s. 63.

¹³⁷Aslî Kurucu İktidar: Yeni bir anayasayı oluşturan hukuk dışı iktidardır ve çoğunlukla ihtilâl, darbe, savaş veya bağımsızlık hâllerinde ortaya çıkan anayasaların yapımında kullanılan iktidar modelidir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, 2010, s. 102-105; Batum, 2011, s. 59-60.

meydana getirmiş oluyordu. Esasında, bunun da ideal hukuk kaideleri açısından son derece olumlu ve demokratik bir gelişme olduğu kanaatine varılabilir.

1921 Anayasası içerdiği hükümler itibariyle ve ulusal egemenliğin bir sonucu olarak “Meclis Hükûmeti Sistemi”ni ve bu doğrultuda “Kuvvetler Birliği Esası”nı kabul etmiştir. Söz konusu sistem gereğince “yasama ve yürütme” erklerinin kullanılması, egemenliği halk adına kullanan millet meclisi bünyesinde birleşmiş, “yargı” erkinin denetimi ise yine meclis faaliyetleri çerçevesinde gerçekleştirilerek “İstiklâl Mahkemeleri”ne bırakılmıştır. Bu açıdan bakıldığında adı geçen anayasa, 1876’da kabul edilen Kanun-i Esasi’den farklı bir sistemi esas almış oluyordu, çünkü yukarıda belirtildiği üzere Kanun-i Esasi, kuvvetler ayrılığına dayalı parlâmenter bir monarşi sistemini benimsemişti. Anayasanın kabul ettiği sistemin gereği olarak değişiklikten önceki ilk metin içeriğinde şu düzenlemelere yer verilmiştir¹³⁸:

- Kanun yapma yetkisinin ve devletin idare edilmesinin millet meclisine ait olması (2. ve 3. Maddeler),
- Dini hükümlerin icrası, yasaların yürütülmesi, değiştirilmesi ve kaldırılması, idarî işleyişin gereği olan tüzüklerin çıkarılması hususlarında millet meclisinin görevli olması (7. Madde),
- Meclisin bakanlıkları tayin edeceği bakanlar eliyle yönetmesi, gerektiğinde bakanlara görev vermesi veya bunları değiştirmesi (8. Madde),
- Bakanlar kurulunun doğal başkanı olan millet meclisi başkanının meclis genel kurulu tarafından seçilmesi (9. Madde),

1921 Anayasası’nın yukarıda belirtilen düzenlemeleri çerçevesinde TBMM, egemenliğin kullanılması açısından gücün tek sahibi konumunda olmuş ve dolayısıyla anayasada “meclis üstünlüğü” ilkesi benimsenmiştir. Bu şekilde

¹³⁸ Atatürk, 2015, s. 422-423; Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 7; Mehmet Okur, “Milli Egemenlik ve Teşkilât-ı Esasiye Kanunu”, *Atatürk Dergisi*, cilt: 3, sayı: 1, (2000), s. 300; Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi-IV (1921-1922): Cumhuriyete Doğru*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, s. 89; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 50; Fevzi Demir, *Cumhuriyet Dönemi Türk Anayasaları ve Hükümet Sistemleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2000, s. 61; Barış Kandeğer, “1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu Bağlamında (Meclis Hükümeti Sistemi, Milli Egemenlik ve Ademi Merkeziyetçilik)”, *Tarsus Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt: 2, sayı: 1, (2021), s. 17-20; Esen, 1971, s. 64; Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 30-31; Parla, 1991, s. 13; Ergun Özbudun, “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Hukukî Niteliği”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, (1985), s. 482-488.

anayasayla meclisin güçlendirilmesi, Ulusal Kurtuluş Mücadelesinde alınacak kararların daha sağlıklı bir şekilde verilmesi açısından da önemlidir.

1921 Anayasası, yukarıda bahsi geçen düzenlemeler dışında idarî yönetim birimlerine oldukça geniş yer vermiştir. Anayasanın toplam 14 maddesi idarî birimleri tanımlamış ve bunları genel hatlarıyla açıklamıştır. Söz konusu maddelerle vesayet görüşü terk edilerek yerel yönetimde özerklik anlayışı esas alınmıştır. Bu anayasada idarî birimlerle ilgili düzenlenen hükümler şu şekilde tasnif edilmiştir¹³⁹:

- Merkezi idare anlayışına ilişkin hükümler ve umumî müfettişlikler (10., 22. ve 23. Maddeler),
- Vilâyet idaresinin yönetimine ve işleyişine ilişkin hükümler (11. ve 14. Maddeler Arası),
- Kaza idaresinin oluşumuna ilişkin düzenleme (15. Madde),
- Nahiye idaresinin yönetimine ve işleyişine dair hükümler (16. ve 21. Maddeler Arası),

Yukarıda belirtilen sınıflandırma kapsamında Anayasanın 10. Maddesine göre devlet, coğrafi koşullar ve ekonomik ilişkiler açısından “vilâyetlere, vilâyetler kazalara, kazalar da nahiyelere” ayrılmaktadır. 14. Maddeye göre vilâyetin en büyük amiri vâliyken, 15. Maddeye göre kazalarda kaymakam ve 17. Maddeye göre ise nahiyelerde nahiye müdürü amir konumundadır¹⁴⁰. Dolayısıyla bu hükümler doğrultusunda 1921 Anayasası’yla, yer yönünden yerel yönetim anlayışı benimsenmiş ve Türkiye’de modern idarî sistemin temelleri atılmıştır.

1921 Anayasası’nda yasama ve yürütmeye dair çok sayıda düzenleme yer almasına karşın bu anayasa, içeriğinde yargı erkiyle temel hak ve hürriyetlere ilişkin herhangi bir hüküm barındırmamaktadır¹⁴¹. Dolayısıyla adı geçen anayasada sosyal devlet ilkesinin vazgeçilmez bir unsuru olan sosyal ve ekonomik haklara da yer

¹³⁹ Alper Özmen, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Anayasalarda Merkezi Yönetim-Yerel Yönetim İlişkileri”, *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, cilt: 2, sayı: 2, (2012), s. 175; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 91-93; Özbudun, *1921 Anayasası*, 1992, s. 76-78; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 109; Mehmet Ali Kahraman, “Özerk Yerel Yönetimler ve Türkiye”, *Toplum ve Hukuk Dergisi*, cilt: 3, sayı: 9, (2004), s. 7.

¹⁴⁰ İlkay Berber, 1921 Anayasası’nın Yerel Yönetim Yaklaşımı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2001, s. 72-81; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2016, s. 263.

¹⁴¹ İsmet Giritli ve Jale Sarmaşık, *Anayasa Hukuku*, Der Yayınları, İstanbul, 1998, s. 130-131; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 110.

verilmemektedir. Yargı erki açısından ise anayasada herhangi bir hüküm bulunmamasına rağmen olağanüstü dönem koşullarında meclisin almış olduğu kararla savaş hâlinde bulunan ülkede yargılama yapmak üzere “İstiklâl Mahkemeleri” kurulmaktadır¹⁴². Bu bağlamda söz konusu anayasa içeriğinde, yargıyla hak ve hürriyetlere ilişkin ayrıntılı düzenlemelere yer verilmemesinde anayasanın kabul edilişi sırasında ülkenin Ulusal Kurtuluş Mücadelesini yaşıyor olmasının önemli bir etkisinin olduğu söylenebilir. Zira anayasa kapsamında ülkenin kurtuluşu adına öncelikli olarak yasama ve yürütme faaliyetlerine ilişkin hükümlere daha fazla yer verilmekte ve buna bağlı olarak hukuk düzeni içerisinde sonuca daha sağlıklı ve hızlı bir şekilde gidilmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca anayasa içeriğinde bu hükümlere yer verilmese dahi yukarıda belirtildiği üzere 1876’da kabul edilen Kanun-i Esasi de o dönem yürürlükte bulunmaktadır, bu nedenle adı geçen anayasanın tamamlayıcı hükümlerinin 1921 Anayasası’yla da dönem şartları itibarıyla birlikte uygulandığı düşünülebilir.

1.3.4.4. Yapılan Düzenlemeler ve Anayasa’da 1923 Değişiklikleri

Kurtuluş Savaşı’nda kazanılan büyük zaferlerden sonra 11 Ekim 1922’de TBMM ile İtilâf Devletleri arasında Mudanya Ateşkes Antlaşması imzalanmıştır. Ancak bu başarının sahibi TBMM hükûmeti olmasına rağmen söz konusu devletler İstanbul’daki padişahın ve ona bağlı hükûmetin varlığını kabul ederek, Lozan Barış Görüşmeleri’nde TBMM temsilcilerinin yanında İstanbul Hükûmetinden de delege bulunmasını talep etmiştir. Bunun üzerine İstanbul Hükûmeti, görüşmelere katılmak için hazırlıklara başladığı sıralarda Mustafa Kemal Paşa bu duruma tepki göstermek amacıyla İstanbul’a telgraf çekmiştir. Telgrafında devletin tek meşru temsilcisinin TBMM olduğunu beyan ederek hukuk dışı heyetlerin devletin siyasî işlerine karışmaması gerektiğini belirtmiştir¹⁴³. Dolayısıyla Lozan’daki görüşmeler sırasında iki başlılıktan kaynaklı olarak ihtilâfların ortaya çıkma ihtimali söz konusu olmuş ve bu durumdan İtilâf Devletleri’nin yararlanmasını engellemek amacıyla saltanatın kaldırılması zorunluluğu doğmuştur.

¹⁴²İbrahim Ülker, “İstiklal Mahkemelerinin Kuruluşu ve Çalışmaları”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 23, sayı: 1, (2015), s. 178.

¹⁴³Betül Aslan, “Saltanatın Kaldırılmasının İstanbul’daki Yankıları”, *Belleken Dergisi*, cilt: 66, sayı: 245, (2002), s. 95-96; Turan, *Türk Devrim Tarihi 2. Kitap: Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti’ne*, 1992, s. 276-280; Berkes, 2003, s. 504.

Mustafa Kemal Paşa, Lozan Barış Görüşmeleri'nde İstanbul Hükûmeti'yle beraber bulunulacağına dair gönderilen telgrafların TBMM'de okunmasını talep etmiş ve okunan bu telgraflar milletvekilleri tarafından da tepkiyle karşılanmıştır. Bu doğrultuda milletvekilleri, TBMM'nin iktidarın tek sahibi olduğunu ve saltanatla hilafet de dahil olmak üzere her şeye hâkim olması gerektiğini belirtmiştir. Söz konusu gelişmeler de saltanatın kaldırılması sürecini hızlandırmıştır. Bu çerçevede, TBMM Genel Kurulu'nda 1 Kasım 1922 tarihinde kabul edilen 308 Sayılı Yasayla saltanat sistemine son verilmiştir¹⁴⁴. Böylelikle Lozan'daki görüşmelerin öncesinde ortaya çıkan iki başlılığa hukukî açıdan son verilmiş ve görüşmelerde Türk milletinin tek siyasî temsilcisinin TBMM olduğu da kabul edilmiş oluyordu.

Saltanatın kaldırılması neticesinde Türkiye'de 623 yıl boyunca siyasî iktidarı elinde bulunduran Osmanlı Hanedanlığı'nın yönetimine son verilmiş ve halifelik, saltanattan ayrı bir şekilde varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Bu durum, ayrıca egemenliğin fiilî ve hukukî açıdan halka ait olmasını sağlamıştır. Dolayısıyla saltanat sistemine son verilmesi, cumhuriyetin ilânına giden süreçte şekli açıdan en önemli aşamayı temsil etmiştir¹⁴⁵. Bu bağlamda, cumhuriyetin önündeki en büyük engellerden biri ortadan kalkmış oluyordu.

Saltanatın kaldırılmasıyla beraber Türkiye'de bir rejim boşluğu meydana gelmişti. Bu rejim boşluğu Mustafa Kemal Paşa'ya göre ancak cumhuriyetin ilân edilmesiyle giderilebilirdi. Nitekim 23 Nisan 1920'den itibaren fiilen iktidarı elinde bulunduran TBMM, yönetim şekli olarak cumhuriyeti esas almakta ve uygulamalarını da buna göre yapmaktaydı. Bu doğrultuda 11 Ağustos 1923'te görevine başlayan yeni meclis, fiilî olarak icra edilen yönetim biçimine hukuksal bir nitelik kazandırmak amacıyla 29 Ekim 1923 tarihinde cumhuriyeti ilân etmiştir¹⁴⁶.

¹⁴⁴Nurettin Gülmez, "(Vakit Gazetesine Göre) Saltanatın Kaldırılmasına Bazı Dünya Müslümanlarının Bakışı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 22, sayı: 64-65-66, (2006), s. 247; Ekin Erdem, "Türk Ulus Devletinin Kuruluş Sürecinin Demokratik Temelleri: 30 Ekim 1922 TBMM Görüşmeleri", *Paradoks Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, cilt: 15, sayı: 2, (2019), s. 171; Hasan Türker, "Basında "Hanedan-ı Hilafet" Tartışmaları ve Hilafetin Kaldırılması", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt: 3, sayı: 8, (1998), s. 67.

¹⁴⁵Atatürk, 2015, s. 520-521; Mustafa Bıyıklı, Batılılaşma Sürecinde Türkiye'de Hilâfet Tartışmaları ve İslâm Dünyasındaki Etkileri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1997, s. 127-128; Parla, 1991, s. 13; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 96-97.

¹⁴⁶Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 9; Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 2006, s. 117; Hamza Eroğlu, "Türkiye Cumhuriyetinin İlânı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 19, sayı: 56, (2003), s. 435; Zeki Arıkan, "Cumhuriyetin İlânı ve İzmir Basını", *Atatürk Araştırma Merkezi*

Böylece temelleri yeni atılan Türk devletinin siyasî yönetim biçimi, hukukî açıdan dönemin modern ülkelerine benzer olacak şekilde kabul edilmiş oluyordu.

Cumhuriyetin ilân edilmesi, Türk siyasal yaşamında dönüm noktalarından birisi olmuştur. Zira Kurtuluş Savaşı'ndaki büyük zaferler sonucu bağımsızlığını kazanan Türkiye, cumhuriyetle beraber uluslararası alanda kendi kimliğini ve siyasî rejimini resmî olarak ilân etmiştir. Ayrıca bu rejimin benimsenmesiyle birlikte, Türkiye'nin demokratikleşmesine ilişkin önemli bir aşama kaydedilmiş ve ilerleyen yıllarda yapılacak olan inkılaplara yönelik de gerekli ortam hazırlanmıştır. Bununla birlikte cumhuriyet rejiminin 1921 Anayasası'nda anayasal bir statü kazanması amacıyla ve dönem ihtiyacından kaynaklı olarak anayasada birtakım değişiklikler yapılmıştır. Anayasada 1923 yılında yapılan söz konusu değişiklikler ise şu şekildedir¹⁴⁷:

- Yeni kurulan Türkiye Devleti'nin resmî hükûmet biçiminin “cumhuriyet” olarak kabul edilmesi (1. Madde)¹⁴⁸,
- Devlet açısından resmî dinin İslâm, dilin ise Türkçe olması (2. Madde)¹⁴⁹,
- Bakanlar Kurulu'nun yürütme görevini meclis adına yerine getirmesi ve meclisin yürütmeyi bakanlar aracılığıyla idare etmesi (4. Madde),
- Cumhurbaşkanı'nın meclis üyeleri içerisinde bir seçim dönemi için seçilmesi ve gerektiğinde meclise veya Bakanlar Kurulu'na başkanlık edebilmesi (10. ve 11. Maddeler)¹⁵⁰,

Dergisi, cilt: 1, sayı: 3, (1985), s. 960-964; Lewis, 1993, s. 261; Turan, *Türk Devrim Tarihi 2. Kitap: Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne*, 1992, s. 295-298.

¹⁴⁷Gotthard Jäschke, “Türkiye Cumhuriyetinin İlanı Atatürk Devriminin Başlangıcı”, (Çev. Nimet Arsan), *Belleten Dergisi*, cilt: 37, sayı: 148, (1973), s. 478-479; Ömer Keskinsoy ve Semih Batur Kaya, “Türkiye'nin Hükümet Sistemleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, sayı: 137, (2018), s. 81-83; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 2011, s. 26-27; Atar, 2014, s. 23; Nohutçu ve Ünal, 2015, s. 34-35; Eroğlu, *Atatürk ve Cumhuriyet*, 1989, s. 50; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2016, s. 283-285; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 118-119; Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, 2012, s. 70.

¹⁴⁸Anayasanın 1. Maddesine eklenen bu değişiklikle cumhuriyet rejimi ilk kez Türk tarihinde ve anayasal sisteminde kabul edilmiş oluyordu. Esasında, bu da Türk hukuk sisteminin modern bir statüye kavuşması adına atılmış en önemli adımlardan birisi olarak değerlendirilebilir.

¹⁴⁹Anayasanın bu şekilde değiştirilen 2. Maddesinin lâiklik ilkesine zarar verici nitelikte olduğu değerlendirilebilir. Zira bu maddeyle beraber din ve devlet işleri anayasal anlamda birlikte ele alınmaktadır. Bu durumun da hukuk devleti ilkesini olumsuz yönde etkilediği düşünülebilir.

¹⁵⁰Anayasanın değişiklikle beraber kabul edilen 10. Maddesine göre devlet başkanlığı kurumu 1921 Anayasası'nda ele alınmaya başlamıştır. Devlet başkanı sıfatındaki cumhurbaşkanının yetkileri 11.

- Başbakanın meclis üyeleri içerisinde seçilmesi ve seçilen başbakanın Bakanlar Kurulu'nu oluşturmak amacıyla meclis bünyesinden bakan seçmesi, bu şekilde seçilen bakanların da cumhurbaşkanı tarafından meclis genel kurulunun onayına sunulması (12. Madde)¹⁵¹,

Yukarıda izah edilen düzenlemelerle Türkiye, resmî ve hukukî açıdan cumhuriyet rejimini benimsemiş ve bu rejime bağlı bir devlet başkanlığı kurumu oluşturmuştur. Bu bağlamda, belirtilen hükümlerle beraber bariz bir biçimde olmasa da meclis hükûmeti sisteminden parlâmenter sisteme geçişe yönelik ilk adım atılmıştır. Zira meclisin ülkeyi doğrudan idare etme yetkisi Bakanlar Kurulu'nun tasarrufuna bırakılmış ve meclis bu kurulu yalnızca yapmış olduğu işlemlerden dolayı denetleme görevine sahip olmuştur¹⁵². Bunun yanı sıra anayasanın 2. Maddesindeki lâiklik ilkesini olumsuz yönde etkileyen hüküm dışında diğer değişikliklerin hukuk devleti ilkesinin etki alanını genişletici düzenlemeler olduğu da değerlendirilebilir.

Saltanatın kaldırılmasından ve cumhuriyetin ilânından sonra 1924 yılına gelindiğinde Halifelik kurumu varlığını ayrı olarak sürdürmeye devam etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'da cumhurbaşkanlığına seçildiği süreç içerisinde İstanbul'daki Halifelik makamında da Abdülmecit Efendi görev yapmaktaydı. Ancak Abdülmecit Efendi, İstanbul'u ziyarete gelen resmî devlet temsilcilerinin kendisini de makamında ziyaret etmeleri gerektiğini ve Halifelik ödeneğinin çoğaltılmasının zorunlu olduğunu Ankara'ya beyan etmiş ve bu durumdan rahatsız olan Mustafa Kemal Paşa, Halife'nin bu şekildeki keyfi davranışlarının Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tehlikeye düşüreceğini savunmuştur. Bu husus, saltanat düzeniyle hareket eden Halife'yle mevcut hükûmet arasındaki siyasî gerilimi de artırmaya

Maddeye göre hem sembolik hem de icrai olarak düzenlenmiştir. İlk cumhurbaşkanı olarak da "Mustafa Kemal Paşa" seçilmiştir.

¹⁵¹Anayasanın 12. Maddesinin değiştirilmesi neticesinde yürütme, anayasal düzlemde cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulu olarak ikiye ayrılmıştır. Ayrıca bakanların meclis genel kurulunda tek tek seçilmesi usûlüne de son verilmiştir.

¹⁵²Hakan Özdemir, "Türkiye'nin Parlâmenter Hükümet Sistemi Tecrübesine Kısa Bir Bakış", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 10, sayı: 20, (2020), s. 381-382; Parla, 1991, s. 16-17; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 2011, s. 26; Tunç, "Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası'nın Yeri ve Önemi", 2020, s. 663; Gözübüyük, 1986, s. 118.

başlamıştır¹⁵³. Dolayısıyla 1924 yılında artan bu gerilim neticesinde de Halifeliğin Kaldırılması mecburî bir hâl almıştır.

Halifeliğin kaldırılmasının tartışıldığı ve Türkiye'nin iç ve dış siyasetinin iki başlı olarak yürütüldüğü bu süreç içerisinde Hilâfeti bir iç mesele olmaktan çıkaran asıl olay, 24 Kasım 1923'te Londra'dan Türkiye'ye gönderilen Hint Müslümanlarına ait mektup olmuştur. Bu mektup içeriğinde, Halifeliğin siyasî ve dinî varlığını sürdürmesi gerektiğine yönelik istekler barındırmasından dolayı Mustafa Kemal Paşa tarafından İngilizlerin uluslararası alanda Türkiye'ye karşı Halifeliği bir koz olarak ileri sürdüğü şeklinde değerlendirilmiş ve derhal bu duruma son verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Söz konusu hususlara, TBMM içinden ve dışından siyasî destek alan Halife Abdülmecit Efendi'nin Hilâfet kurumu altında saltanat sistemini sürdürmeye yönelik davranışları da eklenince Halifeliğin kaldırılması kaçınılmaz bir hâl almıştır. Bunun üzerine 3 Mart 1924'te kabul edilen 431 Sayılı Yasayla halifelik kaldırılmıştır¹⁵⁴. Böylelikle cumhuriyet rejimi için tehlike arz eden bu kurumun kaldırılmasıyla da yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde iki başlı siyaset anlayışına kesin bir şekilde son verilmiştir.

Atatürk dönemi Türkiye'si'nde, Halifeliğin kaldırılması neticesinde siyasî açıdan lâik bir devlet olma yolunda önemli bir adım atılmıştır. Ayrıca bu durum cumhuriyetin ilânında olduğu gibi ileride yapılacak olan devrimlere uygun bir ortam hazırlamış, millî egemenlik düşüncesinin daha sağlam bir zemine kavuşmasını ve Türkiye'nin siyasî, sosyal ve hukukî anlamda gelişmesini sağlamıştır¹⁵⁵. Dolayısıyla saltanatın kaldırılmasından sonra Hilâfete de son verilmesi, 1921 Anayasası'nı ve

¹⁵³Volkan Aksoy, "Halifeliğin Kaldırılması ve Abdülmecid Efendinin Sürgün Edilmesinin İstikbal Gazetesine Yansıması", *History Studies: International Journal of History*, cilt: 10, sayı: 8, (2018), s. 5-6; Turgay Murat ve Nida Özmen, "Hilâfetin Kaldırılmasının Türk Basınına Yansımaları", *Turkish Studies*, cilt: 13, sayı: 8, (2018), s. 146-147.

¹⁵⁴Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, 1995, s. 262; İsmet Giritli, "Atatürk Cumhuriyetinin Lâiklik İlkesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 2, sayı: 4, (1985), s. 60; Aksoy, 2018, s. 6; Esen, 1971, s. 67; Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 35; Lewis, 1993, s. 263; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2016, s. 285; Berkes, 2003, s. 511-512; Emre Önder ve Hatice Karakuş, "Atatürk ve Hukuk Devrimleri", *Hukuk Gündemi Dergisi*, sayı: Atatürk Özel Sayısı, (2013), s. 43; Resmi Gazete, 6 Mart 1924, sayı: 63, s. 6-7.

¹⁵⁵Yusuf Sert, Halifeliğin Kaldırılmasının Konya Basını ve Kamuoyundaki Yansıması, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya, 1995, s. 86; Eroğlu, *Atatürk ve Cumhuriyet*, 1989, s. 74; Hacer Kadı, Halifeliğin Kaldırılmasının Tarih Ders Kitaplarında Dönemsel Farklılıklar Açısından Değerlendirilmesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü*, Ankara, 2020, s. 33-34; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 120; Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, 2012, s. 70-71; Karpaz, 2010, s. 130.

TBMM'yi hukuksal açıdan meşrulaştırmış ve bu durum cumhuriyetin ilânıyla beraber Türkiye'yi anayasal olarak daha da ileriye taşımıştır şeklinde değerlendirilebilir.

1921 Anayasası'yla ilgili olarak bu bölüme kadar ayrıntılı bir açıklama yapılmış ve konuyu daha da anlaşılır bir hale getirmek amacıyla burada genel bir değerlendirme yapılması ihtiyacı doğmuştur. Bu bağlamda, 1921 Anayasası, fevkalâde şartlar içerisinde Anadolu'nun farklı bölgelerinden gelen, hayat görüşleri farklı ancak amaçları aynı olan vekillerin katılımıyla teşekkül etmiş bir meclisin ürünüdür ve çoğulcu demokrasi anlayışıyla ulusal egemenliği esas alarak hazırlanan bir anayasadır. Ayrıca millî egemenliği merkezine alarak kısmen de olsa lâiklik anlayışının doğmasını sağladığı ve halkın iradesini her şeyin üzerinde görmesi nedeniyle halkçı bir özelliğe sahip olduğu da söylenebilir¹⁵⁶.

Kısa ancak açık bir biçimde hazırlanan bu anayasa aynı zamanda egemenliğin halka ait olduğunu öngören cumhuriyet rejimini kabul etmesiyle de Türk anayasa tarihinde bu açıdan ilk anayasa olma özelliğini taşımaktadır. Bunun yanı sıra yerel yönetim anlayışına da geniş vermesi nedeniyle Türkiye'de üniter devlet modelinin ve modern idarî işleyişin oluşumuna da önemli katkı sağlamaktadır. Her ne kadar yargı erkiyle temel hak ve hürriyetlere, ayrıca sosyal devlet ilkesinin bir gereği olan sosyal ve ekonomik haklara yer vermemiş olsa da bahsi geçen anayasa, bu nitelikleri itibarıyla Ulusal Kurtuluş Mücadelesini manevî açıdan içerisinde barındıran, aynı zamanda onun yansıması olan ve kendisinden sonra kabul edilecek anayasalarda da sosyal hukuk devleti bilincinin gelişmesine bir anlamda ilhâm veren hukukî bir metin niteliğindedir.

1.3.5. 1924 Anayasası

Türkiye'de sosyal devlet anlayışının doğuşu XIX. Yüzyılın ortalarına doğru başlamış ve aynı yüzyılın sonlarına doğru hukukî ve anayasal bir temele oturtulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda anayasacılık faaliyetleri, yukarıda açıklandığı üzere 1876

¹⁵⁶Hatice Cemre Akyılmaz, "100. Yılında "1921 Anayasası'nın Ruhu": 20 Ocak 1921 Tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Öngördüğü Sistem ile Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sisteminin Mukayesesi (Mümkün Mü?)", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 4, sayı: 1, (2021), s. 130-133; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 85; Sinem Şirin, "1921 Teşkilâtı Esasiye Kanunu Çerçevesinde Kurucu İktidar Tartışması", *Anayasa Hukuku Dergisi*, cilt: 8, sayı: 16, (2019), s. 359-360.

tarihli Kanun-i Esasi'nin kabul edilmesiyle başlamıştır. Daha sonrasında söz konusu faaliyetler 1921 Anayasası'yla gelişme göstermiş ve 1924 Anayasası'nın ilân edilmesiyle de gerçek anlamda anayasal sisteme geçilmiştir. 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, içerdiği hükümler itibariyle toplumsal açıdan Türkiye'nin çağdaşlaşması adına gerekli adımları atmaya çalışmıştır. Bu şekilde adı geçen anayasa, Türkiye'nin tarihsel süreç içerisinde benimseyeceği sosyal, hukukî ve kültürel yapının kanunî teminatını oluşturmuştur¹⁵⁷. Dolayısıyla 1924 Anayasası'nın kabul edilmesi, Türkiye'nin gelişmesi açısından özel bir önem arz etmektedir.

1.3.5.1. Tarihsel Gelişmeler

Türkiye'de 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasından sonra devletin anayasal ve idarî yapısı modern bir niteliğe sahip olmaya başlamıştır. Bu niteliği korumak ve geliştirmek için de dönem ihtiyacından kaynaklı olarak ilerleyen yıllarda inkılâplar yapılmaya başlanılmış ve böylelikle devlete halkçı ve milliyetçi bir anlayış kazandırılmaya çalışılmıştır. Ancak bu tarihlerde, Kurtuluş Savaşı sonrası ortaya çıkan olumsuzlukları ortadan kaldıracak ve devrim hareketlerini istenilen şekilde gerçekleştirecek yeterli kurum ve yöntem içeren yazılı bir toplumsal sözleşme bulunmadığından bu ihtiyacı giderecek olan bir anayasaya ihtiyaç duyulmuştur¹⁵⁸. Dolayısıyla Kurtuluş Savaşı sürecindeki yoğun çalışma nedeniyle yıpranan I. TBMM'nin, bu anayasanın hazırlanması, inkılâpların sağlıklı bir şekilde yürütülmesi ve Lozan Barış Antlaşması'nın seçici bir ulusal düşünce sistemiyle onaylanması amacıyla yenilenmesi gündeme gelmiştir.

23 Nisan 1920'te faaliyete geçen ve Kurtuluş Savaşı'nı başarılı bir şekilde yöneten I. TBMM, yukarıda belirtilen amaçların gerçekleştirilmesine yönelik 1 Nisan 1923'te verilen kanun teklifi üzerine seçimlerin yenilenmesi kararını almıştır. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, 8 Nisan 1923'te yayınlamış olduğu ve “Dokuz Umde (Dokuz İlke)” olarak adlandırılan bir bildiriyle yeni seçilecek olan Meclis'in siyasal ve ekonomik gelişmeyi amaç edineceğini ve bunu da oluşturulacak siyasî bir örgütlenmeyle yerine getireceğini beyan etmiştir. Sonrasında “Halk Fırkası”nın

¹⁵⁷Eşe Çağlar, 1924 Anayasası ve Sosyal Hayatta Meydana Getirdiği Değişim-Dönüşüm (1924-1938), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2021, s. 4.

¹⁵⁸Mehmet Kayıran ve Mustafa Yahya Metintaş, “Türkiye’de Anayasal Gelişme (1876-1924)”, *Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (2017), s. 33-35.

temelini ve programını oluşturacak olan bu bildirinin içeriğinde ise şu ilkeler yer almıştır¹⁵⁹:

- Millî egemenliğin esas alınacağı ve yasama faaliyetlerinin buna göre yürütüleceği,
- Saltanatın kaldırılmasının değişmeyeceği ve bu karardan geri dönülmeyeceği,
- Kamu güvenliğinin ve asayişin sağlanacağı,
- Adaletin bir sistem haline getirilerek hızlı bir şekilde kurumsallaştırılacağı,
- Sosyal ve ekonomik hayatta dönemin koşullarına uygun şekilde her türlü tedbirin alınacağı,
- Askerlik vazifesinin yerine getirilmesine yönelik sürenin kısaltılacağı,
- Emeklilere, sakatlara ve yedeksubaylara ilişkin gerekli çalışmaların yapılacağı,
- Memur kadrolarına ilişkin düzenlemeler getirileceği ve devlet idaresinde aydınların çalışmasına imkân sağlanacağı,
- Ülkenin kalkınması açısından bayındırlık faaliyetlerine önem verileceği,

Mustafa Kemal Paşa, söz konusu ilkeleri içeren bildiriye ülke genelinde bulunan hukuk cemiyetlerine göndererek onların bu ilkeler doğrultusunda seçim çalışmalarını yürütmesini istemiştir. Bu ilkeler çerçevesinde yapılan siyasî çalışmalar ve seçim neticesinde II. TBMM teşekkül ederek 11 Ağustos 1923'te faaliyete geçmiş ve başkanlığına da 13 Ağustos 1923'te Mustafa Kemal Paşa oy birliğiyle seçilmiştir¹⁶⁰.

¹⁵⁹ Atatürk, 2015, s. 549-550; Işıl Çakan, II. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (1923-1927) Yapısal-İşlevsel Analizi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, İstanbul, 1998, s. 20-27; Eroğlu, *Atatürk ve Cumhuriyet*, 1989, s. 39; Lewis, 1993, s. 259; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 132-134; Karpaz, 2010, s. 128; Asuman Demircioğlu, "Cumhuriyetin İlân Edilişi ve Halifeliğin Kaldırılması Sürecinde "İstikbal" Gazetesi'nde Lütfi Fikri Bey", *Atatürk Dergisi*, cilt: 7, sayı: 1, (2018), s. 41.

¹⁶⁰ Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, 2012, s. 69; Cengiz Şavklı, Atatürk Döneminde Parlamento Faaliyetleri (1920-1938), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü*, Ankara, 2011, s. 67; Zürcher, 1995, s. 234; Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, 1995, s. 249; Sabri Yetkin ve Fikret Yılmaz, *Cumhuriyet'in İlânı ve İzmir Kutlamaları*, Stil Matbaacılık, İstanbul, 2002, s. 6.

II. TBMM'nin en önemli ve ilk büyük faaliyeti hiç şüphesiz ki, Türkiye'nin bağımsızlığını simgeleyen Lozan Barış Antlaşması'nı kabul etmek olmuştur. Bu antlaşma, 24 Temmuz 1923'te imzalanmış ve 23 Ağustos 1923'te ise II. TBMM Genel Kurulu'nda 213 kabul ve 14 ret oyu kullanılması sonucunda kabul edilerek onaylanmıştır¹⁶¹. Böylelikle Anadolu'yu ele geçirme amacıyla olan İtilâf Devletleri'nin işgal faaliyetleri son bulmuş ve geçmişten beri Batılı ülkeler tarafından Türkiye aleyhine izlenen olumsuz siyaset anlayışı ise sonuçsuz kalmıştır. Bununla birlikte Türk milleti haklı mücadelesini uluslararası alanda kanıtlamış ve Anadolu topraklarının Türk yurdu haline geldiğini bütün dünyaya kabul ettirmiş oluyordu.

II. TBMM'nin faaliyetlerine devam ettiği süreç içerisinde Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa, meclis oturumlarında Türk demokrasisini geliştirmenin ancak siyasî örgütlenmeler neticesinde olabileceğini belirterek bu hususa ilişkin yoğun bir çaba içerisinde olmuştur. Bu doğrultuda 9 Eylül 1923'te daha önceden Sivas Kongresi'nde kurulan ve yeni oluşturulan Meclis'te de grubu bulunan Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin "Halk Fırkası" adı altında siyasî bir örgütlenme şeklinde birleştiğini ve bu yapılanmanın belirli bir programa bağlı olarak siyasette bulunacağını ilân etmiştir. Bu şekilde kurulan Halk Fırkası, parti programı olarak yukarıda izah edilen Dokuz Umde'yi esas almış ve siyasî çalışmalarını buna göre yürütmüştür¹⁶². Bu bağlamda bahsi geçen Fırka, Mustafa Kemal Paşa'nın amaçlarının ve düşüncelerinin hükûmete aktarılması ve gerçekleştirilecek olan inkılapların II. TBMM çatısı altında yapılması için öncü durumunda olmuştur.

II. TBMM döneminde Lozan Barış Antlaşması'nın onaylanmasıyla yeni kurulan Türk devletinin bağımsız bir ülke olduğu tescillenmiş ve Halk Fırkası'nın kurulmasıyla da siyasal ve hukuksal açıdan modernleşme yolunda önemli bir adım atılmıştır. Bu hususlar dışında II. TBMM'nin diğer bir önem arz eden faaliyeti ise

¹⁶¹Hasan Demirci, "24 Temmuz 1923 Tarihli Lozan (Lausanne) Barış Andlaşması'nın Türk ve Dünya Tarihi Açısından Yeri ve Önemi", *Anasay Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, (2017), s. 249; Çağrı Erhan, "Lozan'ın Genel Çerçevesi", *80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu*, 6 Ekim 2003 Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 12; Eroğlu, *Atatürk ve Cumhuriyet*, 1989, s. 39; Bilâl N. Şimşir, *Lozan Günlüğü*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2012, s. 638; Lewis, 1993, s. 260; Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi (1789-1980)*: 2.Cilt, Cumhuriyet Gazetesi Yenigün Haber Ajansı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 46.

¹⁶²Yunus Ekici, "Türk Demokrasi Hayatında Cumhuriyet Halk Fırkası", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 27, sayı: 2, (2017), s. 354; Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, 1995, s. 253.

devletin başkentini belirlemek olmuştur. Bu çerçevede, 13 Ekim 1923'te kabul edilen tek maddelik bir yasayla devletin başkenti İstanbul yerine Ankara olarak belirlenmiş ve böylece yenileşmeye ihtiyacı olan ülkenin geneline daha orantılı bir biçimde temas etme olanağı sağlanmıştır. Bunun yanı sıra söz konusu karardan hemen sonra siyasal rejimin demokratikleştirilmesi amacıyla da 29 Ekim 1923'te cumhuriyet ilân edilmiştir. Tüm bunlara ek olarak II. TBMM'nin yasama faaliyeti içerisinde 3 Mart 1924'te halifelğe son vermesiyle de inkılâpların gerçekleştirilmesine yönelik uygun bir ortam hazırlanmış ve ülkede yeni bir anayasal düzene geçişin temelleri atılmıştır¹⁶³. Bu kapsamda, II. TBMM'nin çalışmalarıyla yeni kurulan Türkiye'nin rejimi belirlenmiş ve değişim hareketlerinin önündeki siyasal engeller kaldırılmıştır. Bu durum da ülkenin hukukî ve siyasî yönünü geliştirmiş ve 1924 Anayasası'nın hazırlanma sürecine olumlu bir katkı sağlamıştır.

1.3.5.2. Hazırlanışı ve Hukukî Yapısı

1921 Anayasası, Anadolu'nun olağanüstü bir süreçten geçtiği yıllarda kabul edilmesinden dolayı yeni kurulan Türkiye'nin cumhuriyetin ilân edilmesinden sonraki ihtiyaçlarına istenildiği şekilde cevap verememiştir. Bunun yanı sıra bu anayasanın uygulandığı dönemde 1876 tarihli Kanun-i Esasi'nin aykırı olmayan düzenlemelerinin de yürürlükte olması ve her iki anayasanın daha önceden örneği olmayan bir biçimde karma olarak birlikte uygulanması söz konusu olmuştur. Bahsi geçen hususların yanında saltanat ve hilafet makamlarına da son verilmesiyle ülkede oluşan siyasî, sosyal ve hukukî karmaşıklığa yön vererek iki başlı anayasal sistemi sonlandıracak ve bu şekilde toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak bir anayasanın hazırlanması zorunluluğu ortaya çıkmıştır¹⁶⁴. Bu bağlamda, 1924 Anayasası söz konusu hususların bir yansıması olarak Türk hukuk sistemi içerisindeki yerini almıştır.

¹⁶³ Atatürk, 2015, s. 601-602; Esen, 1971, s. 71; Bilâl N. Şimşir, "Ankara'nın Başkent Oluşu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 7, sayı: 20, (1991), s. 207-208; Selçuk Duman, "Mustafa Kemal'de Cumhuriyet Düşüncesinin Doğuşu ve Cumhuriyet'in Nitelikleri", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, cilt: 14, sayı: 1, (2006), s. 256-258; Oğuz AYTEPE, "Yeni Belgelerin Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, cilt: 8, sayı: 29-30, (2002), s. 15-16; Lewis, 1993, s. 260; Eroğlu, *Atatürk ve Cumhuriyet*, 1989, s. 48; Zürcher, 1995, s. 243-245; Turan, *Türk Devrim Tarihi 2. Kitap: Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne*, 1992, s. 293.

¹⁶⁴ Ergun Özbudun, *1924 Anayasası*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 1; Mustafa Kemal Çiçek, *1924 Anayasasının Hazırlanışı ve Temel Özellikleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü*, Ankara, 2005, s. 54; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 2011, s. 27; Gözübüyük, 1986, s. 119.

1924 Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti'nde anayasal sistematığe ve anlayışa uygun bir şekilde hazırlanan ilk anayasa olma özelliğini taşımaktadır. Bu anayasa, hazırlanma aşamasında 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'ndaki ilkeleri benimseyerek yeni kurulan rejimi ve bu rejime verilen görevleri ayrıntılı bir biçimde ele almıştır. Bu doğrultuda bahsi geçen anayasa, cumhuriyet ilkesini esas alarak 1921 Anayasası'ndaki meclis sisteminin kurallarını oluşturmaya çalışmıştır. Bu nedenle söz konusu anayasa, kapsamlı ve dönemin uygar ülkelerinin anayasalarına benzer bir biçimde demokratik usûller izlenerek hazırlanmaya çalışılmıştır¹⁶⁵. Dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'nın hukukî bir devrimi olan ve çağdaş bir şekilde hazırlanan 1924 Anayasası'nın kabul edilmesi, Türkiye'nin ilerlemesine yönelik atılan en önemli adımlardan birisi oluyordu.

1924 Anayasası'na ilişkin tasarı metni, anayasa taslağı hazırlanması hususunda herhangi bir öneri bulunmaksızın 12 üyeden oluşan bir Anayasa Komisyonu tarafından hazırlanmıştır. Bu komisyon hazırlamış olduğu tasarımı meclis genel kuruluna sunmuş ve anayasanın kabul edilmesine ilişkin görüşmeler 9 Mart 1924'te başlamıştır. Genel kurulda yapılan görüşmeler neticesinde kısmî değişikliklerle beraber söz konusu anayasa 20 Nisan 1924 tarihinde kabul edilmiş ve aynı gün Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Metin üzerinde yapılan en önemli değişiklik ise anayasanın 25. Maddesiyle getirilmek istenilen “Cumhurbaşkanının meclisi feshedebilme yetkisi” olmuştur. Bu madde görüşmeler esnasında, TBMM'nin millî egemenliği temsil etme noktasında bu gücü cumhurbaşkanıyla beraber paylaşmasının demokrasiye zarar verebileceği gerekçesiyle 130 milletvekilinin 126'sının olumsuz oyuyla reddedilmiştir. Ayrıca görüşmeler sırasında üzerinde tartışılan metnin anayasal belge olmasından dolayı bu anayasanın tümünün ve her bir maddesinin ancak “meclis üye tam sayısının üçte iki çoğunluğuyla” kabul edilebileceği yönünde karar alınmıştır¹⁶⁶. Bu durumda bahsi

¹⁶⁵Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 32; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi 3. Kitap (Birinci Bölüm): Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1995, s. 73; Karpaz, 2010, s. 131-132; Fahri Bakırcı, “1924 Anayasası”, *Atatürk Ansiklopedisi*, sayı: 487, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2021, s. 1.

¹⁶⁶Fehmi Akın, “1924 Anayasasının Modernleşme Açısından Anlamı”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 8, sayı: 3, (2006), s. 5; Çiçek, 2005, s. 56; Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 2-5; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2016, s. 290; Lewis, 1993, s. 264-265.

geçen anayasa, kabul edilişı itibariyle Türkiye’de kendisinden önce uygulanan anayasalardan farklı bir özellik taşımıştır.

1924 Anayasası’nın hukukî yapısı incelendiğinde gerek devlet-birey arasındaki ilişkileri gerekse de devlet organlarının oluşumu ve yapıları ile bireylerin temel hak ve hürriyetlerini düzenlemesi bağlamında maddî ve şeklî açıdan anayasa olma özelliğini taşımaktadır. Bununla birlikte söz konusu anayasa, kanunlara nazaran daha üstün ve bağlayıcı bir hukuk metni olduğunu açıkça ifade ettiğinden (103. Madde), değiştirilme yöntemi ise zor ve nitelikli bir usûle tâbi olduğundan (102. Madde) ve içeriğinde emredici hükümler barındırdığından dolayı katı bir anayasadır ve ayrıntılı düzenlemelere yer vermesi nedeniyle de kazuistik bir anayasa şekline sahiptir. Ancak 1924 Anayasası, bu şekilde üstün ve bağlayıcı bir özelliğe sahip olmasına rağmen içeriğindeki hükümlerin etkinlik kazanabilmesi ve çıkarılacak olan kanunların anayasaya uygunluğunun denetlenebilmesi amacıyla Anayasa Mahkemesi niteliğinde bir yargı organına yer vermemektedir. 1924 Anayasası kabul edilişı itibariyle değerlendirildiğinde ise herhangi bir kişinin veya grubun tek taraflı iradesi söz konusu olmaksızın tamamı halk tarafından seçilen milletvekillerinin oluşturduğu meclisin yasama faaliyetleri sonucunda ortaya çıktığından demokratik usûllerle yapılmış bir anayasa metnidir¹⁶⁷. Bu bağlamda, adı geçen anaysanın hukukî ve meşru bir yöntemle kabul edildiği söylenebilir.

1.3.5.3. İçerdiği Hükümler ve Sosyal Devlet İlkesi ile İlişkisi

1924 Anayasası, Türk hukuk tarihinde kabul edilen üçüncü anayasa olma özelliğine sahiptir. Bu anayasa, aynı zamanda “1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu” olarak da adlandırılmaktadır. Söz konusu anayasa, şeklî açıdan 6 bölümden ve 105 maddeden oluşmaktadır. Anaysanın genel sistematığına bakıldığında birinci bölümde devletin temel nitelikleri, ikinci, üçüncü ve dördüncü bölümlerde sırasıyla yasama, yürütme ve yargının görevleri, beşinci bölümde temel hak ve hürriyetler ve altıncı bölümde çeşitli ve son hükümler düzenlenmektedir¹⁶⁸. Dolayısıyla 1924

¹⁶⁷Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 61-62; Tunç, “Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası’nın Yeri ve Önemi”, 2020, s. 664; Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 35-36; Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 11-12; Esen, 1971, s. 81; Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi (1789-1980)*: 2.Cilt, 1997, s. 59.

¹⁶⁸Bihterin Dinçkol ve Alper Işık, “1924 Anayasası Döneminde Yurttaşlık Anlayışı”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, cilt: 21, sayı: 1, (2015), s. 13; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 111-131; Hüseyin Tolga Coşkun, 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanununun

Anayasası'nın sistematik açıdan yukarıda da belirtildiği üzere dönemin ayrıntılı ve modern anayasa metinlerine uygun bir şekilde hazırlandığı söylenebilir.

1924 Anayasası'nın devletin temel esasları ve niteliklerini düzenleyen birinci bölümü, lafzî açıdan emredici hükümler içermektedir. 8 maddeden oluşan söz konusu bölüm aynı zamanda değiştirilemez düzenlemeler de barındırmaktadır. Anayasanın değişiklikten önceki hâlinde bu bölümde yer alan en önemli hükümler ise şu şekildedir¹⁶⁹:

- Yeni kurulan Türkiye Devleti'nin şekli “Cumhuriyettir” (1. Madde)¹⁷⁰,
- Devletin resmî dini “İslâm”, dili “Türkçe” ve başkenti ise “Ankara”dır (2. Madde),
- Hâkimiyet, koşulsuz ve kayıtsız olarak bizzat “Millete” aittir (3. Madde),

Söz konusu düzenlemelerle beraber Türkiye’de 1921 Anayasası süreciyle başlayan ulusal egemenliğe dayalı devlet anlayışı anayasal anlamda kesinlik kazanmış ve millet iradesinin her şeyin üzerinde olduğu görüşü açık bir biçimde benimsenmiştir, ancak bu olumlu gelişmelere rağmen anayasanın devletin resmî dinini düzenleyen 2. Maddesinin yürürlükte olması laiklik anlayışını olumsuz yönde etkilemiştir. Söz konusu bu ibare aşağıda da izah edileceği üzere 1928 yılında yapılan bir değişiklikte kaldırılmıştır¹⁷¹. Bu durum, süreç içerisinde anayasada birtakım değişikliklerin yapıldığını ve bu yapılırken de toplumsal dinamiklerin dikkate alındığını ortaya çıkarmaktadır.

1924 Anayasası’nda hükûmet sistemi olarak 1921 Anayasası’nda uygulanan “Meclis Hükûmeti Sistemi” tam olarak benimsenmemiştir. Aynı şekilde 1961

Türkiye’nin Modernleşme Sürecindeki Yeri ve Önemi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2007, s. 87; Turan, *Türk Devrim Tarihi 3. Kitap (Birinci Bölüm): Yeni Türkiye’nin Oluşumu (1923-1938)*, 1995, s. 77.

¹⁶⁹ Ahmet Mumcu, “1924 Anayasası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 2, sayı: 5, (1986), s. 389-391; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 111; Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 13-14; Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 36; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 138.

¹⁷⁰ 1921 Anayasası’nda bu maddenin karşılığı “Türkiye Devleti’nin hükûmet şekli Cumhuriyettir.” şeklinde yer almaktaydı, dolayısıyla bu anayasada cumhuriyet bir hükûmet şekli olarak kabul edilmekteyken 1924 Anayasası’nda ise bu durum doğrudan devletin şekli olarak benimsenmiş oluyordu.

¹⁷¹ Fatih Özkul, “Anayasalarımızda Laiklik İlkesi”, *Ankara Barosu Dergisi*, sayı: 4, (2014), s. 287; Coşkun, 2007, s. 91-92.

Anayasası'nda olan "Parlâmenter Hükûmet Sistemi" ve buna bağlı "Kuvvetler Ayrılığı" ilkesi de gerçek anlamda uygulanmamıştır. Bu anayasada meclis hükûmeti sistemiyle parlâmenter sistemin arası bir uygulama olan "Karma Hükûmet Sistemi" esas alınmıştır. Anayasada söz konusu sistemin özelliklerini yansıtan hükümler aşağıda gösterildiği şekilde düzenlenmiştir. Burada bahsedilen maddeler yorumlanarak ve kısaltılarak verilmiştir¹⁷²:

- TBMM'nin milletin tek temsilcisi sıfatına sahip olarak ulusal egemenlik hakkını yalnız başına kullanması (4. Madde),
- TBMM'nin yasama ve yürütme erklerini kendisinde toplaması, bunlardan yasamayı bizzat kullanması, yürütmeyi ise meclis içerisinde seçilen Cumhurbaşkanı ve onun oluşturacağı Bakanlar Kurulu aracılığıyla kullanması, bu kurulu her zaman denetleyebilmesi ve düşürülebilmesi (5. 6. ve 7. Maddeler),
- Başbakanın, Cumhurbaşkanınca TBMM üyeleri içerisinde seçilmesi, Bakanlar Kurulu'nu oluşturan Bakanların ise Başbakan tarafından yine meclis üyeleri arasından seçilerek öncelikle Cumhurbaşkanının tasdikine ve ardından da TBMM'de güven oylamasına sunulması, bu şekilde belirlenen Bakanlar Kurulu'nun hükûmetin genel siyasetinden müştereken sorumlu olması (44. ve 46. Maddeler),

1924 Anayasası'nda düzenlenen ve bahsi geçen hükümler çerçevesinde Türk anayasa tarihinde ilk defa parlâmenter hükûmetle meclis hükûmeti sistemi birlikte uygulamaya konulmuştur. Buna göre, yasama tek meclisli bir yapı şeklinde TBMM'den oluşmuş ve yasama görevi bizzat meclise verilmiştir (9. ve 30. Maddeler Arası). Yürütme ise TBMM'nin denetiminde iki başlı bir biçimde oluşturulan Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu'ndan meydana gelmiştir (31. ve 52. Maddeler Arası). Cumhurbaşkanı, "Vatana İhanet" suçu dışında yürütme organının sorumsuz

¹⁷²Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 32; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 2011, s. 31-32; Atar, 2014, s. 24; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 138; Mehmet Nuri Güzel, "1924 Anayasası Döneminde Uygulanan Adı Konmamış Kendine Özgü Bir Parlamenter Denetim Yolu: İzahat Talebi", *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 24, sayı: 41, (2019), s. 324; Ömer Anayurt, "1924 Anayasası'nda Meclis-Yürütme İlişkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 8, sayı: 39, (1997), s. 681-682; Demir, *Cumhuriyet Dönemi Türk Anayasaları ve Hükümet Sistemleri*, 2000, s. 62; Hamza Eroğlu, "Millî Egemenlik İlkesi ve Anayasalarımız", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (1984), s. 152; Karpat, 2010, s. 468.

kanadını¹⁷³ temsil ederken (41. Madde), Başbakan ve Bakanlar Kurulu ise sorumlu kanadı oluşturmuştur (44 vd. Maddeler)¹⁷⁴.

Yukarıda verilen düzenleme bağlamında söz konusu anayasa, yürütmeyi dolaylı olarak TBMM'ye vermiş ve yürütme işlemlerini doğrudan yerine getirme görevini ise meclisin denetiminde ve ona karşı sorumlu olmak koşuluyla Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu'na bırakmıştır. Ayrıca bu anayasada, hükûmetin kuruluş şekli olarak genel hatlarıyla parlâmenter hükûmet sistemi benimsenmiş ve meclise hükûmeti düşürme yetkisi verilmişken; buna karşılık hükûmete herhangi bir feshetme yetkisi tanınmamıştır. Dolayısıyla izah edilen tüm bu hususlar çerçevesinde 1924 Anayasası, “meclis üstünlüğü” ilkesini ve bu ilkeye bağlı olarak meclisteki çoğunluğun iradesini yansıttığından “çoğunlukçu demokrasi¹⁷⁵” anlayışını esas almıştır¹⁷⁶.

1924 Anayasası, içeriğinde yasama ve yürütmenin yanında yargı erkiyle ilgili düzenlemelere de yer vermiştir. Anayasanın 8. Maddesinde “*Bağımsız Mahkemeler, yargı hakkını kanunlarda belirtilen usûllere uygun olarak millet adına kullanır.*” şeklinde belirtilerek yargı görevinin bağımsız mahkemelerce yerine getirileceği düzenlenmiştir. Bu şekilde yargı kuvvetinin icrası, adı geçen anayasayla meclisten ayrı ve bağımsız bir biçimde teşkilâtlanan ve yetkisini millet adına kullanan bir organa verilmiştir. Bu anayasada yargıyla ilgili hükümler 53. ve 67. Maddeler

¹⁷³Cumhurbaşkanının Sorumsuzluğu: Cumhurbaşkanının görevine ilişkin sözlerinden, fiillerinden ve işlemlerinden dolayı hukukî anlamda herhangi bir soruşturmaya ya da kovuşturmaya tâbi tutulmaması anlamına gelmektedir. Bu sorumsuzluk, siyasî ve cezaî nitelikte olup, parlâmenter hükûmet sisteminin bir gereğidir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 226.

¹⁷⁴Gözübüyük, 1986, s. 120; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 139; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 63-66.

¹⁷⁵Çoğunlukçu Demokrasi: Çoğunluğun düşüncesinin her zaman kamu yararına yöneldiğini ve bu iradenin toplumun genel menfaatleriyle hiçbir zaman ters düşmeyeceğini savunan anlayıştır. Bu demokrasi türüne göre çoğunluk yanılmaz bir özelliğe sahiptir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 13.

¹⁷⁶Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 112-121; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 139-140; Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 10-11; Esen, 1971, s. 75; Bihterin Dinçkol, “1924 Anayasası Döneminde Siyasal Muhalefet”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, cilt: 21, sayı: 2, (2015), s. 343; Parla, 1991, s. 18-19; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 90-91; Şafak Başa, “90 Yıl Sonra Cumhuriyetin İlk Anayasasını Hatırlamak: 1924 Tarihli Teşkilatı Esasiye Kanunu”, *Denetim Dergisi*, cilt: 27, sayı: 125-126, (2014), s. 10.

arasında düzenlenmiş ve bu hususla ilgili olarak aşağıda kısaltılan şu maddelere yer verilmiştir¹⁷⁷:

- Mahkemelerin görevi, yetkileri ve oluşumlarının yasayla belirlenmesi (53. Madde),
- Hâkimlerin bağımsız ve tarafsız olması, kanunda belirtilen haller dışında görevlerinden alınamamaları (54. ve 55. Maddeler),
- Hâkimlerin özlük hakları ve görevlerinin kanunla düzenlenmesi ve yasada belirtilen hâller dışında başkaca bir görev yapamamaları (56. ve 57. Maddeler),
- Mahkemelerin açık yargılama yapması ve herkesin mahkeme huzurunda yasal çerçevede kendisini savunabilmesi, ayrıca mahkemelerin kendi görevine dahil olan konularda yargılama yapmaktan imtina edememesi (58. 59. ve 60. Maddeler),
- Yargıtay, Danıştay başkanları ve üyelerini, Bakanları ve Cumhuriyet Başsavcısını görevleri nedeniyle yargılamak üzere “Yücedivan” adında yüksek nitelikli bir mahkemenin kurulması (61. ve 67. Maddeler Arası),

Anayasa içeriğinde bu hükümlerin yer almasıyla yargı erki, yasama ve yürütmeye karşı bağımsız bir statü kazanmıştır, ancak söz konusu düzenlemelerin içeriğinde “doğal hâkim ve kanunî hâkim” ilkelerinin yer almamasından dolayı 1924 Anayasası, yargıyla ilgili hükümler açısından 1876 tarihli Kanun-i Esasi’nin gerisinde kalmıştır. Ayrıca bu anayasada yüksek mahkeme olan Danıştay, sistematik açıdan yargı yerine yürütme bölümünde düzenlenmiş (51. Madde) ve vatandaşlara yönelik etkili bir yargı yolu güvencesi öngörülmemiştir. Bununla birlikte yukarıda da belirtildiği üzere kanunların anayasaya uygunluğunun yargısal denetimiyle görevli bir organ veya mahkeme de söz konusu anayasa içeriğinde herhangi bir şekilde yer almamıştır¹⁷⁸. Dolayısıyla izah edilen hususlar çerçevesinde, 1924 Anayasası’nın

¹⁷⁷Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2016, s. 306; Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 56-57.

¹⁷⁸Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 67-68; Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 33-34; Onur Kaplan, “1924 Anayasası’nda Yargı Yetkisi ve Şura-yı Devlet’in Fonksiyonu”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 22, sayı: 1, (2018), s. 177.

hazırlanış ve kabul ediliş safhalarında yargı erkine gerekli önemin verilmediği ortaya çıkmaktadır.

1924 Anayasası'nın beşinci bölümünde, 1921 tarihli Teşkilât-ı Esasiye'den farklı olarak temel hak ve hürriyetler düzenlenmiştir. Söz konusu hakların düzenleniş biçimi olarak “tabiî hak görüşü¹⁷⁹” benimsenmiştir. Bahsi geçen haklar anayasanın 68. ve 88. Maddeleri arasında herhangi bir sınıflandırmaya tabî tutulmaksızın ayrıntısız bir şekilde ele alınmış ve anayasada bu hususa ilişkin kısaltılan şu hükümlere yer verilmiştir¹⁸⁰:

- Seyahat, kişi dokunulmazlığı, ifade ve düşünce özgürlüğü, mülkiyet prensibi, toplantı ve dernek kurma hürriyeti (70. ve 78. Maddeler),
- Yaşam, vücut, malvarlığı ve konut dokunulmazlığı hakkı (71. ve 76. Maddeler),
- Yakalama ve tutuklamanın kanunîliği (72. Madde),
- Angarya, işkence, kötü muamele, eziyet ve müsadere yasağı (73. Madde),
- Yasada öngörülen hâller haricinde kamulaştırma yasağı (74. Madde),
- Din ve vicdan hürriyeti (75. Madde),
- Basın hürriyeti ve sansür yasağı (77. Madde),
- Çalışma ve sözleşme yapma hakkı (79. Madde),
- Eğitim ve öğrenim hürriyeti (80. ve 87. Maddeler),
- Haberleşme gizliliği hürriyeti (81. Madde),
- Kanunî dilekçe hürriyeti (82. Madde),
- Yasal yargı yolu hakkı (83. Madde),
- Verginin yasallığı ilkesi (84. ve 85. Maddeler)
- Türk vatandaşı olma hürriyeti (88. Madde),

1924 Anayasası'nda yukarıda sıralanan hükümlerle kişilik ve siyasal haklara geniş bir biçimde yer verilmiştir, ancak sosyal devlet ilkesinin bir gereği olan sosyal

¹⁷⁹ Tabiî Hak Görüşü: İnsanın dünyaya gelişinden itibaren sahip olduğu ve devletin dahi dokunamayacağı hak anlayışını ifade eder. Ayrıntılı bilgi için bkz: Kapani, 1993, s. 109-112.

¹⁸⁰ Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 38; İzzet Eroğlu, “1924 Anayasası Döneminde İnsan Haklarının Normatif Çerçevesi ve Uygulaması”, *Yasama Dergisi*, sayı: 14, (2010), s. 81-83; Mumcu, 1986, s. 396-397; Atar ve Çelik, 2018, s. 9; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 2011, s. 32-33; Kapani, 1993, s. 109.

ve ekonomik haklara yeteri kadar yer verilmemiş ve bu haklar sınırlı bir düzenleme alanına sahip olmuştur. Bu nedenle adı geçen anayasa, sosyal devlet anlayışından ziyade liberal-bireyci devlet ilkesini esas alan bir anayasa olmuştur. Bunun yanı sıra anayasa içeriğinde bahsi geçen hakların teminat altına alınmasına dair herhangi bir usûl öngörülmemiş ve sınırlandırılması ise TBMM'nin takdirine bırakılmıştır. Ayrıca bu hakların anayasanın beşinci bölümünde düzenlenmesi neticesinde sistematik açıdan temel hak ve hürriyetlere gereken önem gösterilmemiş ve devletin temel organlarına ilişkin hükümlere söz konusu haklara nazaran öncelik verilmiştir¹⁸¹. Esasında, bu da, yeni kurulan Türkiye'de yapılması planlanan inkılâpların hızlı bir biçimde yerine getirilmek istenilmesinden kaynaklanmaktadır.

1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun altıncı bölümünde çeşitli ve son hükümlere yer verilmiş olup toplamda 17 maddeden oluşmaktadır. 89. ve 91. Maddeler arasında vilayetlere dair, 92. ve 94. Maddeler arasında devlet memurlarına ilişkin, 95. ve 101. Maddeler arasında maliyeyi, bütçeyi ve Sayıştay'ın kuruluşunu ilgilendiren hükümler ile 102. ve 105. Maddeler arasında ise anayasanın dayanaklarına ilişkin hükümler düzenlenmiştir. Söz konusu bölümde, meclis üye tam sayısının üçte birinin teklifi üzerine üçte iki oy çoğunluğuyla anayasanın değiştirilebilmesi (102. Madde), devletin şeklinin Cumhuriyet olduğu yönündeki 1. Maddenin değiştirilemez nitelikte olması (102. Madde) ve yasaların anayasaya aykırı olamaması (103. Madde) şeklindeki hükümlerin yer almasıyla yukarıda da izah edildiği üzere anayasanın üstünlüğü ve katılığı ilkesi kesin bir biçimde benimsenmiştir. Bununla birlikte 1876 Kanun-i Esasi'si ve 1921 Anayasası, 104. Maddeyle ilga edilerek 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu tek başına uygulanmaya başlamıştır¹⁸². Böylelikle, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasında yaşanan anayasal karmaşıklık sona ermiş ve hukuksal sistemde yeknesaklık elde edilmiştir.

¹⁸¹Fatih Özkul, "Liberal Demokratik Anayasacılık Anlayışı Bağlamında Türkiye Cumhuriyeti 1924 Anayasası'nın Değerlendirilmesi", *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, cilt: 6, sayı: 12, (2018), s. 606; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 140; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 93; Bakırcı, 2021, s. 7; Adnan Küçük, "1924 Anayasasında Temel Hak ve Hürriyetler", *Liberal Düşünce Dergisi*, sayı: 82, (2016), s. 7-10; Ömer Anayurt, "1924 Anayasası'nda Temel Hak ve Hürriyetler", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 7, sayı: 2, (2003), s. 163-165; Serter, 1994, s. 119.

¹⁸²M. Burcu Bayrak, "Meclis Tutanakları Üzerinden 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Tartışmaları", *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, sayı: 37, (2022), s. 207-208; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 128-131.

1.3.5.4. Anayasa’da Yapılan Değişiklikler

1924 Anayasası, yürürlükte kaldığı süre zarfında dönem ihtiyacından kaynaklı olarak yedi defa değişikliğe uğramıştır. Bunlar sırasıyla “10 Nisan 1928”, “10 Aralık 1931”, “5 Aralık 1934”, “5 Şubat 1937”, “29 Kasım 1937”, “10 Ocak 1945” ve “24 Aralık 1952” tarihli anayasa değişiklikleridir. Söz konusu değişikliklerden ilk beşi anayasanın esasına ve son ikisi ise şekline yönelik yapılmıştır. Şekille ilgili yapılan değişiklikler aşağıda da görüleceği üzere anayasa metninin diline ilişkindir. Anayasada yapılan bahse konu değişiklikler ise kronolojik olarak aşağıda gösterildiği şekildedir¹⁸³:

- 2. Maddede, devletin dininin “İslâm” olduğunu belirten hükmün kaldırılması (10 Nisan 1928),
- 16. ve 38. Maddelerde, milletvekilleriyle cumhurbaşkanının göreve başlama sırasındaki yeminlerinde yer alan “vallahî” ibaresinin kaldırılması (10 Nisan 1928),
- 26. Maddede, TBMM’nin “dini kuralların yerine getirilmesi” şeklindeki görevine ilişkin düzenlemenin kaldırılması (10 Nisan 1928),
- 95. Maddede, bütçe yasasının, malî yılın kasım ayının sonuna kadar meclise takdim edilmesi şeklindeki hükmün “malî yıl başından en az üç ay kadar önce meclise sunulması” biçiminde değiştirilmesi (10 Aralık 1931),
- 10. Maddede, seçme yaşının 18’den 22’ye yükseltilmesiyle erkeklerin yanında kadınlara da seçme özgürlüğünün tanınması (5 Aralık 1934),
- 11. Maddede, erkeklerle beraber kadınlara da seçilme hakkının getirilmesi (5 Aralık 1934),

¹⁸³Esen, 1971, s. 82; Resmî Gazete, 31 Aralık 1952, sayı: 8297, s. 5217-5220; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 72-75; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2016, s. 323-324; Resmî Gazete, 15 Ocak 1945, sayı: 5905, s. 8178-8181; Parla, 1991, s. 18-22; Çiçek, 2005, s. 82-83; Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 36-37; Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, 2012, s. 81; Karpat, 2010, s. 474; Resmî Gazete, 11 Aralık 1934, sayı: 2877, s. 4521; Hasan Tunç ve Faruk Bilir, “Cumhuriyet Dönemi Anayasalarında Milliyetçilik Anlayışı”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, (1999), s. 90; Gözübüyük, 1986, s. 121-122; Resmî Gazete, 15 Aralık 1931, sayı: 1976, s. 1063; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi 3. Kitap (İkinci Bölüm): Yeni Türkiye’nin Oluşumu (1923-1938)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996, s. 34; Resmî Gazete, 13 Şubat 1937, sayı: 3533, s. 7659-7660.

- 2. Maddede, devletin nitelikleri kısmına “Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Lâik ve İnkılâpçı” ibarelerinin eklenmesi (5 Şubat 1937),
- 44. 47. 49. 50. ve 61. Maddelerde, yürütme organında “siyasî müsteşarlık” adı altında bir makamın oluşturulması, bu makamın görevlerinin belirlenmesi ve görevinden dolayı işlemiş olduğu suçlar açısından Yücedivan’da yargılanması usûlünün getirilmesi (5 Şubat 1937),
- 74. Maddede, kamulaştırma bedelinin ödenmesi hususuna istisna getirilerek bu bedelin ve ödeme biçiminin yasayla belirlenmesi hükmünün eklenmesi (5 Şubat 1937),
- 75. Maddede, din ve vicdan özgürlüğünde yer alan “tarikat” kelimesinin hükümden çıkarılması (5 Şubat 1937),
- 44. 47. 49. 50. ve 61. Maddelerde, 5 Şubat 1937’deki değişikliklerle oluşturulan “siyasî müsteşarlık” makamının kaldırılması (29 Kasım 1937),
- 104. Maddede, 1924 Anayasası’nın lafzî değiştirilmeksizin Türkçe’ye çevrildiğine dair düzenleme getirilmesi (10 Ocak 1945),
- Türkçe’ye çevrilen anayasanın önceki asıl metninin tekrar yürürlüğe konulması (24 Aralık 1952),

1924 Anayasası’nda, yukarıdaki hükümlerden de anlaşılacağı üzere birtakım değişiklikler yapılmıştır. 1945 ve 1952 yıllarındaki değişiklikler, yalnızca anayasa metninin lisanına ilişkin olmuştur. 1931, 1934 ve 29 Kasım 1937 değişiklikleri ise, teknik açıdan yapılan sınırlı bir düzenleme niteliğine sahiptir. Bunlardan 1934 yılında yapılan değişiklikte kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilerek onların siyasal hayata katılmaları sağlanmıştır¹⁸⁴. Belirtilen düzenleme hiç şüphesiz ki Cumhuriyetin hukuksal açıdan çağdaşlaşması amacıyla atılması gereken en önemli adımlardan birisi olmuştur.

¹⁸⁴Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 145-146; Bakırcı, 2021, s. 7-8; Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, 2012, s. 110; Coşkun, 2007, s. 83-86; Lewis, 1993, s. 287; Turan, *Türk Devrim Tarihi 3. Kitap (Birinci Bölüm): Yeni Türkiye’nin Oluşumu (1923-1938)*, 1995, s. 79; Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, 1995, s. 331-332; Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi (1789-1980)*: 2.Cilt, 1997, s. 84.

1928’de yapılan değişikliklerle, lâiklik ifadesi açıkça kullanılmamasına rağmen lâik devlet anlayışı önemli ölçüde esas alınarak anayasa içeriğindeki İslam dinine ilişkin ibareler çıkarılmıştır. Yapılan değişikliklerin bir sonraki aşamasını ise 5 Şubat 1937 tarihli düzenlemeler oluşturmuştur. Bu düzenlemelerle, iktidarı elinde bulunduran Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)’nin programı, anayasanın temel ilkeleri hâline gelmiştir¹⁸⁵. Bu bağlamda, 10 Nisan 1928 ve 5 Şubat 1937 tarihli değişikliklerle siyasî açıdan radikal nitelikte düzenlemeler yapılmış ve bu şekilde lâik bir devlet sistemi oluşturulmuştur.

Çalışmanın bu kısmına kadar 1924 Anayasası, araştırma ve inceleme eserlerinden yararlanılarak hukuksal ve tarihsel açıdan açıklanmaya çalışılmıştır. Bu noktada konunun daha da anlaşılır olması amacıyla söz konusu anayasa hakkında genel bir değerlendirme yapılması ihtiyacı doğmuştur. Bu çerçevede, 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, Türkiye’nin anayasal gelişim sürecinde kabul edilen üçüncü anayasa olma özelliğine sahip olmuştur. Bu anayasanın yürürlüğe girmesiyle 1876 tarihli Kanun-i Esasi’si ve 1921 Anayasası aynı anda yürürlükten kaldırıldığından karma anayasal rejimin uygulandığı hukuksal dönem sona ermiştir.

1924 Anayasası, içeriği itibarıyla yukarıda belirtildiği üzere açık ve pratik düzenlemelere yer vermiş ve meclis hükûmetiyle parlâmenter sistemin esaslarını birlikte barındıran karma bir hükûmet sistemini öngörmüştür. Teorik açıdan ise çoğunluğun iradesini yansıttığından çoğunlukçu demokrasi anlayışını ve içerdiği hükümler yönünden de meclis üstünlüğü ilkesini esas almıştır, ancak bu anayasa, yargı erkiyle ilgili ayrıntılı hükümler getirmemiş, ayrıca kişilik haklarıyla siyasal hakları geniş bir şekilde ele almasına rağmen sosyal devlet ilkesinin gereği olan sosyal ve ekonomik haklara sınırlı bir şekilde yer vermiş ve bu ilkeye gereken önemi gösterememiştir¹⁸⁶. Esasında bu da, anayasa metninin dönem şartları itibarıyla modern bir niteliğe sahip olmasına karşın hukukî ve sosyal açıdan yetersiz olduğunu göstermektedir.

¹⁸⁵Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 39-40; Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 8-12; Zürcher, 1995, s. 265; Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, (Çev. Ahmet Fethi Yıldırım), Hil Yayınları, İstanbul, 2010, s. 16.

¹⁸⁶Mumcu, 1986, s. 398; Sedat Yazıcı ve Fatih Yazıcı, “Tarihsellik ve Kuramsallık Arasında: 1921 ve 1924 Anayasalarında Kuvvetler Birliği/Ayrılığı Tartışması”, *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 59, (2011), s. 237; Akın, 2006, s. 8; Dinçkol ve Işık, 2015, s. 23.

1924 Anayasası, hem tek parti hem de çok partili dönemde uygulanmıştır. Söz konusu anayasanın uygulanışı itibariyle çoğunlukçu bir anlayış benimsenmesine rağmen bu anlayışın keyfî iradesinin önüne geçecek hukuksal bir denetim mekanizmasına anayasa içeriğinde yer verilmemiştir. Bu nedenle anayasa, içerdiği hükümlerin aksine yürütmenin yasamayı yönlendirmesi şeklinde uygulanmıştır. Bahsi geçen olumsuz uygulama özellikle 1946-1960 yılları arasındaki çok partili dönemde etkin olmuştur. Bu dönemde yürütme organı, meclis çoğunluğunun iradesini kullanarak demokratik olmayan yasaların kabul edilmesine ve böylelikle iktidarla muhalefet arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine ortam hazırlamıştır¹⁸⁷. Dolayısıyla tüm bu hususlar da 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesinin gerçekleşmesine ve buna bağlı olarak 1961 Anayasası'nın hazırlanmasına zemin hazırlamış, ayrıca Türkiye'de çoğulcu demokrasi anlayışının yerleşmesi ve daha önceden gelişmeye başlayan sosyal devlet ilkesinin anayasal bir statü kazanması sonucunu ortaya çıkarmıştır.

¹⁸⁷ Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 93; Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 13; Atar, 2014, s. 26.

İKİNCİ BÖLÜM

HUKUKSAL VE TARİHSEL AÇIDAN 1961 ANAYASASI'NDA SOSYAL DEVLET İLKESİNİN ANALİZİ

2.1. 1946 ve Sonrası Türkiye’de Çok Partili Döneme Geçiş

Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan sonra çok partili yaşama geçiş konusunda bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu doğrultuda, 17 Kasım 1924’te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuştur, ancak partinin izlemiş olduğu politika tepkiyle karşılanmış ve Hükûmet, 1 Haziran 1925’te bu partinin kapatılmasına karar vermiştir. Ardından 12 Ağustos 1930’da Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulmuş, fakat söz konusu parti de ideolojik ve cumhuriyet karşıtı olanların merkezi durumuna geldiği iddiasıyla kurucu Fethi Bey (Okyar) tarafından kısa süre içerisinde kapatılmıştır¹⁸⁸. Bu durum, dönem itibarıyla Türkiye’de çok partili hayata geçiş için gerekli şartların oluşmadığını ve çok partili hayatı uygulamak için biraz daha zamana ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

Yukarıda belirtilen parti kurma girişimlerinin başarısız olmasından dolayı çok partili hayata geçiş konusunda istenilen sonuç elde edilememiştir. Bu nedenle CHP’nin iktidarda olduğu 1923-1950 yılları arasında Türkiye’de tek parti iktidarı egemen olmuştur. Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün 1938’de vefatından sonra partinin ve yönetimin başına İsmet İnönü geçmiş ve “Millî Şef” unvanıyla değişmez başkan olarak Cumhurbaşkanlığı mevkiinde devleti on iki yıl boyunca idare etmiştir. Bu dönemde birtakım olumlu çalışmalar yapılmasına rağmen; II. Dünya Savaşı ve sonrasında gerçekleştirilen siyasal ve ekonomik faaliyetler, halkta genel anlamda bir memnuniyetsizlik oluşturmuştur. Özellikle, savaşın etkisiyle uygulanan ağır vergi politikaları halkın ekonomik açıdan sıkıntı yaşamasına neden olmuştur¹⁸⁹. Bu durum,

¹⁸⁸ Enis Şahin ve Bilal Tunç, “Demokrat Parti’nin Kuruluş Süreci ve DP-CHP Siyasî Mücadelesi (1945-1947)”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, (2015), s. 35; Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayınları, İstanbul, 1999, s. 116-118; Leyla Kırkpınar, “Demokrat Parti ve Muhalefet Stratejisi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt: 3, sayı: 10, (2000), s. 85; Berke Özenç, “Türkiye’nin Demokratikleşme Sürecinde Bir Dönüm Noktası Olarak 1946 Seçimleri”, *Türk-Alman Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (2019), s. 73; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi 4. Kitap (Birinci Bölüm): Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (10 Kasım 1938-14 Mayıs 1950)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s. 203.

¹⁸⁹ Bilal Tunç, *Demokrat Parti Döneminde Kocaeli (1950-1960)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2016, s. 251; Şahin ve Tunç, 2015, s. 35-36.

halkın tepkisiyle beraber parti içinde de muhalefetin oluşmasına ortam hazırlamış ve yeni bir partinin kurulması için uygun şartlar oluşmaya başlamıştır.

CHP içinde oluşan parti içi muhalefet, özellikle, 21 Mayıs 1945'te TBMM Genel Kurulunda yapılan bütçe görüşmelerinde varlığını göstermiştir. Bu görüşmeler sırasında CHP Aydın milletvekili Adnan Menderes; Hükûmeti, devlet borçlarının artması, memurların ekonomik açıdan zor durumda bulunması, hayat pahalılığı ve vergi sisteminin adaletsiz olması konularında sert bir biçimde eleştirmiştir. Buna rağmen bütçe tasarısı 29 Mayıs 1945'te yapılan oylama sonucu Meclis Genel Kurulunda kabul edilmiştir. Bu kanunî düzenlemeden sonra Adnan Menderes ile birlikte Refik Koraltan, Fuat Köprülü ve Celal Bayar, CHP'ye karşı muhalif bir siyaset yürüterek ısrarlı bir şekilde yeni bir siyasî oluşumun yönetiminde söz sahibi olması gerektiğine vurgu yapmıştır¹⁹⁰. Bu muhalif siyaset de Demokrat Parti'nin (DP) kurulmasının önünü açmıştır.

Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü'nün 7 Haziran 1945'te TBMM Genel Kuruluna sunmuş oldukları "Dörtlü Takrir" olarak adlandırılan ve çok partili siyasal yaşama geçilmesi gerektiğini içeren teklifin mecliste reddedilmesi ve sonrasında Adnan Menderes'in şiddetle eleştirmesine rağmen 11 Haziran 1945'te Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun Meclis Genel Kurulunda kabul edilmesi neticesinde Dörtlü Takrir'i verenlerin öncüsü konumundaki Celal Bayar, milletvekilliğinden ve parti üyeliğinden istifa ederek bu duruma tepki göstermiş ve Refik Koraltan, Adnan Menderes ile Fuat Köprülü ise siyasî tutumlarından dolayı 21 Eylül 1945'te CHP'den ihraç edilmiştir. Böylece adı geçen kişilerin adı geçen partiyle bütün siyasî bağları kopmuştur. Bu gelişmeler neticesinde Dörtlü Takrir'i verenlerin siyasî bir yapı oluşturma çabaları tamamlanmış ve DP, 7 Ocak 1946'da kurularak parti genel başkanlığına Celal Bayar seçilmiştir¹⁹¹.

¹⁹⁰Cem Eroğul, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1990, s. 9; Tanilli, 1981, s. 87-88; Yaşar Özüçetin, "Demokrasiye Geçiş, Demokrat Parti'nin Kuruluşu, 1946 Seçimleri", *Türkler Ansiklopedisi*, c. XVI, (Ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 1410-1411; Turan, *Türk Devrim Tarihi 4. Kitap (Birinci Bölüm): Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (10 Kasım 1938-14 Mayıs 1950)*, 1999, s. 204-205; Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, 1995, s. 409-410.

¹⁹¹Tunç, *Demokrat Parti Döneminde Kocaeli (1950-1960)*, 2016, s. 251-252; Eroğul, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, 1990, s. 10-12; Şahin ve Tunç, 2015, s. 40; Kırkpınar, 2000, s. 89-90; Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, 2012, s. 126; Bilal Tunç, "Milletvekili Genel Seçimlerinde Demokrat Parti'nin Kocaeli'ndeki Seçim Faaliyetleri (1950-1957)", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, cilt: 7, sayı: 1, (2018), s. 251; Resul Babaoğlu, "Demokrat Parti'nin Kuruluş Aşamasında Bir

Böylelikle, Türk siyasal hayatında 1960 yılına kadar devam edecek olan DP dönemi başlamış oluyordu.

DP, kuruluşundan hemen sonra halk tarafından büyük bir sempatiyle karşılanmış ve CHP'ye muhalif olanların toplandığı bir siyasal alan hâline gelmiştir. Parti, CHP'nin "altı temel ilkesini" değişik bir şekilde yorumlayarak genel amacının ülkenin demokratik gelişimini sağlamak olduğunu belirtmiştir. Parti programında ise, CHP'nin devletçi ekonomi politikasının yanında liberal ekonomi modeline ve özelleştirmeye vurgu yapılmış, ayrıca üniversitelerin özerk statüye sahip olacağına ve idarî yapılanmada yeni bir mülkî kademe oluşturulacağına dair taahhüt verilmiştir¹⁹². DP'nin yukarıda belirtilen programından CHP bürokrasisinin sahip olduğu nüfuzu kırma anlamında kararlılıkla hareket etmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır.

DP, kuruluşundan itibaren hızla teşkilâtlanmaya başlamış, özellikle de büyükşehir olan İstanbul, Ankara ve İzmir'de yapılanmaya önem vermiştir. Parti, buralardaki yapılanmayı tamamladıktan sonra Samsun, Aydın, Adana, Trabzon, Erzurum ve Konya gibi ülkenin birçok vilâyetinde teşkilâtlanmasını sürdürmüş ve kısa bir zaman zarfında 26 il ve 75 ilçede teşkilâtlarını oluşturmuştur. Bu süreç içerisinde bazı bölgelerdeki CHP teşkilât üyelerinin tamamı, partilerinden ayrılarak DP'ye katılmıştır¹⁹³. Böylece, DP'nin kurulmasıyla Türkiye'de CHP dışında yeni bir parti siyasal hayatta aktif bir politika yürütmeye başlamış ve CHP'nin tek parti olarak yönetimde egemen olduğu bir ortamda hızlı bir biçimde büyümüştür.

Muamma: Sol Cenah", XVIII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler IX. Cilt (Türkiye Cumhuriyeti Tarihi), 1-5 Ekim 2018 Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, s. 576; Karpas, 2010, s. 232-235; Zürcher, 1995, s. 306; Bilal Tunç, "Demokrat Parti Kocaeli Milletvekili Cemal Tüzün (1954-1961)", *Karadeniz Araştırmaları Merkezi Dergisi*, cilt: 14, sayı: 54, (2017), s. 172; Ali Fuad Başgil, *27 Mayıs İhtilâli ve Sebepleri*, (Çev. Cemal Aydın), Yağmur Yayınları, İstanbul, 2008, s. 46-48; Lewis, 1993, s. 305; Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi (1789-1980)*: 2.Cilt, 1997, s. 113-117.

¹⁹² Eroğul, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, 1990, s. 13; Tunç, *Demokrat Parti Döneminde Kocaeli (1950-1960)*, 2016, s. 252; Kırkpınar, 2000, s. 94; Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, 2012, s. 128-129; Tanilli, 1981, s. 90; Fatih Özçelik ve Bilal Tunç, "Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1959 Yılı Gezileri Kapsamında Geyikli Olayları", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, cilt: 6, sayı: 3, (2017), s. 1625; Özenç, 2019, s. 82; Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, 1995, s. 411; Mardin, 1991, s. 257.

¹⁹³ Şahin ve Tunç, 2015, s. 42-43; Bilal Tunç, "Bursa'da Vatan Cephesi", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 9, sayı: 2, (2016), s. 139; Turan, *Türk Devrim Tarihi 4. Kitap (Birinci Bölüm): Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (10 Kasım 1938-14 Mayıs 1950)*, 1999, s. 220-223.

2.2. 1946 Yılı Yerel ve Genel Seçimleri

DP'nin 1946 yılında Türk siyasal hayatına dahil olması ve hızla yapılanma girişimlerinde bulunmasıyla Türkiye'de siyasî atmosfer hareketlenmeye başlamış, fakat parti, ülke genelinde yapılanmaya çalışırken aynı zamanda CHP'den gelen baskılara yönelik direnç göstermeye ve buna ilişkin bazı önlemler almaya çalışmıştır. Bu doğrultuda DP, Hükûmetin 1946 yılı ekim ayında yapılması gereken yerel seçimlerin öne alınmasını TBMM Genel Kurulunda önerdiği sırada bu hususu şiddetle eleştirmiştir. Yapılan tüm eleştirilere rağmen yerel seçimlerin öne alınması kararı Belediye Kanunu'nda yapılan değişiklik sonucunda TBMM'de kabul edilmiş ve DP, yapılacak olan seçimleri boykot edeceğini bildirmiştir. Bu kapsamda parti, 1946 yılının mayıs ayında yayımlamış olduğu bir seçim bildirisiyle, yeterli düzeyde teşkilatlanamamasından ve demokratik olmayan yasaların yürürlükte olmasından dolayı bu seçimlere katılmayacağını ve seçimlerin 1947 yılında yapılması hâlinde buna iştirak edebileceğini ilân etmiş ve bu bildiride hükûmetin DP'ye baskı yaptığını ve ülkede herhangi bir seçim reformu yapılmadığını belirtmiştir¹⁹⁴. Bu bağlamda, DP'nin, baskılardan ve sıkıntılardan bahsettiği bir bildiri yayımlaması, hükûmetin yeni kurulan siyasî partilere ilişkin nasıl bir tutum içerisine girdiğini göstermekte ve bu husus, hükûmet tarafından DP'ye yönelik gösterilen hoşgörünün yerini daha sonradan hoşnutsuzluğa ve tepkiye bıraktığı şeklinde değerlendirilmektedir.

DP'nin yukarıda izah olunan tüm eleştirilerine ve boykot girişimlerine rağmen öne alınan yerel seçimler, Hükûmetin istediği şekilde ve yalnızca CHP'nin katılımıyla 26 Mayıs 1946'da gerçekleştirilmiş ve DP, yayımladığı seçim bildirisindeki hususları gerekçe göstererek bu seçimlere katılmamıştır. DP'li yöneticiler, Hükûmetin yerel seçimleri öne alarak aceleci davranmasındaki asıl amacın partiye seçimler için yapılanma fırsatı vermemek olduğunu belirtmiştir¹⁹⁵. Dolayısıyla DP'nin, yerel seçimlerin planlanan tarihten önce yapılması nedeniyle söz

¹⁹⁴ Murat Burgaç, "1946 Genel Seçimlerinde Propaganda", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt: 13, sayı: 26, (2013), s. 164-165; Yasin Kayış, "1946 Belediye Seçimleri ve Basın", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt: 7, sayı: 16, (2008), s. 402-405; Şahin ve Tunç, 2015, s. 44; Yunus Özdurğun ve Mehmet Pınar, "1946 Belediye Seçimleri ve Urfa'daki Yansımaları", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, cilt: 7, sayı: 2, (2021), s. 714-715; Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 2006, s. 136.

¹⁹⁵ Şahin ve Tunç, 2015, s. 45; Osman Akandere, "1946 Genel Seçimleri ve Sonuçları Üzerinde İktidar ve Muhalefet Partileri Arasında Yapılan Tartışmalar I", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 25, sayı: 75, (2009), s. 444; Burgaç, 2013, s. 165; Karpat, 2010, s. 241-243.

konusu seçimlere ülke genelinde yeterli düzeyde teşkilâtlanamamasından dolayı katılamaması, Türk demokrasisi açısından olumsuz bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

Türkiye’de 1946 yılında yapılan yerel seçimlerin erkene alınması, bir anlamda milletvekili genel seçimlerinin de öne alınacağıının habercisi olmuştur. Bu nedenle genel seçimlere hazırlanmak ve DP’nin eleştirilerine son vermek amacıyla Hükûmet tarafından demokratik olmayan yasalar kaldırılarak bazı kanunlarda da yumuşamaya gidilmiştir. Bu doğrultuda öncelikle 5 Haziran 1946’da gerçekleştirilen yasa değişikliğiyle derneklerle siyasî partilerin kurulması hususunda önceden izin alma koşulu kaldırılmış, ayrıca aynı tarihte Milletvekili Seçim Kanunu’nda yapılan bir değişiklik “iki dereceli seçim sistemine” son verilerek “tek dereceli seçim sistemine” geçilmiştir¹⁹⁶. Böylelikle, Türkiye’de, halkın seçimlere aktif bir biçimde katılmasının önündeki en büyük engel olan iki dereceli seçim sistemi kaldırılmış oluyordu. Esasında bu durum, Türk siyasal hayatının demokrasi açısından gelişme gösterdiğini ortaya koyması bakımından anlamlı bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

Hükûmetin yukarıda belirtilen yasal düzenlemelerinden sonra 1947 yılında yapılması planlanan milletvekili genel seçimleri, yerel seçimlerde olduğu gibi DP’nin tüm itirazlarına karşın TBMM Genel Kuruluna 10 Haziran 1946’da sunulan bir önergeyle 21 Temmuz 1946 tarihine alınmıştır. Bu kararın ardından yerel seçimlerin öne alınmasıyla bozulan CHP-DP ilişkisi daha da gerginleşmiş ve bu gergin siyasî atmosferde DP’li yöneticiler söz konusu seçimlere girip girmeme hususunda kararsız kalmıştır, ancak parti organları tarafından yapılan tartışmalar neticesinde DP seçimlere katılma kararı alarak çalışmalarına başlamış ve milletvekili aday listelerini belirleyerek bu listeleri seçim kurullarına bildirmiştir¹⁹⁷. Böylece, Türkiye Cumhuriyeti kuruluşundan itibaren ilk kez, tek dereceli ve çok partili seçim usûlüyle gergin bir ortamda genel seçimlere gitmiştir.

¹⁹⁶ Ayşe Erkmen, “İki Dereceli Genel Seçimlerden Tek Dereceli Demokratik Seçimlere Yaşanan Süreç”, *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, cilt: 6, sayı: 33, (2019), s. 619; Akandere, 2009, s. 444; Karpat, 2010, s. 241; Abdullah Erayman, 1946 Genel Seçimleri ve Demokrat Parti’nin Ana Muhalefet Yılları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kahramanmaraş, 2020, s. 41.

¹⁹⁷ Eroğul, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, 1990, s. 15; Burgaç, 2013, s. 166; Şahin ve Tunç, 2015, s. 46; Karpat, 2010, s. 247; Başgil, 2008, s. 51-52.

Cumhuriyet tarihindeki en tartışmalı genel seçim olarak kabul edilen 1946 genel seçimleri, CHP-DP rekabeti çerçevesinde tek dereceli seçim sistemi gibi demokratik usûller esas alınarak yapılmasına rağmen yargı denetimi söz konusu olmaksızın gerçekleştirilmiştir. Seçimler, anti-demokratik bir uygulama olan “açık oy-gizli sayım ilkesi” ve DP’nin itirazlarına rağmen “çoğunluk sistemi” esas alınarak yapılmıştır. Buna göre, bir seçim bölgesinde en fazla oyu alan siyasî parti, o bölgedeki vekilliklerin tamamını kazanmaktaydı¹⁹⁸. Bu seçim yöntemi, demokrasinin temsil yönüne zarar vermesi bakımından günümüzde de ciddi bir biçimde eleştirilmektedir.

Milletvekili genel seçimleri öne alınan tarih doğrultusunda 21 Temmuz 1946’da gerçekleştirilmiş ve seçimlerin sonucunda CHP 396, DP 62 ve bağımsızlar 7 milletvekilliği kazanmıştır. Bu sonuçlar doğrultusunda DP’nin, ilk kez katılmış olduğu genel seçimlerde ikinci olarak ana muhalefet partisi olmayı başardığı ve kurulmasından itibaren kısa bir süre içerisinde halkın desteğini alarak önemli bir siyasî güç haline geldiği anlaşılmaktadır¹⁹⁹. Böylelikle 1946 genel seçimleriyle Türkiye’nin, çok partili siyasal döneme geçişini başarılı bir biçimde tamamladığı ve birtakım engellemelere rağmen demokrasi adına önemli bir aşama kaydetmiş olduğu şeklinde yorumlanabilir.

2.3. 14 Mayıs 1950 Genel Seçimleri ve Demokrat Parti Dönemi

DP, 21 Temmuz 1946 genel seçimleriyle en fazla oy alan ikinci siyasî parti olarak TBMM’ye girerek bu tarihten itibaren Mecliste ana muhalefet partisi olarak eleştirel bir siyaset yürütmüştür. Bu doğrultuda, 1946’dan 1950’ye kadar geçen süre içerisinde halkın sıkıntılarına yönelik eylemlerle söylemlerde bulunmuş ve iktidarı, 1946 genel seçimlerinde uyguladığı seçim sistemi başta olmak üzere birçok konuda ciddi bir biçimde eleştirmiştir. DP’nin söz konusu muhalif siyaseti ve seçim sistemine yönelik sürekli itirazları neticesinde de iktidar, bu konuya önem vermek

¹⁹⁸Yusuf Tekin ve İrşat Sarılioğlu, “1946 Seçimleri ve Uluslararası Politikadaki Yansımaları: Soğuk Savaşın Eşiğinde Çok Partili Siyasal Hayata Geçiş”, *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 96, (2021), s. 8-9; Şahin ve Tunç, 2015, s. 46-47; Başgil, 2008, s. 53; Özenç, 2019, s. 86.

¹⁹⁹Atacan Şahin, “Türkiye’nin Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Seçimler ve Seçmen Davranışları”, *TASAM Siyasal İletişim Enstitüsü Dergisi*, cilt: 10, sayı: 24, (2008), s. 6; Şahin ve Tunç, 2015, s. 52; Kenan Olgun, “Türkiye’de Cumhuriyetin İlanından 1950’ye Genel Seçim Uygulamaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 27, sayı: 79, (2011), s. 22; Başgil, 2008, s. 54-56; Turan, *Türk Devrim Tarihi 4. Kitap (Birinci Bölüm): Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (10 Kasım 1938-14 Mayıs 1950)*, 1999, s. 230.

zorunda kalmış ve yeni bir seçim kanununun oluşturulmasını gündeme getirmiştir²⁰⁰. Bu durum, DP'nin siyasî açıdan Mecliste güçlenmeye başladığını ve halk tarafından da giderek benimsendiğini göstermesi bakımından önemli bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

Seçim kanunu tasarısına ilişkin hazırlıklar, 1949 yılının ilk aylarında başlamıştır. Bu dönemde yabancı devletlerin seçim yasalarıyla uygulamış oldukları seçim sistemleri incelenmiş ve tasarı çalışmaları tüm yıl boyunca sürmüştür. Yasa tasarısı belirli bir hazırlık sürecinden sonra 1950'nin başlarında TBMM'ye gönderilmiş ve burada oluşturulan Karma Komisyonu'nda tartışılmıştır. Tasarı, komisyon çalışmalarıyla 28 Ocak 1950'de tamamlanmış ve yeniden görüşülerek TBMM Genel Kuruluna gönderilmiştir. Bu arada seçim kanununa ilişkin görüşmeler 6 Şubat 1950'de başlamış ve bu yasa tasarısı bazı endişelere rağmen birtakım CHP'li ve DP'li milletvekillerinin kabul oylarıyla Meclis Genel Kurulunda kabul edilmiştir²⁰¹.

Yukarıda verilen bilgiler bağlamında, 16 Şubat 1950 tarihinde 5545 Sayılı Yasayla kabul edilen yeni Milletvekili Seçim Kanunu, 171 asıl ve 7 geçici maddeden oluşmuş ve seçimlerde uygulanacak usullerle seçim güvenliği konusunda birtakım düzenlemeler getirmiştir. Bu düzenlemeyle seçimlerin tek dereceli ve “gizli oy-açık sayım ilkesi” benimsenerek (1. Madde) yapılması kararlaştırılmış, “açık oy-gizli sayım ilkesine” son verilmiş ve seçim güvenliğini sağlamak amacıyla “Yüksek Seçim Kurulu (58. Madde)” oluşturulmuştur. Bu olumlu yeniliklerine rağmen adı geçen kanun ile eski seçim yasasında olduğu gibi çoğunluk sistemini

²⁰⁰Çağatay Benhür, “14 Mayıs 1950 Genel Seçimlerinde CHP ve DP'nin Seçim Kampanyalarının Ana Hatları”, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, sayı: 17, (2007), s. 62; Hakkı Uyar, “1950 Genel Seçimleri Üzerine Bir Analiz Denemesi”, *Uluslararası Türkiye Cumhuriyeti Sempozyumu Bildirileri*, 22-24 Ekim 2008 Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Isparta, 2008, s. 315; Yeşim Karadeniz, “Çok Partili Siyasal Hayatın Dönüm Noktası: 1950 Seçimleri”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 8, sayı: 16, (2018), s. 642.

²⁰¹Benhür, 2007, s. 62; Uyar, “1950 Genel Seçimleri Üzerine Bir Analiz Denemesi”, 2008, s. 315-317; Ahmet Haluk Ülman, “21 Şubat 1950 Tarih ve 5545 Sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanunu'nun Geçirdiği Hazırlık Safhaları”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt: 12, sayı: 1, (1957), s. 70-73; Lewis, 1993, s. 311; Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi (1789-1980)*: 2.Cilt, 1997, s. 120; Turan, *Türk Devrim Tarihi 4. Kitap (Birinci Bölüm): Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (10 Kasım 1938-14 Mayıs 1950)*, 1999, s. 269-270.

benimsenmiştir²⁰². Bu yönleriyle bahsi geçen yasanın kabul edilmesi, çoğunluk sistemi haricinde seçimlerde uygulanacak olan usûlün kısmen de olsa demokratik bir nitelik kazandığı olarak değerlendirilebilir.

TBMM’de yeni seçim yasasının kabul edilmesine yönelik yapılan çalışmalar sırasında üzerinde durulan bir diğer husus ise; 1950 yılının temmuz ayında yapılması planlanan genel seçimlerin erkene alınması olmuştur. Bu doğrultuda Mecliste yapılan görüşmeler sırasında CHP Grup Başkanlığı tarafından 24 Mart 1950’de TBMM’ye verilen bir önergeyle genel seçimlerin 14 Mayıs 1950 tarihine alınması teklif edilmiştir. Bu önerge üzerine yapılan görüşmeler neticesinde söz konusu önerge kabul edilmiş ve kabul edilen yeni seçim kanunu çerçevesinde Türkiye’de seçim hazırlıkları başlamıştır. Bu hazırlıklar CHP ve DP açısından 1946 yılında olduğu gibi gergin bir siyasî atmosferde gerçekleşmiştir. Bu duruma rağmen seçim çalışmaları kapsamında her iki parti tarafından da yurdun çeşitli yerlerine geziler yapılarak birçok açık ve kapalı alan toplantıları düzenlenmiştir²⁰³.

CHP, yurt gezileri ve toplantılar sırasında İsmet İnönü’nün dış siyasetteki başarılarını seçim propagandasının temel konusu yapmış ve dış politikadaki sorunların yalnızca İsmet Paşa ile deneyimli ekibi tarafından çözülebileceğini iddia etmiştir. CHP’nin seçim propagandalarından birisi de Mustafa Kemal Atatürk’ün devrimleriyle bu devrimlerin nasıl korunacağına dair beyanları olmuştur. Buna karşılık DP, CHP iktidarı döneminde yapılan uygulamalardan halkın şikâyetçi olduğunu ve CHP’nin yeniden iktidara gelmesi durumunda ülkede herhangi bir değişikliğin olmayacağını ve mevcut durumun daha da kötüleşeceğini

²⁰²Karadeniz, 2018, s. 642; Pervin Demirci, “1946 ve 1950 Seçimleri: Siyaset, Bürokrasi, Propaganda ve Demokrasiye Geçiş Eğilimleri”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 9, sayı: 1, (2021), s. 132; Uyar, “1950 Genel Seçimleri Üzerine Bir Analiz Denemesi”, 2008, s. 316-317; Muharrem Turp, “Türkiye’nin Demokratikleşme Sürecinde Bir Mihenk Taşı: Basında 1950 Seçimleri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt: 18, sayı: 37, (2018), s. 680; Ayşe Erkmen, “Türkiye’de 1950 ile 2002 Yılları Arasında Uygulanan Genel Seçim Sistemlerinin Halk İradesine Etkisi”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 17, sayı: 3, (2018), s. 1226; Başgil, 2008, s. 63; Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 2010, s. 53; Resmî Gazete, 21 Şubat 1950, sayı: 7438, s. 17801-17814.

²⁰³Ensar Yılmaz, “1950 Seçimlerinin Önemi, Öne Çıkan Özellikleri ve Siyasal Sonuçları”, *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, (2010), s. 33; Turp, 2018, s. 681; Uyar, “1950 Genel Seçimleri Üzerine Bir Analiz Denemesi”, 2008, s. 318; Eroğul, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, 1990, s. 44; Turan, *Türk Devrim Tarihi 4. Kitap (Birinci Bölüm): Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (10 Kasım 1938-14 Mayıs 1950)*, 1999, s. 272; Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, 1995, s. 417.

savunmuştur²⁰⁴. Her iki partinin seçim hazırlıkları kapsamındaki söylemleri, 1950 genel seçimleri öncesinde iktidar ile muhalefet partisi arasındaki çekişmeyi ve anlaşmazlıkları göstermesi bakımından önemlidir.

Yukarıda izah olunan siyasî çalışmalar ve yeni kabul edilen Milletvekili Seçim Kanununda belirlenen esaslar çerçevesinde; 14 Mayıs 1950’de genel seçimler yapılmış ve bu seçimler, daha önce yapılan seçimlerin aksine siyasî açıdan olumlu bir ortamda gerçekleştirilmiştir. Bu seçimde uygulanan çoğunluk sisteminin etkisiyle seçimler sonucunda DP %52,7 oy karşılığı 416; CHP ise %39,4 oy karşılığı 69 milletvekilliği kazanmıştır. Bu durum, seçimleri kazanan partinin DP olduğunu ortaya çıkarmaktadır²⁰⁵. Böylelikle Türkiye’de ilk kez CHP haricinde bir parti, siyasî iktidarı elde ederek 27 yıldan beri süregelen tek parti yönetimine son vermiş oluyordu. Esasında bu durum, yeni seçim yasasının benimsemiş olduğu usûlün bir sonucu olarak ülkede seçimlerin güvenli bir şekilde yapıldığını ve DP’nin izlediği politikanın halkta kısa bir süre içerisinde olumlu etkiler bıraktığını ortaya çıkarmaktadır.

2.3.1. Demokrat Parti İktidarı

DP, 14 Mayıs 1950 milletvekilliği genel seçimleriyle CHP’nin 27 yıllık iktidarına son vermiş ve “Beyaz İhtilâl” olarak da adlandırılan durumla Türkiye’nin yeni bir siyasî döneme girmesine ortam hazırlamıştır. Yeni iktidar partisi, devrin seçim sisteminden dolayı 1950’den sonra gerçekleştirilen 1954 ve 1957 genel seçimlerini de kazanarak 1950-1960 yılları arasında üç dönem üst üste siyasî iktidarın sahibi olmuş ve bu dönem, Türk siyasal hayatında “DP Dönemi” olarak adlandırılmıştır. Bu dönemde, siyasal yaşam yeni bir dinamik yapıya kavuşmuş, artan üretimle beraber gelir düzeyinde ve ekonomik büyümede 1954’e kadar önemli bir başarı elde edilmiş ve aktif bir dış siyaset takip edilmiştir, ancak DP iktidarının 1954’e kadar devam eden bu olumlu politikalarına rağmen 1954’ten sonra takip ettiği siyaset anlayışı, ülke genelinde kendisine karşı birçok alandan tepkilerin oluşmasına

²⁰⁴Yılmaz, “1950 Seçimlerinin Önemi, Öne Çıkan Özellikleri ve Siyasal Sonuçları”, 2010, s. 36-37; Demirci, 2021, s. 132-135; Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 2006, s. 138; Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, 1995, s. 418-419; Turp, 2018, s. 683-689.

²⁰⁵Sinan Yıldırım, “1950 Seçimleri ve Propaganda”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, sayı: 6, (2004), s. 149; Eroğul, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, 1990, s. 45; Yılmaz, “1950 Seçimlerinin Önemi, Öne Çıkan Özellikleri ve Siyasal Sonuçları”, 2010, s. 41; Karadeniz, 2018, s. 644; Başgil, 2008, s. 66; Lewis, 1993, s. 311-312; Zürcher, 1995, s. 315-317; Karpat, 2010, s. 327-328.

sebebe olmuştur²⁰⁶. Bu süreç Türkiye’yi, demokrasi alanında ciddi bir biçimde gerilemesine neden olan bir darbe sürecine götürmüştür.

DP’nin iktidara gelmesinden sonra TBMM, ilk oturumunu 22 Mayıs 1950’de gerçekleştirmiş ve bu oturumda Cumhurbaşkanlığı makamına İsmet İnönü’nün yerine Türkiye’nin ilk sivil Cumhurbaşkanı olan Celal Bayar seçilmiştir. Celal Bayar tarafından hükûmeti kurma görevi ise DP İstanbul milletvekili ve Dörtlül Takrir’i veren kişilerden birisi olan Adnan Menderes’e verilmiş ve Menderes, kabineyi oluşturduktan sonra Meclis Genel Kuruluna hükûmet programını sunmuştur. DP, bu program doğrultusunda öncelikle kuruluşundan itibaren esas aldığı ve CHP’yi sıklıkla eleştirdiği konulara önem vermiş ve 1950-1954 yılları arasındaki ilk iktidar döneminin başlarında birtakım faaliyetlerde bulunmuştur. Bu kapsamda halkın şikayetçi olduğu kamu görevlilerinin yerleri değiştirilmiş, ezanın Arapça okunması yasağı kaldırılmış, kamu kurumlarında Mustafa Kemal Atatürk’ün portrelerinin asılmasına yönelik talimat verilmiş ve 5816 sayılı Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun yürürlüğe konulmuştur²⁰⁷. Bu bağlamda, partinin bahsi geçen faaliyetlerinden genel seçimler öncesinde halka vermiş olduğu vaatleri yerine getirmeyi ve halkın sempatisini kazanmayı amaçladığı anlaşılmaktadır.

DP iktidarının ilk yıllarındaki yukarıda izah olunan olumlu gelişmelere rağmen parti, muhalefeti 1954 genel seçimleri öncesinde malî açıdan zor durumda bırakmak amacıyla 1953 yılının sonlarında “CHP’nin Haksız Kazanımlarının Devlet Hazinesine Devrini” öngören bir kanun çıkararak uygulamaya koymuştur. Ayrıca ana muhalefet partisi olduğu dönemlerde sıklıkla eleştirmesine rağmen devlet radyosunu tekelleştirmiş ve basınla üniversitelere hoşgörölü davranmayarak olumsuz

²⁰⁶Sedef Bulut, “Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, cilt: 2, sayı: 4, (2009), s. 125-126; Fatih Özçelik ve Bilal Tunç, “Demokrat Parti Döneminde Ağrı’da İdari Alanda Yapılan Düzenlemeler (1950-1960)”, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, cilt: 7, sayı: 3, (2017), s. 463; Başgil, 2008, s. 96-97; Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 2006, s. 144; Yusuf Ziya Keskin, “Demokrat Parti İktidarı ve Günümüze Yansımaları”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 5, sayı: 1, (2012), s. 120.

²⁰⁷Eroğul, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, 1990, s. 55-56; Emel Aslan, Türkiye’nin İç Siyasetinde Demokrat Parti (1950-1960), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kırşehir, 2014, s. 40-47; Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi (1789-1980)*: 2.Cilt, 1997, s. 123; Başgil, 2008, s. 71; Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 2010, s. 57-58; Zürcher, 1995, s. 321-322; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi 4. Kitap (İkinci Bölüm): Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (14 Mayıs 1950-27 Mayıs 1960)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s. 34-44.

bir politika uygulamıştır. Söz konusu faaliyetler sonucunda da DP, demokratikleşme vaatlerini yerine getirmedikten sonra partiyi destekleyen aydınlar kısa süre içerisinde partiden uzaklaşmıştır²⁰⁸. Yani 1954'ten sonra partinin hızla otoriterleştiğini düşünen başta aydınlar ve gazeteciler olmak üzere çok sayıda kişi DP'nin politikalarına karşı tavır almaya başlamıştır.

DP, 14 Mayıs 1950 milletvekilliği genel seçimlerinde olduğu gibi 2 Mayıs 1954 genel seçimlerinde de yeniden iktidara gelmiş ve Adnan Menderes önderliğinde hükûmeti yeniden tek başına kurmayı başarmıştır. Bu duruma rağmen 1954-1957 yılları arasında DP'nin genel siyaseti, kamuyu tekelleştirmek, muhalefeti etkisizleştirmek ve onun birleşmesini engellemek üzerine kurulmuştur. Bu doğrultuda, seçim kanununda yapılan değişikliklerle seçilecek kişilere yönelik birtakım kısıtlamalar getirilmiş, hâkimlerin ve akademisyenlerin erken emekli olmasını ve memurlarının hizmet sürelerine bakılmaksızın görevlerine son verilmesini öngören kanunlar yürürlüğe konulmuş ve basın suçlarına ilişkin yasa çıkarılarak gazeteciler üzerindeki denetim artırılmıştır²⁰⁹. Bu durum, muhalefet cephesinde tepkilere neden olduğu gibi parti içi huzursuzluklara da sebep olmuştur.

1957 yılına gelindiğinde DP, ülkenin mevcut iç ve dış siyasetiyle ekonomik sorunlarını gerekçe göstererek 1958 yılı mayıs ayında yapılması gereken genel seçimlerin öne alınması önerisinde bulunmuş ve CHP'nin de buna iştirak etmesiyle genel seçimler 27 Ekim 1957 tarihine alınmıştır. Ancak seçimler öncesinde partinin kurucularından birisi olan Fuat Köprülü'nün hükûmet programından uzaklaşmış olduğunu beyan ederek DP'den istifa etmesi ve bunun sonucunda parti içerisindeki istifalarla ihraçların artması, ayrıca o dönem uygulanan başarısız ekonomi politikaları DP'nin seçimlerde önemli ölçüde oy kaybetmesine neden olmuştur. Buna rağmen DP,

²⁰⁸ Bulut, “Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu”, 2009, s. 126; Eroğul, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, 1990, s. 77-78; Pınar Kaya Özçelik, “Demokrat Parti'nin Demokrasi Söylemi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt: 65, sayı: 3, (2010), s. 181; Turan, *Türk Devrim Tarihi 4. Kitap (İkinci Bölüm): Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (14 Mayıs 1950-27 Mayıs 1960)*, 1999, s. 82-86; Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi (1789-1980): 2.Cilt*, 1997, s. 125.

²⁰⁹ Keskin, 2012, s. 115; Bulut, “Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu”, 2009, s. 127; Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi (1789-1980): 2.Cilt*, 1997, s. 126; Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 2010, s. 79-81; Kaya Özçelik, 2010, s. 179-180; Eroğul, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, 1990, s. 102-103; Zürcher, 1995, s. 324; Turan, *Türk Devrim Tarihi 4. Kitap (İkinci Bölüm): Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (14 Mayıs 1950-27 Mayıs 1960)*, 1999, s. 95.

muhalefet partilerinin toplam oylarından daha az oy almasına rağmen; devrin seçim sisteminden dolayı Adnan Menderes liderliğinde siyasî iktidarı üçüncü kez kazanmıştır²¹⁰.

27 Ekim 1957 milletvekilliği genel seçimlerinden sonra Türkiye’deki siyasî atmosfer daha önce görülmedik bir biçimde hareketlenmiştir. Zira bu tarihten itibaren DP önemli ölçüde güç kaybetmesine rağmen siyasette sert bir politika yürütmeye devam etmiş, muhalefet ise yeniden güçlenerek TBMM’deki milletvekili sayısını artırmıştır. Bununla birlikte partinin söz konusu süreçte gerilemesine neden olan siyasetine devam etmesi sonucunda ekonomik sıkıntılar ve demokratik olmayan uygulamalar giderek artmaya başlamıştır. Ayrıca aşağıda ifade edildiği üzere DP’nin “Vatan Cephesi” ocaklarını kurması, muhalefet özelinde sert politikalar takip etmesi ve 18 Nisan 1960’ta “Tahkikat Komisyonu” kurulması, DP’nin iç ve dış siyasetteki prestijinin azalmasına neden olmuştur. Tüm bu gelişmeler neticesinde de demokratikleşme fikriyle ilk önceleri geniş kitlelerin desteğini alan DP, bu ideolojiyi benimsemesine rağmen 1960 yılının ortalarında ana hedefini yerine getiremeyerek askerî darbeye iktidardan uzaklaştırılmıştır²¹¹. Esasında bu durum, Türkiye’nin dönem itibarıyla içerisinde bulunduğu koşullar kadar demokrasi kültürünün iktidar ve muhalefet cepheleri tarafından yeterince benimsenmemesinden kaynaklandığı şeklinde değerlendirilebilir.

2.3.2. Demokrat Parti Döneminde İktidar ve Muhalefet İlişkileri

Türk siyasal yaşamında üç dönem hâlinde milletvekilliği genel seçimlerini kazanarak iktidara gelen ve 10 yıl boyunca iktidarda kalan DP, iktidarı süresince muhalefet partileriyle sürekli olarak kavgalı ve tartışmalı bir hâlde olmuştur. Yani iktidar partisi, hükûmeti denetlemenin temel mekanizması olan muhalefet partileriyle iyi münasebetler kurmak yerine onlar üzerinde baskı oluşturmuş ve kendisine karşı muhalefetten ciddi tepkilerin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Aşağıda da görüleceği üzere, DP birçok uygulamasıyla başta 27 yıl boyunca ülkeyi yöneten kurucu parti

²¹⁰Aslan, Türkiye’nin İç Siyasetinde Demokrat Parti (1950-1960), 2014, s. 86-89; Eroğul, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, 1990, s. 124-127; Bulut, “Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu”, 2009, s. 129-130.

²¹¹Keskin, 2012, s. 123; Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 2010, s. 92-98; Eroğul, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, 1990, s. 164-168; Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi (1789-1980): 2.Cilt*, 1997, s. 129.

CHP olmak üzere diğer muhalefet partilerinden çok büyük tepkiler almıştır. Bu durum, DP iktidarının sona erdiği tarihe kadar devam etmiştir.

İktidarla muhalefet partilerini karşı karşıya getiren ve ülkede ciddi kutuplaşmalara yol açan süreçler şu şekilde olmuştur: Bu bağlamda DP'nin iktidara geldikten sonra ilk faaliyeti olan din alanındaki uygulaması CHP tarafından eleştirilmiştir. Bu doğrultuda, ezanın Arapça okunması ve radyolarda dinî program yapma yasaklarının kaldırılması ve kurslarda Arap harfleriyle eğitim verilmesine yönelik getirilen sınırlamalara son verilmesi ve din dersinin ilköğretim seviyesinde müfredata dahil edilmesi iktidar ve muhalefeti karşı karşıya getiren DP'nin ilk uygulamalarıdır²¹². Bu durum, sadece DP'nin ilk uygulamalarıyla sınırlı kalmamış ve iktidarın daha sonraki uygulamaları da muhalefetin tepkilerine yol açmıştır.

DP'nin, 1950 genel seçimlerinden sonra CHP'ye ilişkin tutumu, ana muhalefet partisi olduğu yıllarda CHP'nin kendisine yönelik tutumuyla benzer şekilde olmuştur. Bu kapsamda parti, iktidarının ilk ayı içerisinde Genelkurmay Başkanı da dahil olmak üzere Türk Silahlı Kuvvetleri'nde (TSK) CHP'ye sempati duyan birçok subayı emekliye sevk etmiş ve siyasi olmayan komutanları üst düzey ordu kademelerine atamıştır. TSK'daki bu değişikliğin ardından mülkî amirlere ilişkin ülke çapında rotasyon yapılarak valilerin ve kaymakamların görev yerleri değiştirilmiştir. Ayrıca bu dönemde Meclis onayı alınmadan Kore Savaşı'na askerî kuvvet gönderilmesine yönelik karar alınması ve mahallî seçimlerin yenilenerek yerel yönetim kademelerine DP'li bürokratların seçilmesi, muhalefetin DP'ye karşı daha da sertleşmesine ortam hazırlamıştır²¹³.

CHP ile DP'yi karşı karşıya getiren bir diğer olay ise iktidarın CHP mallarına el koymasıdır. DP'nin ciddi anlamda eleştirilen bu uygulaması kapsamında öncelikle 8 Ağustos 1951'de kabul edilen 5830 Sayılı Yasayla CHP'ye ait malların bir kısmıyla halkevlerinin uhdesinde bulunan malların tamamı hazineye devredilmiş ve

²¹²Muzaffer Taşyürek, *Adnan Menderes*, Anonim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 60; Selahaddin Bakan ve Hakan Özdemir, "Türkiye'de 1946-1960 Dönemi İktidar-Muhalefet İlişkileri: Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Demokrat Parti (DP)'ye Karşı", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt: 14, sayı: 1, (2013), s. 383; Yılmaz Yıldırım, *Muhalefet ve Basın İlişkileri Çerçevesinde 1957-1960 Dönemi Demokrat Parti*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2019, s. 44-45.

²¹³Yılmaz Bingöl ve Şener Akgün, "Demokratlıktan Muhafazakar Demokratlığa: Demokrat Parti ile Adalet ve Kalkınma Partisinin Karşılaştırmalı Bir Analizi", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 9, (2005), s. 22; Bakan ve Özdemir, 2013, s. 383-384.

böylece halkevleri kapatılmıştır. Ardından 9 Aralık 1953'te kabul edilen 6195 sayılı CHP'nin Haksız Kazanımlarının Hazineye Devri Hakkında Kanunla CHP'ye ait malların kalan bölümünün de hazineye devri sağlanmıştır. Bu uygulamayla en büyük muhalefet partisinin tepkisini çeken DP, başka uygulamalarıyla da muhalefetle çatışmaya devam etmiştir. Örneğin, basın üzerindeki denetimini artırmış, devlet radyosunu tekelleştirerek CHP'nin işitsel medyada muhalefet yapmasının önüne geçmiş, ayrıca tek parti yönetiminin ideoloji merkezi olarak gördüğü köy enstitülerini de kapatmıştır²¹⁴. Bu uygulamalarıyla CHP ile özdeşleşmiş yapıları kapatarak eski iktidarın izlerini ortadan kaldırmaya çalıştığı değerlendirilen DP'nin ülkeyi bir kaos ortamına sürüklemeye çalıştığı aşikârdır. Muhalefet partileriyle iyi geçinmek yerine çatışmayı tercih eden iktidar, sadece siyasî partilerden değil ülkedeki farklı gruplardan da ciddi tepkiler almıştır.

DP, iktidarının birinci dönemde olduğu gibi 1954 genel seçimlerini kazanarak yeniden iktidara geldiği ikinci döneminde de muhalefete yönelik sert politikalarını devam ettirmiştir. Örneğin, seçim yasasında değişikliğe gidilerek muhalefet partilerinin seçimlerde karma liste oluşturması yasaklanmış, ayrıca CHP'ye sempati duyan akademisyenlerin, hâkimlerin ve diğer kamu görevlilerinin emekliye sevk edilmelerini ve geçici şekilde görevden uzaklaştırılmalarını hükûmet tasarrufuna bırakan kanunlar çıkarılmıştır²¹⁵. Böylelikle DP, söz konusu faaliyetleriyle bürokrasi üzerindeki otoriter denetimini artırmıştır.

Türkiye, DP iktidarının ikinci dönemi olan 1954-1957 yılları arasında ekonomik açıdan sıkıntılı bir sürece girmiştir. Söz konusu süreçte yabancı yatırımlar azalmış, yerli sermayenin büyük yatırımlara katkı sağlayamamasından dolayı dış borçlanmaya gidilmiş ve ülke genelindeki kuraklığın etkisiyle üretimde düşüş yaşanmıştır. Ekonomide yaşanan bu sıkıntıların yanında DP içinde oluşan parti içi muhalefet de iktidarı zora sokan diğer gelişme olmuştur. Buna rağmen DP,

²¹⁴Hüseyin Şeyhanlioğlu, *Türk Siyasal Muhafazakârlığının Kurumsallaşması ve Demokrat Parti*, Kadim Yayınları, Ankara, 2011, s. 205-206; Bakan ve Özdemir, 2013, s. 385; Bilal Tunç, "DP ile CHP Anlaşmazlıkları Bağlamında İsmet İnönü'nün 1952 Yılı Ege ve Marmara Bölgesindeki Gezileri ve Basına Yansımaları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, cilt: 5, sayı: 15, (2018), s. 75; Başgil, 2008, s. 99-100; Resmî Gazete, 11 Ağustos 1951, sayı: 7882, s. 1781-1782.

²¹⁵Taşyürek, 2009, s. 75; Bakan ve Özdemir, 2013, s. 386-387; Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 2006, s. 148; Süleyman Ceylan, *Demokrat Parti İktidarı Döneminde Üniversite Eğitimi (1950-1960)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü*, İzmir, 2008, s. 37-38; Eroğul, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, 1990, s. 103.

muhalefete yönelik 1954'ten sonra benimsemiş olduğu sert siyasî anlayışını uygulamaya devam etmiştir. Örneğin, iktidar tarafından seçim hazırlıkları haricinde siyasî toplantı yapılması yasaklanmış, radyo ve basın üzerindeki denetim daha da artırılmıştır²¹⁶.

Birinci ve ikinci dönemlerinde olduğu gibi 1957 milletvekilliği genel seçimlerini kazanarak yeniden tek başına hükûmeti kuran ve üçüncü iktidar dönemini oluşturan DP, muhalefete yönelik olan sert siyaset stratejisine devam etmiştir. Bunun dışında diğer gelişmeler de iktidarın sert politikalar izlemesinin sebepleri arasındadır. Örneğin, DP'nin öncülüğünde 1950'de başlayan sosyo-ekonomik gelişmeler yerini daha çok iktidar-muhalefet kavgalarına ve görüş çatışmalarına bırakmıştır. Bu dönemde DP, kendisinin iktidara gelmesini sağlayan geniş halk kitlesinden almış olduğu özgüvenle muhalefete yönelik sert politika yürütmeye devam etmiştir. Başta 12 Ekim 1958'de ilân edilen "Vatan Cephesi" olmak üzere muhalefetin tepkisine yol açan uygulamalarda bulunmuştur²¹⁷.

İktidarın bu uygulamalarına karşın ana muhalefet partisi olan CHP ise başta ordu olmak üzere basın ve üniversite gibi baskı gruplarının yanında yer almıştır. Ayrıca bu dönemde CHP, 12 Ocak 1959'da "İlk Hedefler Beyannamesi"ni yayımlamış ve bu bildiriyle DP'den, basın hürriyetinin ve üniversite özerkliğinin sağlanmasını, anayasal düzenlemelerle yasama, yürütme ve yargı alanlarında yenilikler getirilmesini ve bozulan ekonomiye yönelik reformlar yapılmasını talep etmiştir²¹⁸. İktidar ve muhalefetin bu eylemleri neticesinde de ülkede siyasal kutuplaşma giderek artmaya başlamıştır.

²¹⁶Hamza Gökhan Eryılmaz, "Türkiye'de 1954-57 Dönemi İktidar-Muhalefet İlişkileri", *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 7, sayı: 1, (2019), s. 80; Şeyhanlıoğlu, 2011, s. 267; Bakan ve Özdemir, 2013, s. 387-388; Ayşe Elif Emre Kaya, "Demokrat Parti Döneminde Basın-İktidar İlişkileri", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 39, (2010), s. 106; Tanilli, 1981, s. 92; Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 2006, s. 150; Zürcher, 1995, s. 331-334.

²¹⁷Bilal Tunç, "Arşiv Belgelerine Göre Bilecik'te Vatan Cephesi", *Tarih Okulu Dergisi*, cilt: 11, sayı: 33, (2018), s. 551-555; Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi (1789-1980)*: 2.Cilt, 1997, s. 128-132; Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 2006, s. 152; Eroğul, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, 1990, s. 146-147.

²¹⁸Özçelik ve Tunç, "Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1959 Yılı Gezileri Kapsamında Geyikli Olayları", 2017, s. 1625; Bilal Tunç, "Kocaeli'nde Vatan Cephesi", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 8, sayı: 2, (2015), s. 733; Eroğul, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, 1990, s. 145-147; Bakan ve Özdemir, 2013, s. 388-390; Tanilli, 1981, s. 141-142; Tunç, "Bursa'da Vatan Cephesi", 2016, s. 139.

1960 yılına gelindiğinde DP-CHP arasındaki siyasî gerginlik katlanarak artmaya devam etmiştir. Nitekim 18 Nisan 1960'ta DP tarafından, CHP'nin kanun dışı uygulamalarla siyasî faaliyette bulunduğu ve basın da bu faaliyetlerin icrası kapsamında CHP'ye destek verdiği gerekçe gösterilerek muhalefetin soruşturulması amacıyla tamamen DP'li milletvekillerinden oluşan "Tahkikat Komisyonu" kurulmuştur. Ayrıca bu komisyona her türlü yayını sansürleme ve toplantıyla gösteri yürüyüşlerini yasaklama şeklinde birtakım olağanüstü yetkiler verilmiş ve 27 Nisan 1960'ta da komisyonun yetkileri artırılmıştır. Bu durum, başta CHP olmak üzere muhalefet tarafından tepkiyle karşılanmıştır²¹⁹. Söz konusu tepkilerden dolayı da iktidarla muhalefet arasındaki kavga halka yansımaya başlamış ve halk arasında artan siyasî kavgalarla beraber yaşanan siyasal kutuplaşma ve görüş çatışmaları DP'nin, TSK tarafından 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesiyle iktidardan uzaklaştırılmasına neden olmuştur.

2.4. 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi ve Siyasî-Hukukî Gelişmeler

Askerî darbe, ordunun örgütlü bir şekilde silah zoruyla baskı oluşturarak ya da anti-demokratik yöntemleri kendi menfaatleri doğrultusunda kullanarak hükûmetin sahip olduğu meşru iktidarı ele geçirmesi anlamına gelmektedir. Türkiye'de ordu tarafından 27 Mayıs 1960'ta gerçekleştirilen eylem de söz konusu tanımdan hareketle askerî darbe niteliğini taşımaktadır. Zira bu tarihte TSK, iktidarla muhalefet arasında yaşanan ve yukarıda belirtilen olaylara bağlı olarak kendince meşru gördüğü siyasî, askerî ve sosyal nedenlerden dolayı DP iktidarına müdahalede bulunup; hükûmeti yasa dışı bir şekilde yönetimden uzaklaştırmış ve bunun sonucunda Türk siyasal hayatı Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren ilk defa kesintiye uğramıştır²²⁰. Dolayısıyla, Türkiye Cumhuriyeti'nde görülen ilk müdahale

²¹⁹Selin Esen, "18 Nisan 1960 Tarihli Tahkikat Komisyonu", *Mülkiye Dergisi*, cilt: 34, sayı: 267, (2010), s. 168; Emre Kaya, 2010, s.106-107; Bakan ve Özdemir, 2013, s. 390-392; Eroğul, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, 1990, s. 155-156; Zürcher, 1995, s. 349-350; Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi (1789-1980): 2.Cilt*, 1997, s. 134-136; Turan, *Türk Devrim Tarihi 4. Kitap (İkinci Bölüm): Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (14 Mayıs 1950-27 Mayıs 1960)*, 1999, s. 197-202; Atiye Emiroğlu, "27 Mayıs 1960 İhtilali ve Demokrat Parti'nin Tasfiyesi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (2011), s. 15.

²²⁰Tunç, "Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası'nın Yeri ve Önemi", 2020, s. 666; Hasan Emir Aktaş, "Askeri Darbelerin Sebepleri, Dinamikleri ve İdeolojik Temelleri - Irak Örneği", *Avrasya Etüdları Dergisi*, cilt: 25, sayı: 56, (2019), s. 156; Bilal Tunç, "27 Mayıs Askeri Darbesinin Vilayetlerdeki Yansımaları: Bitlis Örneği", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, cilt: 5, sayı: 1, (2019), s. 42-43; Ebru Gençalp, "27 Mayıs 1960 Darbesi ve Basındaki Yansımaları", *Uluslararası Darbe Sempozyumu (Cilt-1), 26-28 Mayıs 2017 Aydın*, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, Aydın, 2017, s.

niteliğindeki 27 Mayıs Askerî Darbesi, Türk demokrasisine ciddi bir biçimde zarar vermiştir.

Türk milleti, darbe günü olan 27 Mayıs 1960'ta devlet radyosundan dinledikleri marşlarla TSK tarafından DP iktidarına el konulduğunu öğrenmiştir. Bu doğrultuda 27 Mayıs Askerî Darbesi, Orgeneral Cemal Gürsel komutasında, en yüksek rütbelisi albay seviyesinde olan ve 37 subaydan oluşan “Millî Birlik Komitesi (MBK)” tarafından gerçekleştirilmiş ve darbe neticesinde DP'nin üst düzey kademelerinde görev yapan siyasetçiler MBK tarafından gözaltına alındıktan sonra Kara Harp Okulu'na sevk edilmiştir²²¹. Böylelikle, darbeye ilişkin süreç tamamlanmış ve MBK, ülkedeki egemenlik hakkının kullanılması konusunda tek yetkili kurum hâline gelmiştir.

27 Mayıs Askerî Darbesi sonucunda MBK tarafından gözaltına alınan DP'li siyasetçiler ve bürokratlar, Kara Harp Okulu'ndan Yassıada'ya sevk edilerek “Yüksek Adalet Divanı” adıyla oluşturulan ve hukukî niteliği günümüzde de tartışılan özel görevli bir mahkemede yargılanmışlardır. Bu mahkemede, önceki Cumhurbaşkanı Celal Bayar, TBMM Başkanı Refik Koraltan ve Başbakan Adnan Menderes başta olmak üzere toplamda 592 şahsa ilişkin 19 dava görülmüştür. Bahsi geçen davaların içeriğinde iç ve dış siyaseti ilgilendiren önemli konulara yer verildiği gibi, “Köpek Davası” ile “Bebek Davası²²²” gibi yargı ciddiyetine zarar veren

329-330; Abdulvahap Akıncı, “Türkiye'nin Darbe Geleneği: 1960 ve 1971 Müdahaleleri”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt: 9, sayı: 1, (2014), s. 61; Mardin, 1991, s. 257.

²²¹Sefa Salih Aydemir, “27 Mayıs 1960 Askeri Darbesine Giden Süreçte Üniversite'nin Etkisi”, *International Journal of Eurasian Education and Culture*, cilt: 1, sayı: 1, (2016), s. 19; Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950'den Günümüze)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013, s. 85; Cengiz Sunay ve Bilal Tunç, “Elli Yıl Sonra 12 Mart Muhtırasına Yeniden Bakmak”, *Tarih Okulu Dergisi*, cilt: 14, sayı: 55, (2021), s. 3908; Gül Tüba Taşpınar, 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1996, s. 60-61; Tunç, “Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası'nın Yeri ve Önemi”, 2020, s. 668; Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 2010, s. 207-208; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 77; Başgil, 2008, s. 158-159; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi 5. Kitap: Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (27 Mayıs 1960-12 Eylül 1980)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2002, s. 14-15.

²²²Bebek Davası: 27 Mayıs Askerî Darbesi'nin ardından görevinden alınan Türkiye Cumhuriyeti 23. Hükûmeti Başbakanı Adnan Menderes ve Zeynep Kamil Hastanesi Başhekimi Dr. Fahri Atabey'e, yeni doğmuş gayri meşru çocuğu öldürmek ve bu suça azmettirmek gerekçesiyle açılmış ve Yassıada'da görülmüş davadır. Köpek Davası: Yüksek Adalet Divanı'nın Yassıada'da yaygın kanının aksine Adnan Menderes değil Celal Bayar aleyhine Afgan kralı tarafından kendisine hediye edilen köpeğin hayvanat bahçesine satılması iddiasıyla açtığı davadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ahmet Edi, *Yassıada'da Bir Bakan Celal Yardımcı ve Ağrı Milletvekilleri, Suçlamalar, Savunmalar*, Fenomen Yayıncılık, Erzurum, 2019, s. 80-102.

hususlar da görülmüştür. Yapılan yargılamalar sonucunda mahkeme, eski Başbakan Adnan Menderes, Maliye eski Bakanı Hasan Polatkan ve Dışişleri eski Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'nun ölüm cezasıyla tecziyesine karar vermiş ve bu kararlar MBK tarafından onaylanmıştır²²³.

Yukarıda izah olunduğu üzere MBK tarafından gerçekleştirilen 27 Mayıs Askerî Darbesi sonucunda Türkiye'deki siyasal yaşam kesintiye uğramış ve bunun sonucunda ülkede hukuksal ve siyasal nitelikte bir boşluk ortaya çıkmıştır. MBK, bu boşluğu doldurmak ve gerçekleştirmiş olduğu askerî darbeye hukuksal bir nitelik kazandırmak amacıyla “aslî kurucu iktidar” olarak birtakım faaliyetlerde bulunmuştur. Bu çerçevede, 12 Haziran 1960 tarihli ve 1 sayılı yasa kabul edilmiştir. “Geçici Anayasa” olarak da adlandırılan ve 27 maddeden oluşan bu yasayla, 1924 Anayasası'nın bazı hükümleri yürürlükten kaldırılmıştır (24. Madde). Ayrıca adı geçen yasada, MBK öncülüğünde yeni siyasal düzene nasıl geçileceğine ve geçiş döneminde egemenlik hakkının ne şekilde kullanılacağına ilişkin hususlar da ele alınmış ve Geçici Anayasada buna ilişkin kısaltılan şu hükümlere yer verilmiştir²²⁴:

- MBK, yeni anayasanın ve seçim kanununun demokratik bir biçimde kabul edilmesinden sonra yapılacak seçimlerle TBMM'nin yeniden oluşturulmasına kadar geçen süreçte Türk milleti adına egemenlik hakkını kullanır (1. Madde),

²²³Ali Dikici, “27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi ve Türk Polisi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 30, sayı: 89, (2014), s. 13; Tunç, “Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası'nın Yeri ve Önemi”, 2020, s. 668; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 77-78; Hakkı Uyar, “Türkiye’de Askeri Darbeler ve Nedenleri Üzerine Bir Analiz Denemesi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt: 20, sayı: 15 Temmuz Özel Sayısı, (2020), s. 85; Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi (1789-1980)*: 2.Cilt, 1997, s. 136.

²²⁴Tunç ve Akarçay, 2022, s. 1547-1548; Taşpınar, 1996, s. 65-66; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2016, s. 367; Kadriye Ümrân Satır, *Politik Anayasacılık Ekseninde 1961 Anayasası'nın Mahiyeti*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Bursa, 2018, s. 82-83; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 137-142; Tunç, “Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası'nın Yeri ve Önemi”, 2020, s. 668-669; Nohutçu ve Ünal, 2015, s. 40; Seda Dunbay, “1961 Anayasası Perspektifinden Parlamenter Bağımsızlıklar”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, sayı: 124, (2016), s. 157; Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 15; Gülay Şengül, 1961 Anayasasının Hazırlanmasındaki Tarihsel Süreç, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Çanakkale, 2011, s. 58; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 81; Gözübüyük, 1986, s. 126-127; Zürcher, 1995, s. 353; Turan, *Türk Devrim Tarihi 5. Kitap: Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (27 Mayıs 1960-12 Eylül 1980)*, 2002, s. 24-26; Esen, 1971, s. 139; Yeni İstanbul, 29 Mayıs 1960, s. 1.

- MBK, yasama yetkisini doğrudan, yürütmeyi ise başkanının tayin etmiş olduğu Bakanlar Kurulu aracılığıyla kullanma hakkına sahiptir (3. Madde),
- MBK'nın hukukî statüsü, yeni oluşturulacak TBMM'nin görevine başlamasıyla kendiliğinden sona erer (8. Madde),
- MBK'nın başkanı aynı zamanda Türkiye Devleti'nin ve Bakanlar Kurulu'nun da başkanıdır (17. Madde),

Görüldüğü üzere, 27 Mayıs Askerî Darbesini gerçekleştiren MBK, 1 sayılı Geçici Anayasa'nın yukarıda belirtilen hükümleriyle geçici bir hükûmete dönüştürülmüş ve darbe sonucunda ortaya çıkan hukuksal boşluğun ancak yeni bir anayasayla doldurulabileceği ifade edilmiştir. Dolayısıyla bu hususlar da Türkiye'de yeni bir anayasal düzene geçişin yani 1961 Anayasası'nın hazırlanışının ilk hukuksal aşamasını teşkil etmiş ve MBK, askerî darbeyi meşrulaştırmak amacıyla 1961 Anayasası'nın oluşturulmasına yönelik çalışmalara başlamıştır.

2.5. 1961 Anayasası

27 Mayıs Askerî Darbesi, Türkiye'nin sosyal yapısını etkilediği gibi mevcut hukuksal ve siyasal düzenini de önemli ölçüde etkilemiştir. Özellikle darbeyi gerçekleştiren kişiler, darbeden sonraki süreçte eylemlerine meşrûyet kazandırmak ve ülkede ortaya çıkan hukuksal sorunları çözmek adına birtakım faaliyetlerde bulunmuştur. Bu kapsamda, yukarıda da izah olunduğu üzere öncelikle 1 sayılı Geçici Anayasa kabul edilmiş ve geçiş dönemine özgü bu hukuksal metnin hükümleri doğrultusunda da yeni bir anayasa oluşturulmasına yönelik çalışmalar başlatılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda da Türkiye'nin dördüncü anayasası olan "1961 Anayasası" kabul edilmiştir. Bu anayasa, kendisinden önce kabul edilen anayasalardan farklı olarak 27 Mayıs Askerî Darbesinin bir sonucu olarak hazırlanmış ve temel hak ve özgürlüklere geniş bir yer vererek "çoğulcu demokrasi"²²⁵ anlayışıyla oluşturulmuştur. Ayrıca anayasa içeriğinde, çalışmanın da ana konusunu oluşturan "sosyal devlet ilkesi" ilk defa açık bir biçimde

²²⁵Çoğulcu Demokrasi: Demokrasiyi çoğunluğun mutlak ve sınırsız bir iradesi olarak kabul etmeyen anlayıştır. Bu anlayışa göre demokrasi, çoğunluğun yönetilmesini esas almakla beraber azınlığın da temel çıkarlarını korumak zorundadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 13-14.

düzenlenmiştir²²⁶. Bu açıdan bahsi geçen anayasa, Türk demokrasisinin gelişmesine dair özel bir önem arz etmiştir.

2.5.1. Hazırlanışı ve Hukukî Yapısı

Türkiye, 27 Mayıs Askerî Darbesi'nden sonra hazırlanan 1 Sayılı Geçici Anayasayla uzunca bir süre yönetilmiştir. Bu anayasa uygulanmada iken MBK tarafından ülkede yeni bir anayasanın oluşturulması fikri gündeme getirilmiştir. MBK'nın, Geçici Anayasa içeriğinde, yeni bir anayasa metni hazırlanacağını ve bu anayasa hükümlerine göre yapılacak olan seçimler sonucunda oluşturulan yeni meclise ülkenin yönetiminin devredileceğini belirtmesi nedeniyle darbeden sonraki süreçte üzerinde en çok tartışılan konu yeni bir anayasa hazırlanması olmuştur. Bu doğrultuda MBK tarafından yeni anayasanın hazırlık işlemlerinde “İstanbul Üniversitesi Komisyonu” olarak da adlandırılan bir komisyon görevlendirilmiştir²²⁷.

MBK tarafından görevlendirilen ve başkanlığını İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğretim üyelerinden Ord. Prof. Dr. Sıddık Sami Onar'ın yaptığı komisyon, anayasa metnine ilişkin tasarı çalışmalarına dönemin yabancı ülkelerinin anayasalarını inceleyerek ve saha araştırmaları yaparak başlamıştır. Ancak komisyonun bu yöndeki çalışmalarının uzun sürmesi nedeniyle yeni bir anayasa taslağı hazırlanamadığından Ankara Üniversitesi'nde görevli öğretim üyeleri aralarında resmî olmayan bir komisyon kurarak yeni bir tasarı oluşturmaya başlamıştır. “Ankara Üniversitesi Komisyonu” olarak da adlandırılan bu komisyon, çalışmalarını MBK tarafından görevlendirilmeksizin yerine getirmiş ve hazırlamış olduğu anayasa taslağını İstanbul Üniversitesi Komisyonu'ndan önce tamamlayarak MBK'ya sunmuştur. Ankara Üniversitesi Komisyonu tarafından takdim edilen tasarı,

²²⁶Tunç, “Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası'nın Yeri ve Önemi”, 2020, s. 657; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 147-148; Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 42-44; Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 23; Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 2006, s. 166-167; Sezer Ayan, “Siyasi Yapılanma Sürecinde 1961 ve 1982 Anayasası”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt: 8, sayı: 2, (2007), s. 3; Bülent Tanör, *İki Anayasa: 1961 ve 1982*, Beta Yayınları, İstanbul, 1994, s. 9; Müftüoğlu, 1996, s. 21; Akın, 1979, s. 316-317; Duman, 1997, s. 14; Kocaoğlu, 1989, s. 3; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 124; Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 44; Serter, 1994, s. 131; Seçil Karal Akgün, “Ellinci Yılında 27 Mayıs Hareketi ve 1961 Anayasasının Türkiye'de Anayasal Kültürün Oluşumundaki Rolü”, *Mülkiye Dergisi*, cilt: 34, sayı: 267, (2010), s. 162-166.

²²⁷Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 148; Tunç ve Akarçay, 2022, s. 1548; Bilgi Küçükcan, 1961 Anayasası ve 1961-1965 Koalisyon Hükümetleri Dönemi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1997, s. 28; Mürşide Şimşek, “Çoğulculuk ve Vesayet İkileminde 1961 Anayasası”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 22, sayı: TBMM'nin 100. Yılı ve Millî İrade Özel Sayısı, (2020), s. 222.

incelendikten sonra MBK tarafından uygun görülerek kabul edilmiştir²²⁸. Bu da yeni bir anayasa hazırlama sürecinde ülkedeki özerk statüde olan üniversitelerin aktif bir biçimde yer aldıklarını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Ankara Üniversitesi Komisyonu tarafından hazırlanan tasarıda bir “Kurucu Meclis” oluşturulması ve yeni anayasanın da bu meclis tarafından hazırlanması öngörülmüştür. Bu doğrultuda MBK tarafından yeni anayasanın oluşturulması amacıyla 13 Aralık 1960 tarihli ve 157 Sayılı Yasayla kabul edilen “Kurucu Meclis Teşkilî Hakkında Kanun” yürürlüğe konulmuştur. Bu kanunun 1. Maddesine göre Kurucu Meclis, askerî kanadını MBK’nın, sivil kanadını ise Temsilciler Meclisi’nin oluşturulmasıyla teşkil edilmiş ve Ankara Üniversitesi Komisyonu’nun tasarısı doğrultusunda yeni anayasa metnine ilişkin hazırlıklar yapmaya başlamıştır²²⁹.

157 Sayılı Yasayla oluşturulan Kurucu Meclis, yeni anayasanın hazırlık işlemleri için ilk toplantısını 6 Ocak 1961’de Ankara’da yapmış ve bu tarihten itibaren tasarı çalışmalarının 20 kişiden oluşan “Anayasa Komitesi” tarafından yerine getirilmesini kararlaştırmıştır. Bu komite, tasarı çalışmalarını hızlı bir şekilde yürüterek 9 Mart 1961’de hazırlamış olduğu anayasa taslağını Kurucu Meclis’e sunmuş ve söz konusu tasarıya, Meclis’in yoğun çalışmaları sonucunda 4 Nisan 1961’de kesin şekli verilmiştir. Üzerinde fikir birliğine varılan kesin tasarı da 27 Mayıs 1961’de Meclis’te yapılan oylama neticesinde 260 kabul ve 2 çekimser oyla kabul edilmiştir²³⁰. Bu da yeni mecliste anayasa hazırlanması ve oluşturulması sürecinde fikir birliğinin olduğunu ve bu sürece karşı olanların ise sayıca çok az olduklarını ortaya çıkarmaktadır.

²²⁸Tunç ve Akarçay, 2022, s. 1548; Küçükcan, 1997, s. 28-32; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 148-149; Tunç, “Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası’nın Yeri ve Önemi”, 2020, s. 668-669; Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 2006, s. 158; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 82-83.

²²⁹Tunç ve Akarçay, 2022, s. 1548; Dunbay, 2016, s. 157-158; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 149; Ergun Özbudun, “Türkiye’de Anayasa Yargısının Doğuşu: 1961 Anayasası Üzerindeki Kurucu Meclis Görüşmeleri”, *Liberal Düşünce Dergisi*, cilt: 17, sayı: 68, (2012), s. 7; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 82; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 143-144; Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 47; Tanör, *İki Anayasa: 1961 ve 1982*, 1994, s. 16; Esen, 1971, s. 145; Resmi Gazete, 16 Aralık 1960, sayı: 10682, s. 2766-2770.

²³⁰Tunç ve Akarçay, 2022, s. 1548; Zürcher, 1995, s. 357; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 150-151; Gözübüyük, 1986, s. 127-128; Milliyet, 6 Ocak 1961, s. 1; Fatih Tuğluoğlu, “1961 Anayasa Referandum ve DP Tabanı”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, cilt: 12, sayı: 24, (2019), s. 138; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 144-145; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 83; Turan, *Türk Devrim Tarihi 5. Kitap: Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (27 Mayıs 1960-12 Eylül 1980)*, 2002, s. 56-57; Esen, 1971, s. 146-147; Akşam, 7 Ocak 1961, s. 1; Cumhuriyet, 28 Mayıs 1961, s. 1; Hürriyet, 29 Mayıs 1961, s. 1; Hürvatan, 19 Mayıs 1961, s. 1.

Kabul edilen yeni anayasa tasarısının içeriğinde yürürlük koşulu olarak “referandum” öngörülmüştür. Bu çerçevede Türkiye’de ilk kez 9 Temmuz 1961’de askerî darbe koşulları altında gerçekleştirilen referandumla 1961 Anayasası, %65 oranında “Evet”, %35 oranında ise “Hayır” oyu kullanılarak oy çokluğuyla kabul edilmiş ve 20 Temmuz 1961 tarihli ve 10859 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir²³¹. Bu bağlamda, 27 Mayıs Askerî Darbesi sonucunda hazırlanan 1961 Anayasası’na ilişkin yapılan referandumda halk tarafından yüksek oranda “Hayır” oyu kullanılması, MBK’ya yönelik büyük tepki gösterildiğinin işaretidir.

334 Sayılı Yasayla kabul edilen 1961 Anayasası’nın hukukî yapısına bakıldığında gerek devlet-birey arasındaki münasebetleri gerekse de anayasal organların oluşumu ve yapıları ile bireylerin temel hak ve özgürlüklerini geniş bir şekilde düzenlemesi bağlamında maddî ve şeklî açıdan anayasa olma özelliğini taşımaktadır. Bununla birlikte anayasa, kanunlara nazaran daha üstün ve bağlayıcı bir hukuk metni olduğunu açıkça ifade ettiğinden (8. Madde), değiştirilme yöntemi ise zor ve nitelikli bir usûle tâbi olduğundan (155. Madde) ve içeriğinde emredici hükümler barındırdığından dolayı katı bir anayasadır ve kendisinden önceki anayasalardan sayı itibarıyla daha fazla ayrıntılı düzenlemelere yer vermesi nedeniyle de kazuistik bir anayasa şekline sahiptir. Bunun yanı sıra söz konusu anayasa, 1924 Anayasası’ndan farklı olarak Türk hukukunda ilk defa, içeriğindeki hükümlerin etkinlik kazanabilmesi ve çıkarılacak olan kanunların anayasaya uygunluğunun denetlenebilmesi amacıyla “Anayasa Mahkemesi” oluşturmuştur (145. ve 152. Maddeler Arası). Böylelikle bu mahkemenin düzenlenmesiyle beraber anayasanın Türk hukuk sistemindeki etkinliği, kendisinden önceki anayasalara göre önemli ölçüde artırılmıştır.

1961 Anayasası kabul edilişi itibarıyla değerlendirildiğinde bu anayasa, 27 Mayıs Askerî Darbesi’ni gerçekleştiren MBK’nın iradesiyle hazırlanmasına rağmen

²³¹Tunç ve Akarçay, 2022, s. 1548; Cumhuriyet, 10 Temmuz 1961, s. 1; Son Havadis, 21 Temmuz 1961, s. 1; Tanin, 9 Temmuz 1961, s. 1; Önder Duman, “Anayasaya Hayır Demek: 1961 Anayasa Referandumu ve Samsun”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, cilt: 13, sayı: 25, (2018), s. 226; Tanin, 11 Temmuz 1961, s. 1; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 151; Tuğluoğlu, 2019, s. 157; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 84; Tercüman, 11 Temmuz 1961, s. 1; Tanilli, 1981, s. 143; Atar ve Çelik, 2018, s. 10; Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 49; Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, 2012, s. 155; Esen, 1971, s. 147; Resmî Gazete, 20 Temmuz 1961, sayı: 10859, s. 4641-4654; Cumhuriyet, 11 Temmuz 1961, s. 1; Hürriyet, 12 Temmuz 1961, s. 1; Milliyet, 10 Temmuz 1961, s. 1.

gerek Kurucu Meclis tarafından oluşturulması gerekse de halk oylaması sonucunda yürürlüğe girmesi nedenleriyle darbe eylemi haricinde kısmen de olsa demokratik usûllerle yapılmış bir hukuksal metindir²³². Bu bağlamda, adı geçen anayasanın darbe neticesinde ortaya çıkan hukuksal boşluğu doldurmak ve darbeye katılanların bu sürece hukukî bir meşruiyet kazandırmak amacıyla aslî kurucu iktidar yöntemiyle hazırlandığı söylenebilir.

2.5.2. İçerdiği Hükümler ve Getirdiği Yenilikler

1961 Anayasası, Türkiye’de kabul edilen dördüncü anayasadır. Türk hukuk tarihinde ilklerin anayasası olarak da nitelendirilen bu anayasa, yukarıda da izah olduğu üzere kendisinden önceki anayasalardan farklı olarak askerî bir darbe sonucunda hazırlanmış ve temel hak ve hürriyetler konusunda ayrıntılı düzenlemelere yer vererek çoğulcu demokrasi anlayışıyla oluşturulmuştur. Söz konusu anayasa, şeklî açıdan 157 asıl ve 22 geçici olmak üzere 179 maddeden ve altı bölümden oluşmuş, ayrıca içeriğinde ilk kez başlangıç bölümüne yer vermiştir. Anayasanın genel sistematığına bakıldığında birinci bölümde devletin genel esasları, ikinci bölümde temel hak ve hürriyetler, üçüncü bölümde sırasıyla yasama, yürütme ve yargının görev ve yetkileri, dördüncü bölümde çeşitli hükümler, beşinci bölümde geçici hükümler ve altıncı bölümde ise son hükümler düzenlenmiştir²³³. Bu bağlamda, 1961 Anayasası’nın modern anayasacılık sistematığına uygun bir biçimde hazırlandığı söylenebilir.

1961 Anayasası’nın devletin genel esasları ve niteliklerini düzenleyen birinci bölümü lafzî açıdan emredici hükümler içermektedir. 9 maddeden oluşan söz konusu bölüm, değiştirilemez düzenlemeleri içeren maddelere de yer vermektedir.

²³²Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 2011, s. 37; Tanilli, 1981, s. 143-145; Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 19-20; Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 41; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2016, s. 377-378; Atar ve Çelik, 2018, s. 10-11; Servet Armağan, “1961 Anayasasının Son Değişikliğinden Sonra Anayasa Mahkemesi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, cilt: 37, sayı: 1-4, (1971), s. 121; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 171; Tanör, *İki Anayasa: 1961 ve 1982*, 1994, s. 19-22; Esen, 1971, s. 148.

²³³Tunç ve Akarçay, 2022, s. 1548-1549; Burhan Kuzu, “Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarının İnsan Hakları Açısından Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, cilt: 54, sayı: 1-4, (1994), s. 74-75; Ayan, 2007, s. 22; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2016, s. 377; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 152-153; Tanilli, 1981, s. 143-144; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 173; Turan, *Türk Devrim Tarihi 5. Kitap: Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (27 Mayıs 1960-12 Eylül 1980)*, 2002, s. 59-60; Peri Uran, “Anayasaların Başlangıç Kısımları”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, cilt: 73, sayı: 1, (2015), s. 232; Batum, 2011, s. 97.

Anayasanın bu bölümünde yer alan hükümlerden bazıları ise kısaltılmış olarak şu şekildedir²³⁴:

- Türkiye Devleti’nin temel şekli “Cumhuriyettir” (1. Madde),
- Türkiye, insan haklarına dayalı millî, laik, demokratik ve sosyal bir hukuk devletidir (2. Madde),
- Türkiye, vataniyle ve ulusuyla bölünmez nitelikte olup, dili “Türkçe” ve başkenti ise “Ankara”dır (3. Madde),
- Hâkimiyet, koşulsuz ve kayıtsız olarak bizzat “Türk Milletine” aittir ve millet hâkimiyeti anayasanın belirlediği esaslar doğrultusunda yetkili organlar aracılığıyla kullanır (4. Madde),

Söz konusu hükümlerin düzenleme altına alınmasıyla beraber Türkiye’de ulus egemenliğinin ve üniter devlet şeklinin önemine vurgu yapılmış, ayrıca anayasanın 2. Maddesiyle “demokratik devlet”, “insan haklarına dayalı devlet” ve “sosyal devlet” kavramları ilk defa hukuksal anlamda ifade edilmiş ve bunun sonucunda çalışmanın da ana konusu olan “sosyal devlet ilkesi” ilk kez anayasal bir statü kazanmıştır. Yukarıda bahsi geçen düzenlemeler dışında 8. Maddeyle yasaların anayasaya aykırı olamayacağı belirtilerek anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcılığı vurgulanarak 9. Maddeyle de Cumhuriyet rejiminin değiştirilemeyeceği belirtilmiştir²³⁵. Böylelikle Türkiye’de dönemin çağdaş ülkelerinin anayasalarına benzer bir yapının oluşturulmaya çalışıldığı şeklinde düşünülebilir.

1961 Anayasası’nın ikinci bölümünde temel hak ve hürriyetler düzenleme altına alınmıştır. 1924 Anayasası’ndan farklı olarak bu haklar, anayasanın 14. ve 62. Maddeleri arasında geniş bir şekilde ele alınmış ve devletin genel esaslarından hemen sonra ayrıntılı bir biçimde düzenlenmiştir. Ayrıca anayasa içeriğinde klasik hak ve hürriyetlerin yanında sosyal devlet ilkesinin bir gereği olan sosyal ve

²³⁴Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 172; Tunç, “Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası’nın Yeri ve Önemi”, 2020, s. 671; Suna Kili, “Temel Hak ve Özgürlükler Yönünden 1961 ve 1982 Anayasaları”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (1984), s. 24; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 2011, s. 37; Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 19-20; Parla, 1991, s. 33.

²³⁵Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 42; Tunç, “Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası’nın Yeri ve Önemi”, 2020, s. 671-672; Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 54-60; Atar, 2014, s. 27; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 84-85; Gözübüyük, 1986, s. 132; Serter, 1994, s. 131; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 188-192; Turan, *Türk Devrim Tarihi 5. Kitap: Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (27 Mayıs 1960-12 Eylül 1980)*, 2002, s. 61; Atar ve Çelik, 2018, s. 10.

ekonomik haklara da yer verilmiş ve böylece bu ilke, aşağıda ayrıntılı bir şekilde izah edileceği üzere anayasal anlamda etkin bir nitelik kazanmıştır. Bu açıklamalarla birlikte anayasada temel hak ve hürriyetlere ilişkin şu düzenlemelere yer verilmiştir²³⁶:

- Anayasanın 10. ve 13. Maddeleri arasında temel hak ve hürriyetlere ilişkin genel prensipler düzenlenmiş ve burada, temel hak ve özgürlüklerin vazgeçilmez olduğu (10. Madde), bunların Türk vatandaşları yönünden anayasa hükümlerine göre, yabancılar açısından ise uluslararası hukuka uygun bir biçimde ancak kanunla sınırlanabileceği (11. ve 13. Maddeler) ve herkesin hakların kullanılması konusunda yasa önünde eşit olduğu (12. Madde) ifade edilmiştir.
- Anayasanın 14. ve 34. Maddeleri arasında kişilik haklarına yer verilmiş ve bu kısımda kişi dokunulmazlığı (14. Madde), özel hayatın gizliliği (15. Madde), konut dokunulmazlığı (16. Madde), haberleşme hürriyeti (17. Madde), seyahat özgürlüğü (18. Madde), düşünce, din ve vicdan hürriyeti (19. ve 20. Maddeler), bilim, sanat ve basın özgürlüğü (21. ve 27. Maddeler Arası), toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı (28. Madde), dernek kurma özgürlüğü (29. Madde), kişi güvenliği ve hak arama hürriyeti (30. ve 33. Maddeler Arası) ve ispat hakkı (34. Madde) gibi haklar düzenleme altına alınmıştır.
- Anayasanın 35. ve 53. Maddeleri arasında sosyal devlet ilkesinin gereği olan sosyal ve ekonomik haklar düzenlenmiş ve burada, ailenin korunması (35. Madde), mülkiyet hakkı (36. ve 39. Maddeler Arası), çalışma ve sözleşme özgürlüğü (40. ve 45. Maddeler Arası), sendika kurma, toplu sözleşme ve grev hakkı (46. ve 47. Maddeler), sosyal

²³⁶Tunç ve Akarçay, 2022, s. 1549; Engin Selçuk, *Anayasa Hukuku*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2021, s. 175-176; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 173-188; Kapani, 1993, s. 117-121; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2016, s. 379-381; Kili, 1984, s. 25; Atar ve Çelik, 2018, s. 11; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 154-155; Tanör, *İki Anayasa: 1961 ve 1982*, 1994, s. 25-28; Tanilli, 1981, s. 175-182; Gözübüyük, 1986, s. 133; Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 67-69; Müftüoğlu, 1996, s. 24; Meltem Dikmen Caniklioğlu, “Anlamı, Kapsamı ve Sınırlarıyla Temel Haklar ve Anayasalarımız”, *Prof. Dr. Mahmut Tevfik Birsal’e Armağan*, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İzmir, 2001, s. 478.

güvenlik ve sağlık hürriyeti (48. ve 49. Maddeler), eğitim ve öğrenim hakkı (50. Madde) ve kooperatifçiliğin, tarımın ve çiftçiliğin korunması (51. ve 52. Maddeler) şeklindeki haklara yer verilmiştir.

- Anayasanın 54. ve 62. Maddeleri arasında siyasal haklar düzenleme altına alınmış ve bu kısımda vatandaşlık hakkı (54. Madde), seçme ve seçilme özgürlüğü (55. Madde), siyasî parti kurma ve bunlara üye olma hakkı (56. ve 57. Maddeler), kamu hizmetine katılma özgürlüğü ve mal bildiriminde bulunma (58. ve 59. Maddeler), askerlik hakkı (60. Madde) ve vergi ödevi ve dilekçe özgürlüğü (61. ve 62. Maddeler) gibi haklara yer verilmiştir.

Görüldüğü üzere, 1961 Anayasası’nda yukarıda sıralanan hükümlerle ilk defa sosyal ve ekonomik haklara anayasal düzlemde sistematik bir biçimde yer verilerek çağdaş bir hukukî özgürlük anlayışı benimsenmiş ve demokratik hayatın vazgeçilmez bir unsuru olan “siyasî partiler” de Türk hukuk tarihinde ilk kez anayasa içeriğinde düzenleme altına alınmıştır. Bunun yanı sıra bahsi geçen haklar, 1924 Anayasası’na nazaran daha fazla teminat altına alınmış ve bu hakların sınırlandırılmasının ise ancak kanunla yapılabileceği belirtilmiştir. Ayrıca sistematik açıdan bu hakların genel esaslardan hemen sonra anayasanın ikinci bölümünde düzenlenmesi neticesinde temel hak ve hürriyetlere gereken önem gösterilmiştir²³⁷. Dolayısıyla 1961 Anayasası’nın kabul edilmesiyle söz konusu haklar hukuksal anlamda sağlam bir temele sahip olmuştur.

1961 Anayasası, Türk hukuk tarihinde ilk kez “Kuvvetler Ayrılığı İlkesi”ni yumuşak bir biçimde esas alarak “Parlâmenter Hükûmet Sistemi”ni benimsemiştir. Bu sisteme bağlı olarak anayasanın en geniş bölümü olan üçüncü bölümünde yasama (63. ve 94. Maddeler Arası), yürütme (95. ve 131. Maddeler Arası) ve yargı (132. ve 152. Maddeler Arası) eklerinin görev ve yetkileri düzenlenmiştir. Anayasanın 5. Maddesinde “*Yasama yetkisi TBMM’nindir.*” şeklinde belirtmek suretiyle yasama yetkisi Meclis’e verilmiştir. Bu çerçevede TBMM, “Millet Meclisi” ve “Cumhuriyet

²³⁷Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 86; Kapani, 1993, s. 121; Selçuk, 2021, s. 176; Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 44; Tunç, “Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası’nın Yeri ve Önemi”, 2020, s. 673-674; Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 67-68; Tanilli, 1981, s. 145; Abdurrahman Eren, “Türk Hukukunda Siyasi Partilerin Hukuki Niteliği ve Türk Anayasa Mahkemesinin Tutumu”, *Anayasa Mahkemesinin Kuruluşunun 60. Yılı Anısına 60 Yıl 60 Makale: Cilt 2*, Epamat Yayınları, Ankara, 2022, s. 1025-1026; Batum, 2011, s. 322.

Senatosu” olmak üzere iki farklı meclise ayrılmış (63 vd. Maddeler) ve bu şekilde anayasayla 1876 tarihli Kanun-i Esasi’ye benzer bir biçimde çift meclisli bir yapı oluşturulmuştur. Millet Meclisi, tamamı genel oyla seçilen 450 milletvekilinden (67. ve 69. Maddeler Arası), Cumhuriyet Senatosu ise seçimle göreve gelenler haricinde MBK’nın doğal üyeleriyle Cumhurbaşkanı’nın seçtiği üyelerden teşekkül etmiştir (70. ve 74. Maddeler Arası). Bunun yanı sıra anayasanın yasama bölümünde düzenlenen 75. Maddesiyle seçimlerin yargı denetimi altında yapılması amacıyla 1950’de kurulan “Yüksek Seçim Kurulu” ilk defa anayasal bir statü kazanmıştır²³⁸. Bu bağlamda, Yüksek Seçim Kurulu’nun 1961 Anayasası’nda yer almasıyla seçimlere yönelik yapılacak yargısal denetimlerin anayasal güvence altına alınmıştır.

1961 Anayasası, yürütme erkini yasamadan farklı olarak görev niteliğinde tanımlamıştır. Anayasanın 6. Maddesinde yürütme görevinin “Cumhurbaşkanı” ve “Bakanlar Kurulu” tarafından yerine getirileceği düzenlenmiş ve böylelikle yürütmede de yasama organına benzer bir biçimde iki başlı düzenlemeye gidilmiştir. Cumhurbaşkanı, TBMM tarafından seçilen ve devletin başı olan sorumsuz kanadı temsil etmekteyken (95. ve 101. Maddeler Arası); Başbakan ve Bakanlardan teşekkül eden Bakanlar Kurulu ise yürütmenin asıl yetkili ve sorumlu kanadını oluşturmuştur (102. ve 109. Maddeler Arası). Bununla birlikte anayasa, yasamada olduğu gibi yürütmede de önemli yenilikler getirmiştir. Bu çerçevede, “Millî Güvenlik Kurulu” (111. Madde), “üniversiteler” (120. Madde), “radyo-televizyon kuruluşları ve haber ajansları” (121. Madde), “kamu kurumu niteliğindeki meslek teşekkülleri” (122. Madde) ve “Devlet Planlama Teşkilâtı” (129. Madde) ilk defa anayasal bir statü kazanmıştır²³⁹. Böylece adı geçen kurumların anayasa içeriğinde düzenlenmesiyle

²³⁸Tunç ve Akarçay, 2022, s. 1549; Atar, 2014, s. 28; Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 2006, s. 161; Erdoğan Teziç, *Türkiye’de 1961 Anayasasına Göre Kanun Kavramı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1972, s. 8-9; Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 19-22; Orhan Aldıkaçtı, “1961 Anayasasında Devlet Başkanı Kararnamelerinin İmzalanması (md. 98,2)”, *İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, (1968), s. 34; Tanilli, 1981, s. 385; Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 62; Parla, 1991, s. 61-62; Demir, *Cumhuriyet Dönemi Türk Anayasaları ve Hükümet Sistemleri*, 2000, s. 63-64; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 86-87; Gürbüz Özdemir, “Yüksek Seçim Kurulu’nun Niteliği”, *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 14, sayı: 1-2, (2010), s. 113-114.

²³⁹Tunç ve Akarçay, 2022, s. 1549; Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 45; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 200-211; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 165-168; Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 2006, s. 164; Tunç, “Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası’nın Yeri ve Önemi”, 2020, s. 672; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 87-88; Duygun Yarsuvat, “Yürütme Organının Koyduğu Kaidelerle Suç İhdası ve 1961 Anayasası”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, cilt: 29, sayı: 3, (1963), s. 544; Parla, 1991, s. 34.

beraber idarî yapılanma konusunda anayasal açıdan önemli bir aşama kaydedilmiştir şeklinde değerlendirilebilir.

1961 Anayasası, yasama ve yürütmenin yanında yargı erkiyle ilgili geniş düzenlemelere yer vererek mahkemelerin, hâkimlerin ve savcılarının tarafsızlığına vurgu yapan modern bir yargı sistemi oluşturmuştur (132. ve 137. Maddeler Arası). Anayasanın 7. Maddesinde “*Yargı yetkisi, Türk Milleti adına bağımsız mahkemelerce kullanılır.*” şeklinde ifade edilerek yargı görevinin bağımsız mahkemeler tarafından yerine getirileceği belirtilmiştir. Böylelikle yargı kuvvetinin icrası, 1924 Anayasası’nda olduğu gibi bağımsız bir biçimde oluşturulan ve yetkisini Türk milleti adına kullanan bir organa verilmiştir. Bunun yanı sıra anayasanın yargı bölümünde Türk hukuk tarihinde ilk kez hâkimlerin özlük işlerini yürütmekle görevli “Yüksek Hâkimler Kurulu” (143. ve 144. Maddeler) oluşturulmuş ve ilk defa kanunların hukuka uygunluğunu denetlemek ve Yüce Divan sıfatıyla yargılama yapmak amacıyla “Anayasa Mahkemesi” (145 vd. Maddeler) kurulmuştur²⁴⁰. Dolayısıyla 1961 Anayasası, kendisinden önceki anayasalardan farklı olarak içeriğinde Anayasa Mahkemesi’ne yer vermek suretiyle anayasanın üstünlüğünü ve bağlayıcılığını kesin bir şekilde teminat altına almıştır.

1961 Anayasası’nın dördüncü, beşinci ve altıncı bölümlerinde sırasıyla çeşitli, geçici ve son hükümlere yer verilmiştir. Anayasanın çeşitli hükümler bölümünde düzenlenen 154. Maddesinde “*Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir.*” şeklinde belirtmek suretiyle “Diyanet İşleri Başkanlığı” ilk defa anayasal bir statü kazanmıştır. Bunun yanı sıra yukarıda da izah olunduğu üzere anayasanın geçici hükümler bölümünde 22 adet geçici maddeye yer verilmiş ve bu maddelerde anayasa kapsamında yapılan değişikliklerin yasalarla uyumunu sağlamak amacıyla birtakım hükümler ele alınmıştır. Anayasanın son hükümler bölümünde ise, meclis üye tam sayısının üçte

²⁴⁰Tunç ve Akarçay, 2022, s. 1549; Tanör, *İki Anayasa: 1961 ve 1982*, 1994, s. 116; Özbudun, “Türkiye’de Anayasa Yargısının Doğuşu: 1961 Anayasası Üzerindeki Kurucu Meclis Görüşmeleri”, 2012, s. 8; Erdoğan Teziç, “1982 Anayasasına Göre Anayasaya Uygunluğun Denetimi”, *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, cilt: 3, sayı:1-3, (1982), s. 199; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 212-224; Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 57; Atar ve Çelik, 2018, s. 10-11; A. Selçuk Özçelik, “1961 Anayasasına Göre Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu, Görev ve Yetkileri”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, cilt: 28, sayı: 3-4, (1962), s. 598; Osman Korkut Kanadoğlu, “Yeni Anayasa Arayışları ve Karşılaştırmalı Hukuk Bağlamında Anayasa Mahkemesi”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, cilt: 24, sayı: 1, (2008), s. 61; Turan, *Türk Devrim Tarihi 5. Kitap: Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (27 Mayıs 1960-12 Eylül 1980)*, 2002, s. 62.

birinin teklifi üzerine üçte iki oy çoğunluğuyla anayasanın değiştirilebilmesi (155. Madde) ve başlangıç bölümünün anayasa metnine dahil olması (156. Madde) şeklinde düzenlemelere yer verilmiştir²⁴¹. Bu bağlamda, bahsi geçen hükümlerin anayasa içeriğinde yer almasıyla 1961 Anayasası, katı ve kazuistik bir özelliğe sahip olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

2.5.3. Anayasa’da Yapılan Değişiklikler

1961 Anayasası’nda yürürlükte kaldığı süre içerisinde dönem ihtiyacından kaynaklı olarak birtakım değişiklikler yapılmıştır. Bunlar sırasıyla “6 Kasım 1969”, “17 Nisan 1970”, “30 Haziran 1971”, “20 Eylül 1971”, “15 Mart 1973” ve “16 Nisan 1974” tarihli anayasa değişiklikleridir. Söz konusu değişikliklerden 20 Eylül 1971 ve 15 Mart 1973’te yapılanlar, anayasada gerçekleştirilen en köklü değişiklikler olma özelliğine sahiptir. Zira bu değişiklikler, “12 Mart 1971 Muhtırasının²⁴²” hukuksal etkileri neticesinde yapılmıştır. Bahsi geçen değişikliklerin haricinde gerçekleştirilenler ise anayasanın birkaç maddesiyle sınırlı olarak yapılmıştır. Bu değişiklikler ise özetle şu şekildedir²⁴³:

²⁴¹ Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 224-230; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 172-177; Tunç, “Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası’nın Yeri ve Önemi”, 2020, s. 670-671; Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 45; Ömür Aydın, “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Hukuki Statüsü Üzerine Tartışmalar”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, cilt: 14, sayı: 2, (2019), s. 254; Parla, 1991, s. 120.

²⁴² 12 Mart 1971 Muhtırası: Muhtıra, ordunun, Hükûmetin sahip olduğu siyasî iktidarı silah zoruyla ele geçirmesi yerine Hükûmeti yazılı bir metinle ikaz etmesi anlamına gelmektedir. Türkiye’de ordu gücüyle 12 Mart 1971’de icra edilen eylem de bu açıdan muhtıra özelliğine sahiptir. Zira bu tarihte TSK, dönemin Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay’a bir metin göndererek Başbakan Süleyman Demirel liderliğindeki Adalet Partisi Hükûmetinin istifa etmesini talep etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Serdar Köse, *Türk Demokrasi Hayatında 12 Mart 1971 Muhtırası*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Afyonkarahisar, 2010, s. 5; Tunç ve Akarçay, 2022, s. 1550; Zürcher, 1995, s. 375-376; Tunç, “Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası’nın Yeri ve Önemi”, 2020, s. 677.

²⁴³ Tunç ve Akarçay, 2022, s. 1553-1555; Resmî Gazete, 12 Kasım 1969, sayı: 13349, s. 1; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 92; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 179-182; Resmî Gazete, 22 Nisan 1970, sayı: 13478, s. 3-4; Mustafa Salep, “Siyasi ve Hukuki Açından 1961 Anayasası’nda Yapılan Değişiklikler (1969-1974)”, *Turkish Studies Historical Analysis*, cilt: 14, sayı: 2, (2019), s. 335-350; Resmî Gazete, 22 Eylül 1971, sayı: 13964, s. 1-6; Özkan Tikveş, “Anayasa’da Onbeş Yıllık Dönemde (1961-1976) Yapılan Değişiklikler ve Ekler”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 34, sayı: 1-4, (1977), s. 19-58; Resmî Gazete, 20 Mart 1973, sayı: 14482, s. 1; Cem Eroğul, *Anayasayı Değiştirme Sorunu: Bir Mukayeseli Hukuk İncelemesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974, s. 151-152; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 199-200; Gözübüyük, 1986, s. 134-136; Mutlu Yıldırım, “Sivil-Asker Uyumunun Anayasa Yapım Siyasetine Etkisi: 1971-1973 Anayasa Değişiklikleri”, *Liberal Düşünce Dergisi*, cilt: 24, sayı: 93, (2019), s. 43-45.

- 68. ve geçici 11. Maddelerde yapılan değişiklikle, askerî darbe neticesinde politikadan uzaklaştırılan DP'lilerin siyasî yasaklılıklarının kaldırılması (6 Kasım 1969),
- 73. Maddede gerçekleştirilen değişiklikle, Cumhuriyet Senatosu üyelerinin görevde kalacakları sürelerin yeniden belirlenmesi (17 Nisan 1970),
- Geçici 11. Maddede yapılan değişiklikle, 7 Haziran 1970'te yapılması kararlaştırılan Cumhuriyet Senatosu yenileme seçimlerinin geriye bırakılması (17 Nisan 1970),
- 131. Maddede gerçekleştirilen değişiklikle, belirli istisnalar haricinde orman alanlarının daraltılamaması ve orman suçlarında genel affın söz konusu olamayacağına ilişkin düzenlemenin yürürlükten kaldırılması (17 Nisan 1970),
- 56. Maddenin değiştirilmesiyle genel seçimlerde %5'den fazla oy alan ve mecliste grubu bulunan siyasî partilere devlet desteği sağlanması (30 Haziran 1971),
- 82. Maddede yapılan değişiklikle milletvekillerinin özlük haklarına ilişkin belirli sınırlamalar getirilmesi (30 Haziran 1971),
- 68. Maddede gerçekleştirilen değişiklikle beraber geçici 11. Maddenin de yürürlükten kaldırılması neticesinde milletvekilliği seçilme şartlarının yeniden belirlenmesi (16 Nisan 1974),

Söz konusu hükümlerle 1961 Anayasası, ayrıntılı olmaktan ziyade genel mahiyette değiştirilmiştir. Özellikle, bu değişikliklerden 6 Kasım 1969'da gerçekleştirilen DP'lilerin siyasî yasaklılıklarının kaldırılmasına dair düzenleme, Anayasa Mahkemesi'nin 16 Haziran 1970 tarihli kararıyla iptal edilmiş, fakat 16 Nisan 1974 anayasa değişiklikleriyle tekrar yürürlüğe konulmuştur²⁴⁴. Böylelikle askerî darbe sonucunda politikadan uzaklaştırılan DP'lilerin yeniden milletvekili olabilmelerinin önü açılmıştır. Esasında bu durum, darbeden ciddî bir biçimde

²⁴⁴Tunç ve Akarçay, 2022, s. 1554; Erdal Yılmaz, "Türk Siyasî Tarihinde Askerî Müdahalelere Bir Örnek: Demokrat Partililere Siyasî Haklarının İadesi Meselesi ve 14-21 Mayıs 1969 Buhranı", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, cilt: 16, sayı: 32, (2017), s. 57; Sercan Coşkun Kulak, "Anayasa Değişikliklerinin Yargısal Denetimi", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, sayı: 87, (2010), s. 231-232.

etkilenen siyasal hayatın tekrar canlanması bakımından olumlu bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

Yukarıda izah olunduğu üzere 1961 Anayasası'nda yapılan en geniş çaplı değişiklikler, 20 Eylül 1971 ve 15 Mart 1973'te gerçekleştirilmiştir. Zira bu değişiklikler, 12 Mart Muhtırasının etkisiyle yapılmış ve böylece anayasanın toplamda 40 maddesi değiştirilerek anayasaya 11 geçici madde eklenmiştir. Dolayısıyla 1971 ve 1973 değişiklikleriyle anayasa genelinde kapsamlı bir değişikliğe gidilmiştir. Bu değişikliklerden bazıları kronolojik olarak özetle şu şekildedir²⁴⁵:

- 11. Maddede yapılan değişiklikle anayasada yer alan bütün temel hak ve özgürlüklere ilişkin genel bir sınırlama kriteri getirilmesi (20 Eylül 1971)²⁴⁶,
- “Özel Hayatın Gizliliği” yan başlıklı 15. Maddede gerçekleştirilen değişiklikle adli arama işlemlerinde belirli prensiplerin esas alınması (20 Eylül 1971)²⁴⁷,

²⁴⁵Tunç ve Akarçay, 2022, s. 1555-1561; Tikveş, 1977, s. 26-56; Osman Can, “Anayasa Değişiklikleri ve Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, sayı: 19, (2002), s. 517; Salep, 2019, s. 339-350; Kapani, 1993, s. 131-138; Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 27-29; Eroğul, *Anayasayı Değiştirme Sorunu: Bir Mukayeseli Hukuk İncelemesi*, 1974, s. 154-158; Hamza Ersinadım, “1961 Anayasası'ndan Bugüne Sendikaların Sosyal Faaliyetlerinin Hukuki Çerçevesi”, *Kamu-İş Dergisi*, cilt: 12, sayı: 4, (2012), s. 64; Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 46-48; Ünzile Kutsal Ayaz, *Türkiye’de Anayasal ve Kurumsal İnşa Bağlamında Modernleşme (1876-1982)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Afyonkarahisar, 2014, s. 143-144; Tanör, *İki Anayasa: 1961 ve 1982*, 1994, s. 57; Turgut Tan, “Türk Hukukunda Kanun Hükmünde Kararname Uygulaması ve Sorunlar”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, cilt: 50, sayı: 1, (1995), s. 335; Ergun Özbudun, “1961 ve 1982 Anayasalarında Kanun Hükmünde Kararnameler”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, sayı: 2, (1985), s. 227; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 89-90; Metin Kıratlı, “1924 ve 1961 Anayasalarında İdarenin Kuruluşu (Bir Karşılaştırma)”, *Türk İdare Dergisi*, cilt: 44, sayı: 341, (1973), s. 24-25; Levent Korkut, “Karşılaştırmalı Hukuk Bakış Açısıyla 1982 Anayasasında Silahlı Kuvvetlerin Yürütme ve Yargı Tarafından Denetimi”, *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 3, sayı: 1, (2016), s. 14; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2016, s. 418; Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 80; Tuğrul Katoğlu, “Devlet Güvenlik Mahkemelerinde Uygulanan Yargılama Usulünün Genel Yargılama Usulünden Farkları”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, cilt: 49, sayı: 3, (1994), s. 257-259; Atar, 2014, s. 29; Fazıl Sağlam, *Temel Hakların Sınırlanması ve Özü*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 84-85.

²⁴⁶Bu değişiklikte hak ve özgürlüklerin, Cumhuriyete zarar verecek biçimde kullanılamayacağı ve millî güvenlikle kamu düzeninin sağlanması bakımından bunların sınırlanabileceği ifade edilmiştir. Esasında bu değişikliğin hak ve hürriyetlerin keyfi olarak sınırlanmasının önünü açtığı değerlendirilebilir.

²⁴⁷Bahsi geçen değişiklikte beraber herhangi bir yetkili merci kararı bulunmadıkça, toplum düzenine veya millî güvenliğe karşı tehdit oluşturan hâllerde ya da gecikmesinde sakınca bulunan durumlarda kimsenin eşyasının, üstünün aranmayacağı ve bunlara keyfi bir biçimde el konulamayacağı vurgulanmıştır.

- “Kişi Güvenliği”ni düzenleyen 30. Maddedeki değişiklik sonucunda yakalama ve tutuklama tedbirlerindeki sürelerin yeniden belirlenmesi (20 Eylül 1971)²⁴⁸,
- 46. Maddede yapılan değişiklikle sendika kurma hakkının “tüm çalışanlar” yerine yalnızca “işçilere” tanınması ve bu şekilde sendikal hakların kapsamının daraltılması (20 Eylül 1971),
- 61. Maddede gerçekleştirilen değişiklik sonucunda Bakanlar Kurulu’nun vergi, harç ve resimlere dair muafiyetleri ve istisnaları tespit etme ve bunlara ilişkin değişiklik yapma hususunda yetkili kılınması (20 Eylül 1971),
- 64. Maddenin değiştirilmesiyle beraber Türk hukuk tarihinde ilk defa belirli konularla sınırlı olmak şartıyla Bakanlar Kurulu’na “Kanun Hükmünde Kararname (KHK)” çıkarma yetkisinin verilmesi (20 Eylül 1971)²⁴⁹,
- 119. Maddedeki değişiklikle siyasî partilere üye olamayan memurların aynı zamanda sendikalara da girememesi (20 Eylül 1971),
- 120. ve 121. Maddelerde gerçekleştirilen değişikliklerle üniversitelerin özerkliğinin zayıflatılması ve radyo ve televizyon idaresinin özerkliğinin ise kaldırılması (20 Eylül 1971),
- 136. Maddede yapılan değişiklikle Türk hukuk tarihinde ilk kez, devletin ve milletin siyasal bütünlüğünü, Cumhuriyeti ve anayasal düzeni ortadan kaldırmaya ilişkin işlenen suçlarla ulusal güvenliği ilgilendiren suçları yargılamakla görevli “Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM)”nin oluşturulması (15 Mart 1973)²⁵⁰,

²⁴⁸Söz konusu değişiklik neticesinde yakalanan veya tutuklanan şahısların en geç kırk sekiz saat içerisinde adli makamların huzuruna çıkarılacağı, bu sürenin toplu olarak işlenen suçlarda yedi güne sınırlı olacağı, söz konusu sürelerin sona ermesinden sonra hiçbir kimsenin adli merci kararı bulunmadıkça keyfi olarak hürriyetinden yoksun bırakılamayacağı belirtilmiştir.

²⁴⁹Bu değişiklikle KHK’ların içeriğinin, amacının ve süresinin açık bir şekilde belirtilmesi ve yayımlanmaları hâlinde aynı gün TBMM onayına sunulması gerektiği ifade edilmiş ve Meclis’ten onay almayan KHK’ların aynı gün yürürlükten kalkacağı da vurgulanmıştır. Bununla birlikte KHK içeriğinde, siyasî haklarla temel hak ve hürriyetlerin düzenlenemeyeceği ve KHK’ların da kanunlar gibi Anayasa Mahkemesi’nin denetimine tâbi olduğu belirtilmiştir.

²⁵⁰Söz konusu değişiklikle oluşturulan DGM’nin kuruluş, görev ve yetkileriyle yargılama biçimine yönelik hükümlerin kanunla belirleneceği vurgulanmış ve DGM’nin Bakanlar Kurulu’nun önerdiği kişiler arasından atanan bir başkan, dört asıl ve iki yedek üyeye bir cumhuriyet savcısı ve askerî

- 140. Maddenin değiştirilmesiyle beraber Türk hukuk tarihinde ilk defa, askerî kişilere ilişkin idarî işlem ve eylemlerden doğan hukuksal uyuşmazlıkların çözümlenmesi amacıyla “Askerî Yüksek İdare Mahkemesi”nin kurulması (20 Eylül 1971),
- 147. Maddede yapılan değişikliklerle kanunların hukuksal açıdan anayasaya uygunluğunu denetleyen Anayasa Mahkemesi’ne, bu yetkisinin yanında anayasa değişikliklerini de yalnızca şeklî bakımdan denetleme görevinin verilmesi (20 Eylül 1971),
- 148. Maddede gerçekleştirilen değişiklik neticesinde Anayasa Mahkemesi’nin Yüce Divan sıfatıyla baktığı davaların yanında siyasî partilerin kapatılmasına yönelik davaları da duruşmalı olarak sonuçlandırması zorunluluğunun getirilmesi (15 Mart 1973),

Görüldüğü üzere, 1971 ve 1973 değişiklikleriyle 1961 Anayasası’nın içeriği önemli ölçüde değiştirilmiş ve anayasa metni ilk hâline göre farklı bir niteliğe sahip olmuştur. Bahsi geçen değişikliklerle anayasada yer alan temel hak ve özgürlüklerin, ayrıca sosyal ve ekonomik hakların sınırlandırılması konusunda yürütmenin takdir hakkı genişletilmiş ve bu organın yasamayla yargı karşısındaki gücü artırılmıştır²⁵¹. Böylelikle, anayasanın özgürlükçü yönü ciddî bir şekilde zayıflatılmış ve bu durumdan sivil bürokrasi de olumsuz bir biçimde etkilenmiştir. Bu da, Türkiye’de sosyal devlet ilkesinin ve bu anlayışın bir gereği olan sosyal ve ekonomik hakların hukuksal gelişimine zarar vermiştir.

2.6. 1961 Anayasası’na Göre Sosyal Devlet İlkesi

27 Mayıs Askerî Darbesinden sonra halk oylamasıyla kabul edilen 1961 Anayasası, Türkiye’de sosyal devlet sisteminin oluşumu açısından özel bir önem arz etmiştir. Zira bu anayasa, kendisinden önceki anayasalardan farklı olarak sosyal devlet anlayışını bir ilke biçiminde benimsemiş ve bu ilkeyi cumhuriyetin bir niteliği

hâkimlerle sivil savcılar arasından seçilen yeterli sayıda savcı yardımcısından teşekkül edeceği belirtilmiştir.

²⁵¹Tunç ve Akarçay, 2022, s. 1561-1562; Atar ve Çelik, 2018, s. 11-12; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 2011, s. 41; Kapani, 1993, s. 136-138; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2016, s. 412-418; Salep, 2019, s. 351-353; Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 80-82; Cafer Okyay, *Türkiye’de Anayasacılık Anlayışı Olarak Tepkisellik (1960-1982 Dönemi)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Çorum, 2018, s. 73-75.

olarak kabul etmiştir. Nitekim anayasanın 2. Maddesinde “*Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına ve başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, millî, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk devletidir*”. Şeklinde belirtilmek suretiyle sosyal devlet ilkesi hukuksal açıdan ilk defa Türk anayasa sisteminde ifade edilmiş ve böylelikle anayasal anlamda bireylerin toplum içerisinde insan haysiyetine uygun bir biçimde yaşayabilmelerinin ve huzurlu bir şekilde hayatlarını idame ettirebilmelerinin önü açılmıştır²⁵².

1961 Anayasası, sosyal devlet ilkesini kabul etmesine rağmen bu ilkenin tanımını açık bir biçimde belirtmemiştir. Bahsi geçen anlayış, hukuksal açıdan özellikle anayasanın yürürlüğe girmesiyle kurulan Anayasa Mahkemesi kararlarıyla ve anayasanın kabul ediliş gerekçesiyle tanımlanmaya çalışılmıştır. Anayasa Mahkemesi bir kararında sosyal devleti “*toplum içerisinde dezavantajlı konumda bulunan bireyleri avantajlılar karşısında korumak suretiyle millî gelirin adaletli dağılımını yaparak sosyal eşitliği sağlayan, ayrıca emek-sermaye dengesini ve toplum barışını teminat altına alan ve çalışanları koruyarak sosyal güvenliği esas alan devlet*” olarak ifade etmiştir. Anayasanın gerekçesinde ise adı geçen ilke “*bireylere yalnızca klasik özgürlükleri temin etmekle kalmayıp, aynı zamanda onların insanca bir yaşam sürdürmeleri amacıyla zorunlu olan maddî gereksinimlerini karşılamalarını da kendisine görev edinen devlet*” şeklinde tanımlanmıştır²⁵³. Bu bağlamda, söz konusu anlayışın hem Anayasa Mahkemesi kararlarında hem de anayasa gerekçesinde klasik tanımına benzer bir biçimde ifade edildiği değerlendirilebilir.

Bilindiği üzere klasik anlamda sosyal devlet ilkesi giriş kısmında ve birinci bölümde de ifade edildiği şekliyle, devletin birtakım müdahalelerde bulunarak zayıf konumda bulunan bireylerle diğerleri arasındaki sosyal ile ekonomik eşitliği sağlamayı, bu şekilde onları meşru bir biçimde koruyarak ve sosyal adaleti

²⁵²Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 55-59; Müftüoğlu, 1996, s. 23; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 166; Uzun, 2010, s. 81; Gözübüyük, 1986, s. 132-133; Serter, 1994, s. 131; Ecem Savcı Yörük, “Sosyal Devlet Anlayışı ve Türkiye’deki Gelişimi”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt: 6, sayı: 11, (2021), s. 173; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 172; Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 83; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2016, s. 380; Tunç, “Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası’nın Yeri ve Önemi”, 2020, s. 676; Batum, 2011, s. 320.

²⁵³M. Zafer Üskül, “Anayasa Mahkemesi Kararlarında Sosyal Devlet Kavramı”, *Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi*, cilt: 14, sayı: 2, (1978), s. 242; Duman, 1997, s. 18-19; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 157; Benli, 1991, s. 37; Göze, 1976, s. 136.

sağlayarak asgari refah düzeyine çıkarmayı esas alan anlayıştır. Bu çerçevede, söz konusu ilkenin genel amacı; devletin bireylere birtakım sosyal ve ekonomik haklar tanıyarak ve iktisadî destekte bulunarak onların insan onuruna yaraşır bir biçimde yaşamasını sağlamaktır²⁵⁴. Dolayısıyla bu tanımdan hareketle sosyal devlet anlayışının iktisadî ve hukukî olmak üzere iki temel fonksiyonunun bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

Sosyal devlet ilkesinin iktisadî işlevi, sosyal eşitliği sağlamak amacıyla devletin korunmaya ihtiyacı olan vatandaşlarına yönelik sosyal hayatta gerekli ekonomik tedbirleri almaktır. Bu ilkenin hukuksal işlevi ise, devletin bireylere sosyal ve ekonomik hakları sağlama görevidir. Sosyal adaleti ve kamu barışını temin etmeyi amaç edinen söz konusu hakların da giderek önem kazanmasıyla beraber sosyal devlet anlayışı güç kazanmaktadır. Dolayısıyla, bahsi geçen ilkeyle söz konusu haklar birbirinin tamamlayıcısı niteliğine bürünmektedir²⁵⁵. Bu nedenle sosyal ve ekonomik hakların ancak anayasalarda güvence altına alınmasıyla sosyal devlet ilkesinin benimsenmesi, teorik açıdan bütünlüğün sağlanmasıyla mümkün hâle gelmektedir.

Yukarıda izah edilen açıklama bağlamında 1961 Anayasası'nda sosyal devlet ilkesi, sosyal ve ekonomik hakların klasik anlayışa uygun bir biçimde anayasa içeriğinde ayrıntılı olarak düzenlenmesiyle teminat altına alınmıştır. Bu çerçevede, anayasanın ikinci bölümünün 35. ve 53. Maddeleri arasında söz konusu haklara detaylı bir şekilde yer verilerek sosyal devlet anlayışının esas unsurları olan ailenin korunması, mülkiyet ve toprak mülkiyeti, kamulaştırma ve devletleştirme, çalışma ve sözleşme hürriyeti, çalışma, adil ücret, dinlenme ve ücretli izin kullanma hakkı, sendika kurma hürriyeti, toplu sözleşme ve grev özgürlüğü, sosyal güvenlik, sağlık, eğitim ve öğrenim hakkı, kooperatifçiliğin, tarımın ve çiftçinin geliştirilmesi ve

²⁵⁴Serter, 1994, s. 31-34; Duman, 1997, s. 13; Kocaoğlu, 1989, s. 5-6; Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 58; Tanör, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, 1978, s. 107; Tanilli, 1981, s. 153; Muhammet Durdu, "Anayasalarımızda Yer Alan İktisadi Hükümlerin Hukuki Çerçevesi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 2, sayı: 2, (2019), s. 113; Atar, 2014, s. 100; Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 83-84; Gözübüyük, 1986, s. 151-152.

²⁵⁵Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 111; Kapani, 1993, s. 83-84; Kocaoğlu, 1989, s. 4-5; Balkır, 2009, s. 92; Göze, 1976, s. 111; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 238-240; Gümüş, 2010, s. 178; Vural Savaş, "Anayasalarda Ekonomik Hak ve Özgürlükler: T.C. Anayasaları Örneği", *Anayasa Yargısı Dergisi*, sayı: 6, (1989), s. 175-177.

korunması gibi temel hak ve hürriyetler ele alınmıştır²⁵⁶. Böylece 1961 Anayasası içeriğinde sistematik olarak söz konusu hakların genel esaslardan hemen sonra yer almasıyla sosyal devlet ilkesine anayasal açıdan gereken önemin gösterildiği ve devletin sosyal ve ekonomik yaşamdaki değişiklikleri sağlayarak sosyal olma yönündeki hukuksal iradesinin güçlendirildiği gerçeği ortaya çıkmaktadır.

2.7. Sosyal Devlet İlkesi Bağlamında Sosyal ve Ekonomik Hakların 1961 Anayasası'ndaki Yeri

1961 Anayasası, Türkiye'nin sosyal ve siyasal tarihinde önemli bir yer edinen hukuksal bir metin niteliğine sahiptir. Zira anayasanın kabul edilmesiyle benimsenen çağdaş, çoğulcu ve özgürlükçü anlayış, ülkede sosyal adalet ve sosyal devlet bilincinin gelişmesine önemli bir katkı sağlamıştır. Bu gelişmelere bağlı olarak yukarıda da izah olunduğu üzere anayasanın 35. ve 53. Maddeleri arasında, bireylerin sosyal yaşamdaki gereksinimlerini huzurlu bir şekilde karşılayabilmeleri amacıyla sosyal ve ekonomik haklar düzenlenmiştir²⁵⁷. Bu hakların anayasada yer almasıyla da sosyal devlet ilkesinin gerçekleştirilmesi konusunda pozitif yönde bir aşama kaydedilmiştir.

1961 Anayasası'nda, sosyal devlet ilkesinin gerçekleştirilmesi ve sosyal ve ekonomik hakların kullanılması açısından bireye ve birey iradesinin serbestliğine ilişkin gereken bütün prensiplere içeriğinde yer verilmiştir. Bu kapsamda, adı geçen haklara hâkim olan temel prensipler anayasanın 41., 48. ve 53. Maddelerinde düzenlenmiştir. 41. Maddede iktisadî ve sosyal hayatın düzenine, 48. Maddede sosyal güvenliğe ve 53. Maddede ise devletin iktisadî ve sosyal ödevlerinin sınırına yer verilmiş ve bu prensipler, klasik sosyal devlet görüşünün de dayanağı olan devletin ekonomik açıdan maddî gücü yerinde olan veya olmayan tüm bireylerin

²⁵⁶Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 67-68; Tanör, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, 1978, s. 182-184; Kapani, 1993, s. 121-124; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 240-241; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 86; Balkır, 2009, s. 111-114; Hasan Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Bolu, 2005, s. 96-98; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 182-186.

²⁵⁷Balkır, 2009, s. 114; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 240; Göze, 1976, s. 132; Uzun, 2010, s. 83; Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, 2005, s. 97; Müftüoğlu, 1996, s. 26; Kapani, 1993, s. 122.

yanında olması şeklindeki anlayışı esas almıştır²⁵⁸. Bu bağlamda, bahsi geçen prensiplerin 1961 Anayasası’nda düzenlenmesiyle toplum genelinde hukuksal ve iktisadî açıdan sosyal eşitliğin sağlanmaya çalışıldığı değerlendirilmektedir.

1961 Anayasası’nda yer alan sosyal ve ekonomik haklara hâkim temel prensiplerden ilki anayasanın “İktisadî ve Sosyal Hayatın Düzeni” yan başlıklı 41. Maddesinde düzenlenmiştir. Bu maddeye göre “*İktisadî ve sosyal hayat, adâlete, tam çalışma esasına ve herkes için insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşayış seviyesi sağlanması amacına göre düzenlenir. İktisadî, sosyal ve kültürel kalkınmayı demokratik yollarla gerçekleştirmek; bu maksatla, millî tasarrufu artırmak, yatırımları toplum yararının gerektirdiği önceliklere yöneltmek ve kalkınma planlarını yapmak Devletin ödevidir*”. Şeklinde ifade edilmek suretiyle bireylerin insan onuruna yaraşır bir biçimde yaşama hakkına sahip olabilmeleri ve ekonomik haklarını belirli bir düzen çerçevesinde kullanabilmeleri amacıyla sosyal hayattaki tedbirlerin adalete uygun olarak alınması gerektiği vurgulanarak bu tedbirleri alma görevinin de temel hak ve hürriyetleri ihlâl etmemek koşuluyla devlete ait olduğu belirtilmiştir²⁵⁹. Böylece anılan maddenin anayasa içeriğinde yer alması sonucunda devletin sosyal adaleti sağlama konusundaki iradesi hukuksal açıdan güvence altına alınmış ve bireylerin asgari bir yaşam seviyesine sahip olarak sosyal ve ekonomik hakları belirli bir düzen içerisinde kullanabilmeleri mümkün hâle gelmiştir.

1961 Anayasası’ndaki sosyal ve ekonomik haklara ilişkin genel prensiplerden bir diğeri anayasanın 48. Maddesinde yer almaktadır. “Sosyal Güvenlik” yan başlıklı bu maddede “*Herkes, sosyal güvenlik hakkına sahiptir. Bu hakkı sağlamak için sosyal sigortalar ve sosyal yardım teşkilâtı kurmak ve kurdurmak Devletin ödevlerindendir*”. Şeklinde belirtilmekte ve devletin anayasal açıdan bireylerin geleceğe güvenle bakmaları amacıyla birtakım sosyal tedbirler alması gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Bu kapsamda, sosyal güvenlik; sosyal devlet ilkesinin ve sosyal ve ekonomik hakların gerçekleştirilmesi bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Zira bu

²⁵⁸Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 240-241; Tanör, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, 1978, s. 184; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 183-186; Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, 2005, s. 97.

²⁵⁹Tanör, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, 1978, s. 184; Muyan, 2016, s. 53; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 241; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 183-184; Serter, 1994, s. 132; Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 59; İbrahim Ö. Kaboğlu, “Anayasa’da Sosyal Haklar: Alanı ve Sınırları”, *Anayasal Sosyal Haklar: Avrupa Sosyal Şartı, Karşılaştırmalı Hukuk ve Türkiye*, (Ed. İbrahim Ö. Kaboğlu), Legal Yayınları, İstanbul, 2012, s. 15.

prensip çerçevesinde devlet, sosyal sigorta ve yardım teşkilâtları kurup bireylerin sosyal güvenliğini sağlayarak aralarındaki ekonomik farklılığı azaltarak adı geçen hakların kullanılması açısından onları eşit bir statüye getirmektedir²⁶⁰. Dolayısıyla sosyal güvenlik prensibinin 1961 Anayasası'nda düzenlenmesiyle bahsi geçen hakların hukuksal açıdan teminat altına alınması noktasında devlete önemli bir görev verilmektedir.

1961 Anayasası'nda düzenlenen sosyal ve ekonomik haklara hâkim genel prensiplerden sonuncusu anayasanın 53. Maddesinde ele alınmaktadır. “Devletin İktisadî ve Sosyal Ödevlerinin Sınırı” yan başlıklı bu maddeye göre “*Devlet, bu bölümde belirtilen iktisadî ve sosyal amaçlara ulaşma ödevlerini, ancak iktisadî gelişme ile malî kaynaklarının yeterliği ölçüsünde yerine getirir*”. Şeklinde ifade edilerek sosyal devlet ilkesinin gerçekleştirilmesinin ve buna bağlı olarak sosyal ve ekonomik hakların kullanılmasının ancak devletin kendi gücüyle sınırlı bir biçimde yerine getirebileceği belirtilmektedir. Bu bağlamda, söz konusu madde gereğince devlet, kendisine ödev olarak verilen geniş nitelikteki ekonomik ve sosyal amaçlarını iktisadî istikrarı ve ekonomik kaynakların yeterliliğini gözeterek yerine getirmek zorundadır²⁶¹. Dolayısıyla anayasanın 53. Maddesi, sosyal devlet anlayışı açısından gerçekçi bir düzenleme niteliğine sahiptir. Zira bu madde, devletin sosyal olma iradesinin malî sınırını belirlediğinden sosyal ve ekonomik hakların toplum içerisinde kullanılabilirliğini de önemli ölçüde etkilemektedir. Bu nedenle bahsi geçen maddeye göre devletin ekonomik yeterliliğinin fazla olması hâlinde sosyal devlet ilkesinin gerçek anlamda anayasal varlığından söz edilebilmektedir.

Sonuç olarak, 1961 Anayasası'nda sosyal devlet ilkesinin bir gereği olan sosyal ve ekonomik haklar geniş bir şekilde ele alınmış ve bu hakların hukuksal açıdan etkinliğinin artırılarak sosyal devlet anlayışının sağlam bir temele dayandırılması amacıyla anayasa içeriğinde birtakım prensipler belirlenmiştir. Yukarıda ayrıntısıyla izah edilen bu ilkeler anayasanın benimsemiş olduğu sosyal ve

²⁶⁰Duman, 1997, s. 178; Kocaoğlu, 1989, s. 29; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 241; Serter, 1994, s. 133; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 185; Ercan Turan, “Sosyal Güvenlik Hakkı”, *Kamu-İş Dergisi*, cilt: 7, sayı: 3, (2003), s. 7; Gümüş, 2010, s. 263-264.

²⁶¹Balkır, 2009, s. 112; Tanilli, 1981, s. 181; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 241-242; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 186; Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 59; Benli, 1991, s. 38; Serter, 1994, s. 133; Kocaoğlu, 1989, s. 34-35; Kapani, 1993, s. 123-124; Tanör, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, 1978, s. 373-378.

ekonomik hak anlayışının esasını teşkil etmiş ve bunun sonucunda adı geçen ilke anayasal anlamda güvence altına alınmıştır. Dolayısıyla 1961 Anayasası'nda yer alan söz konusu prensipler, aşağıda da irdelenecek olan bu hakların anayasal açıdan sosyal devlet ilkesiyle bütünleşmesi konusunda önemli bir yere sahip olmuştur.

2.7.1. Ailenin Korunması

1961 Anayasası, II. Dünya Savaşı sonrasında devletten çok bireye önem veren onun temel hak ve özgürlüklerini öne çıkaran yeni dünyaya uyum sağlamayı amaçlamıştır. Türkiye'de anayasal düzeyde aileye ilişkin hükümlere ilk olarak 1961 Anayasası'nda yer verilmesi, belirtilen süreç kapsamında değerlendirilmesi gerekir.

1961 Anayasası'nda izah edildiği üzere aile, dünya genelinde olduğu gibi Türkiye'de de önemli bir yere sahip olan kurumların başında gelmekte ve Türk toplumunun temelini oluşturmaktadır. Bununla birlikte aile kurumu, ülkedeki toplumsal ve bireysel sorunların çözümü amacıyla sosyal yaşamda önemli bir kriter olarak da ele alınmaktadır. Bu nedenle sağlam bir şekilde kurulmuş olan aileler, kuvvetli ve huzurlu toplumların ön koşuludur²⁶². Bu bilinçle hareket eden Türkiye Cumhuriyeti Devleti de, aileyi korumak ve geliştirmek için birtakım hukuksal tedbirler almakta ve 1961'den itibaren anayasalarında bu konuya ayrıntılı bir biçimde yer vermektedir.

Bireylerin ve ailelerin sosyal şartları ve ekonomik refahlarıyla ilgilenen, ayrıca onların insan onuruna dayalı asgari bir hayat seviyesine ulaşmalarını sağlamaya çalışan sosyal devlet, ailenin korunmasına yönelik de gerekli önlemleri almakla yükümlüdür. Bu kapsamda sosyal devlet ilkesini benimseyen 1961 Anayasası, sosyal ve ekonomik haklar bölümünde yer alan 35. Maddesinde “Ailenin Korunması” hususuna özellikle yer vermiştir²⁶³. Böylelikle Türk hukuk tarihinde ilk defa aile kavramı anayasal düzlemde ele alınmıştır.

²⁶² Hatice Çakırbay Çimen, Sosyal Devlet İlkesi Açısından Ailenin Korunması, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, 2009, s. 4; Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 58; Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, 2005, s. 152; Erol Cansel, “Sosyal Devlet ve Aile”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 26, sayı: 3, (1969), s. 11; Duman, 1997, s. 128.

²⁶³ Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 182; Çakırbay Çimen, 2009, s. 13; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 240; Parla, 1991, s. 48; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 196; Cansel, 1969, s. 16; Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, 2005, s. 152-154; Selçuk, 2021, s. 176; Tanilli, 1981, s. 179.

1961 Anayasası'nın 35. Maddesinde “*Aile Türk toplumunun temelidir. Devlet ve diğer kamu tüzel kişileri, ailenin, ananın ve çocuğun korunması için gerekli tedbirleri alır ve teşkilâtı kurar*”. Biçiminde belirtilmek suretiyle aile kurumu, toplumun temeli olarak nitelendirilmekte ve Türk hukuk sisteminin aslî bir unsuru şeklinde kabul edilerek anayasal anlamda güvence altına alınmaktadır. Anayasanın vurguladığı ve esaslı bir kavram olarak kabul ettiği aile tipi hiç şüphesiz ki anne, baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aile modelidir. Bu kapsamda aile ahlâkî bir çevredir ve sosyal devletin ilk modeli olarak şefkat, eğitim ve dayanışma kaynağı olma özelliğine sahiptir²⁶⁴. Dolayısıyla söz konusu özellikleri kavramsal açıdan içeriğinde barındırması nedeniyle aile, 1961 Anayasası'nda ulus yaşamının temeli olarak ifade edilmektedir.

1961 Anayasası'nda aile, Türk toplumunun temeli olarak nitelendirildiğinden sosyal yaşamda ortaya çıkma ihtimali bulunan tehlikelere karşı sosyal ve ekonomik haklarla donatılmış ve bu hakları devletten talep edebilen anayasal bir kurum özelliğine sahip olmuştur. Bu doğrultuda anayasa, yukarıda da izah olunduğu üzere devlete, ailenin, annenin ve çocuğun sosyal ve iktisadî refahıyla huzurunu koruma görevi vermiştir. Bu kapsamda devlet, ailenin korunması ve güçlendirilmesi amacıyla nüfus ve kalkınma planlamaları yapmak, aile bireyleri arasında bağlılığı ve dayanışmayı geliştirecek politika yürütmek, onlara yeterli düzeyde sosyal güvenlik, sağlık ve barınma imkânı sunmak, ayrıca aile fertlerinin öğrenim haklarını sosyal devlet anlayışı çerçevesinde kullanmalarını kolaylaştırmak zorundadır²⁶⁵. Dolayısıyla devlet, söz konusu hususlara benzer bir şekilde sosyal ve ekonomik açıdan koruyucu faaliyetlerde bulunduğu takdirde aile kurumuna yönelik sorumluluklarını yerine getirmiş ve anayasaya göre sosyal devlet bilinciyle hareket etmiş olmaktadır.

2.7.2. Mülkiyet ile İlgili Hükümler

Mülkiyet, insanlık tarihi kadar eskiye dayanan ve devletlerin oluşumundan önce de var olan temel hak ve hürriyetlerden birisidir. Bu nedenle mülkiyet kavramı, uluslararası hukuk belgelerinde ve insan hakları bildirgelerinde daima bir hak olarak

²⁶⁴Duman, 1997, s. 128; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 182; Kocaoğlu, 1989, s. 14; Çakırbay Çimen, 2009, s. 62; Uzun, 2010, s. 123; Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, 2005, s. 153; Müftüoğlu, 1996, s. 32; Kubalı, 1971, s. 173; Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 122.

²⁶⁵Cansel, 1969, s. 16; Duman, 1997, s. 128; Müftüoğlu, 1996, s. 32; Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, 2005, s. 153-154; Kocaoğlu, 1989, s. 14-15.

yer almaktadır. Adı geçen kavram, XIX. Yüzyıldan bu yana Türk anayasa sisteminde de varlığını korumakta ve 1961 Anayasası'nda sosyal ve ekonomik hak olarak düzenlenmiştir²⁶⁶. Bu nedenle anayasaya göre mülkiyet kurumu, sosyal devlet anlayışının gerçekleştirilmesi bakımından en önemli haklar arasında gösterilmiştir. Dolayısıyla bu başlık altında sosyal devlet ilkesinin araçlarından biri olan ve aynı zamanda 1961 Anayasası'nda düzenlenen mülkiyet hakkının anayasadaki ele alınış biçimi irdelenecek olup, bu kapsamda “genel olarak mülkiyet hakkı”, “toprak mülkiyeti”, “kamulaştırma” ve “devletleştirme” konularına ilişkin açıklamalar yapılacaktır.

2.7.2.1. Genel Olarak Mülkiyet Hakkı

Mülkiyet, bireylerin hayatında önemli bir yere sahip olmakla birlikte aynı zamanda toplumsal bir kavramdır ve müessese olmanın yanı sıra iktisadî bir gerçeklik olma niteliğini de haizdir. Bu kavram, tarihsel süreç içerisinde sosyoloji, ahlak ve ekonomiyle etkileşim hâlinde olarak toplumları ve devletleri şekillendirmekte ve onların sosyo-politik oluşumlarında önemli bir rol oynamaktadır²⁶⁷. Bu bağlamda mülkiyet, devletlerin ortaya çıkışından bu yana uluslararası nitelikte genel bir anlamı ifade etmektedir.

1961 Anayasası'na göre mülkiyet, genel anlamıyla eşyaya yönelik sahiplik iradesini yansıtan ve onun üzerinde hâkimiyet yetkisi tanıyan, ayrıca herkese ve devlete karşı korunan mutlak bir haktır. Bu hakkın sahibine tanıdığı yetkilerin fiilen gerçekleştirilebilmesi için devletin birtakım hukuksal önlemler alması gerekir. Bu kapsamda devlet, bahsi geçen hakkı anayasa ve kanun gibi hukukî metinlerde düzenleyerek teminat altına almak ve hakkın ihlâl edilmesi hâlinde karşılığı olan

²⁶⁶ Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 244-246; Kocaoğlu, 1989, s. 18-19; Veysel Başpınar, “Mukayeseli Hukukta ve Türk Hukuku'nda Mülkiyet Hakkı Teminatı”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 65, sayı: 3, (2016), s. 633; Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, 2005, s. 106; Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 104-105.

²⁶⁷ Müftüoğlu, 1996, s. 29; M. Ali Uçar, *Mülkiyet Hakkının Anayasal Gelişimi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1990, s. 3; Suat Şimşek, *Türk Hukukunda ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Mülkiyet Hakkı*, Hermes Matbaacılık, Ankara, 2011, s. 1.

yaptırımı belirlemek zorundadır²⁶⁸. Ancak bu durumda adı geçen hakkın etkinliğinden ve sağlıklı bir biçimde kullanılabilmesinden söz edilecektir.

Yukarıda belirtilen durum bağlamında mülkiyet hakkı, 1961 Anayasası'nda sosyal devlet anlayışına uygun bir biçimde sosyal ve ekonomik hak olarak düzenlenmek suretiyle güvence altına alınmıştır. Anayasanın “Mülkiyete Ait Genel Kural” yan başlıklı 36. Maddesinde “*Herkes, mülkiyet ve miras haklarına sahiptir. Bu haklar, ancak kamu yararı amacıyla, kanunla sınırlanabilir. Mülkiyet hakkının kullanılması toplum yararına aykırı olamaz*”. Biçiminde ifade edilerek mülkiyet kavramı anayasal bir kurum özelliğine sahip olmuş ve sosyal bir nitelik kazanmıştır. Böylelikle anayasa, bu hakkın, ülkenin temel sosyal ve hukuksal kurumlarından birisi olduğunu kabul etmiş ve kamu düzenindeki varlığının korunacağını, ayrıca adı geçen hakkın kullanılmasının herhangi bir hukukî düzenlemeyle ortadan kaldırılamayacağını ve içeriğinde herhangi bir değişiklik de yapılamayacağını teminat altına almıştır²⁶⁹.

1961 Anayasası'nın 36. Maddesiyle mülkiyet hakkı, anayasal bir kurum niteliğinde korunmasına karşın bu durum bahsi geçen hakkın her türlü müdahaleden muaf olduğu anlamına gelmemektedir. Zira yukarıda da ifade edildiği üzere adı geçen hakkın kullanılması, genel anlamının aksine belirli sınırlamalara tâbi tutulmuştur. Buna göre, bahsi geçen hakkın sahibi bunu istediği şekilde kullanmak yerine kamu yararını ve toplum gereksinimlerini gözeterek kullanmak zorundadır. Dolayısıyla anılan maddeyle mülkiyet hakkı, sosyal devlet ilkesinin gerçekleştirilmesi bakımından bireylere nispî bir biçimde ve birtakım kurallara bağlı olarak tanınmakta ve bunun sonucunda mutlak bir hak olma özelliğini kaybetmektedir²⁷⁰. Esasında bu durum, sosyal devlet anlayışının araçları arasında yer

²⁶⁸Başpınar, 2016, s. 635; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 242-243; Uzun, 2010, s. 86; Şimşek, 2011, s. 2; Kürşat Akça, “Anayasa Mahkemesi Kararlarında Mülkiyet Hakkı”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 6, sayı: 3, (2015), s. 543.

²⁶⁹Jale G. Akipek, “Mülkiyetin Anayasa Tarafından Korunması İle İlgili Bir Deneme”, *Adalet Dergisi*, cilt: 58, sayı: 5, (1967), s. 304-306; Mehmet Akif Ertü, *Kamu Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Mülkiyet Hakkına Bakışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum, 2009, s. 130; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 182; Uçar, 1990, s. 12; Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, 2005, s. 106; Uzun, 2010, s. 87-88; Akın, 1979, s. 331.

²⁷⁰Göze, 1976, s. 151; Kocaoğlu, 1989, s. 19; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 247; Ertü, 2009, s. 130-131; Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, 2005, s. 106; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 182; Şimşek, 2011, s. 230; Uçar, 1990, s. 12; Akipek, 1967, s. 303; Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 153; Kapani, 1993, s. 121.

alan sosyal adalet ve eşitlik açısından yerinde bir anayasal düzenleme olarak değerlendirilebilir.

1961 Anayasası'na göre sosyal bir özelliğe sahip olan mülkiyet hakkı, kamu ve toplum yararıyla ilişkili olmasından dolayı bu hususta bireyle kamu yararının çatışması hâlinde, toplum çıkarının esas alınması gerekir. Zira izah olunduğu üzere bu hak sosyal devlet anlayışı kapsamında mutlak ve sınırsız olma niteliğini kaybetmekte ve bu nedenle anayasanın 36. Maddesinin içeriğine göre hakkın kullanılmasının toplum yararı amacıyla yasayla sınırlanması ve kamu menfaatine aykırı olmaması gerektiği vurgulanmaktadır. Ancak bu sınırlayıcı hususlara rağmen anayasa mülkiyeti önemli bir hak olarak düzenleme altına almıştır. Bu çerçevede bahsi geçen düzenlemeyle hak sahibi anayasal anlamda mülkiyete konu eşyaya yönelik her türlü saldırıyı def etme imkânına sahip olmuştur²⁷¹. Tüm bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda 1961 Anayasası'nın, birey ve kamu açısından mülkiyet hakkının tanınması noktasında sosyal devlet ilkesinin yansıması olarak toplumu esas alan hukuksal bir anlayışı benimsediği değerlendirilmektedir.

2.7.2.2. Toprak Mülkiyeti

Toprak mülkiyeti, taşınmazların bölünerek toprağı olmayan çiftçilere adil bir şekilde dağıtılmasına ilişkin devlet tarafından alınması gereken tedbirleri kapsayan bir kavramdır. Bu kavramın hedefi, içeriğinde birtakım sosyal, ekonomik ve siyasal amaçları barındırmakla birlikte, Türkiye gibi demokratik olan ülkelerde, tarımla uğraşan nüfuslar arasındaki gelir-gider farkını önlemek suretiyle onların sosyal refahını sağlamaktır²⁷². Dolayısıyla bahsi geçen kavram, sosyal devlet anlayışı ve buna bağlı olarak mülkiyet kavramı içerisinde önemli bir yere sahip olmuştur.

1961 Anayasası bağlamında toprak mülkiyeti kavramı içeriğinde genel olarak belirtilen esasları barındırmanın yanı sıra devlete de birtakım sosyal ödevler

²⁷¹ Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 247; Etkü, 2009, s. 131; Uçar, 1990, s. 14; Şimşek, 2011, s. 227-232; Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, 2005, s. 106; Muyan, 2016, s. 16; Akça, 2015, s. 545; Başpınar, 2016, s. 648-649; Kocaoğlu, 1989, s. 18-20; Göze, 1976, s. 151-152; Adnan Güriz, "Modern Mülkiyet Kavramı ve Toprak Reformu", *Türkiye'de Toprak Reformu Semineri, 6-8 Haziran 1968 Ankara*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968, s. 89.

²⁷² İbrahim İnci, "Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Toprak Mülkiyet Dağılımı İle İlgili Bazı Düzenlemeler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 44, (2010), s. 345-346; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 248-249; Güriz, 1968, s. 71; Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, 2005, s. 108; Atar, 2014, s. 108.

yüklemektedir. Buna göre devlet, toprağın usûlüne uygun bir şekilde işletilmesini sağlamak, çiftçiye malî kaynakları ölçüsünde topraklandırmak, onların iş araçlarını korumak, temin etmek ve yenileştirmek, tarım ve ekonomi alanlarında teknik, pratik ve bilimsel tecrübeler kazanmasını kolaylaştırmak ve böylece ulusal üretimi kamu yararına uygun bir biçimde artırarak zenginleştirmek zorundadır²⁷³. Bu da, esas itibariyle sosyal devlet olmanın en önemli özelliklerinden birisidir.

1961 Anayasası, yukarıda belirtilen hususlar doğrultusunda dönem itibariyle Türkiye'nin nüfus anlamında büyük çoğunluğunu oluşturan çiftçinin toprak sahibi olabilmesini sağlamak ve böylece ülkenin iktisadî refahıyla huzurunu korumak amacıyla sosyal devlet ilkesinin doğal bir sonucu olarak toprak mülkiyetine önem vermiş ve mülkiyet hakkının özel bir görünüşü şeklinde bu hususu sosyal ve ekonomik haklar arasında düzenleme altına almıştır. Ancak adı geçen hakkın konusu “toprak” olduğundan anayasa, bu konuda sınırlı bir düzenleme yapmayı kamu yararına uygun bulmuştur²⁷⁴. Bunun da en önemli sebebi, Cumhuriyetin ilânından beri hatta Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde bile bir toprak reformunun yapılmaması olmuştur.

1961 Anayasası'nın “Toprak Mülkiyeti” yan başlıklı 37. Maddesinde *“Devlet, toprağın verimli olarak işletilmesini gerçekleştirmek ve topraksız olan veya yeterli toprağı bulunmayan çiftçiye toprak sağlamak amaçlarıyla gereken tedbirleri alır. Kanun, bu amaçlarla, değişik tarım bölgelerine ve çeşitlerine göre toprağın genişliğini gösterebilir. Devlet, çiftçinin işletme araçlarına sahip olmasını kolaylaştırır. Toprak dağıtımı, ormanların küçülmesi veya diğer toprak servetlerinin azalması sonucunu doğuramaz”*. Şeklinde belirtilmek suretiyle sosyal devlet anlayışının bir gereği olarak devletin, toprak sahibi olmayan ya da yeterli ölçüde toprağı bulunmayan çiftçiye topraklandırmak için gerekli önlemleri alması, bu konuda çiftçiye destekleyici veya teşvik edici faaliyetlerde bulunması ve çiftçinin toprağı işleyebileceği aletleri temin etmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bunun yanı sıra devletin, bu hususları yerine getirirken orman alanlarının daraltılmaması ve

²⁷³ Duman, 1997, s. 63; Şimşek, 2011, s. 410-414; Şakir Berki, “1961 Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Toprak Davası İle İlgili Esasları”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 27, sayı: 3, (1970), s. 159-172; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 248-249.

²⁷⁴ Berki, 1970, s. 159-162; Şimşek, 2011, s. 402; Etgü, 2009, s. 131; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 248.

topraktaki zenginliğin azaltılmaması konularında gerekli dikkati göstermek mecburiyetinde olduğu da ifade edilmiştir²⁷⁵. Dolayısıyla 1961 Anayasası'nın 37. Maddesiyle toprak mülkiyeti kavramı, dönem itibariyle hukuksal açıdan modern ve teknik bir şekilde ele alınmış, ayrıca mülkiyet hakkının çiftçiye yönelik sosyal devlet ilkesi çerçevesinde toplum yararı gözetilerek etki alanı artırılmıştır. Bunun sonucunda da çiftçi, devlet aracılığıyla ve belirli şartlar altında toprak mülkiyeti edinme konusunda sınırlı olarak anayasal bir güvenceye sahip olmuştur.

2.7.2.3. Kamulaştırma

Kamulaştırma, anayasa veya kanunlarda belirtilen şartlar uyarınca ve kamu yararının gerektirdiği hâllerde özel kişilerin sahip olduğu taşınmaz eşyaların ve kaynakların mülkiyetinin, bedelinin peşin veya taksitle ödenmek suretiyle cebri bir şekilde ilgili kamu kurumuna geçirilmesidir. Tanımından da anlaşılacağı üzere bu kavram, mülkiyet hakkına getirilmiş en önemli müdahalelerden birisidir. Zira kamulaştırma yapılacak eşya üzerinde mülkiyet hakkı bakımından toplum yararıyla bireylerin özel menfaatlerinin çatışması hâlinde kamu yararına üstünlük tanınmakta ve bu hakkın kullanılması kısmen veya tamamen sınırlandırılmaktadır. Bunun sonucunda da birey, sahip olduğu eşyaya ilişkin bir kayıpla karşı karşıya kalmakta ve toplum yararına katlanmak mecburiyetinde olduğu bu fedakârlık ona mülkiyetin parasal bedelinin ödenmesiyle denkleştirilmektedir²⁷⁶. Dolayısıyla kamulaştırma, mülkiyet hakkının sınırlandırılmasına yönelik belirli kriterlere bağlanmış istisnâ bir yol olarak düşünülebilir.

Kamulaştırma işlemi amaçtan çok bir araç niteliğinde olduğu için sosyal devlet, bu aracı özel kişilerin mülkiyet hakkına zarar vermeden kamu yararına uygun olarak kullanmak zorundadır. Bu nedenle adı geçen işlemin devlet tarafından keyfî bir biçimde kullanılmaması amacıyla anayasa ve yasalarda detaylı ilke ve

²⁷⁵Şimşek, 2011, s. 410-411; Berki, 1970, s. 159-164; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 248-249; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 182; Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, 2005, s. 108; Duman, 1997, s. 63; Ertü, 2009, s. 131; Kapani, 1993, s. 121; Göze, 1976, s. 152; Nohutçu ve Ünal, 2015, s. 123; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 196.

²⁷⁶Aydın Zevkliler, "Kamulaştırma, Satım Sözleşmesinin Özel Bir Çeşidi Midir?", *Prof. Dr. Osman Fazıl Berki'ye Armağan*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977, s. 938; Göze, 1976, s. 152-153; Duman, 1997, s. 53; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 250; Uzun, 2010, s. 89; Müftüoğlu, 1996, s. 94-95; Muyan, 2016, s. 15-16; Şimşek, 2011, s. 297; Atar, 2014, s. 107; Nohutçu ve Ünal, 2015, s. 124.

teminatların öngörülmesi gerekmektedir. 1961 Anayasası'nda da bu hususa ilişkin belirlenen ölçütler ve teminatlar, sosyal ve ekonomik haklar bölümünde ayrıntılı bir şekilde ifade edilerek anayasanın 38. Maddesinde düzenleme altına alınmaktadır²⁷⁷.

Anayasanın “Kamulaştırma” yan başlıklı 38. Maddesinin 1971 yılında değiştirilmeden önceki ilk hâlinde “Devlet ve kamu tüzel kişileri, kamu yararının gerektirdiği hallerde, gerçek karşılıklarını peşin ödemek şartıyla özel mülkiyette bulunan taşınmaz malların, kanunda gösterilen esas ve usullere göre, tamamını veya bir kısmını kamulaştırmaya veya bunlar üzerinde idarî irtifaklar²⁷⁸ kurmaya yetkilidir. Çiftçinin topraklandırılması, ormanların devletleştirilmesi, yeni orman yetiştirilmesi ve iskân projelerinin gerçekleştirilmesi amaçlarıyla kamulaştırılan toprak bedellerinin ödeme şekli kanunla gösterilir. Kanunun taksitle ödemeyi öngördüğü hallerde, ödeme süresi on yılı aşamaz. Bu takdirde taksitler eşit olarak ödenir ve kanunla gösterilen faiz haddine bağlanır. Kamulaştırılan topraktan, o toprağı doğrudan doğruya işleten çiftçinin hakkaniyetli ölçüler içerisinde geçinebilmesi için zarurî olan ve kanunla gösterilen kısmının ve küçük çiftçinin kamulaştırılan toprağının bedeli herhalde peşin ödenir”. Biçiminde ifade edilerek kamulaştırma işlemine sosyal devlet ilkesi kapsamında belirli anayasal ölçütler getirilmiş ve kamulaştırılan mülkiyete dair bedelin özel kişilere hangi hâllerde kısmen veya tamamen ödeneceği belirtilmiştir²⁷⁹.

Yukarıda bahsedilen madde içeriğine göre kamulaştırma işleminin yapılabilmesi için, devlet tasarrufunda olmayan özel bir kişiye ait eşyanın söz konusu olması, bu eşyanın mülkiyetinin kamuya geçirilmesinde kamusal bir yararının bulunması ve gerçek malî karşılığının nakden ve peşin olarak ödenmesi gerekir. Ancak sınırlı hâllerde bu karşılık, kanunun öngörmesi koşuluyla yasal faiz oranı

²⁷⁷Duman, 1997, s. 53; Esin Örücü, “Taşınmaz Mülkiyeti Sınırlamalarına İlişkin Bazı Öneriler”, *İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi*, cilt: 10, sayı: 13, (1976), s. 53; Seher Tuncel, Kamulaştırmanın Mülkiyet Hakkına Etkisi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Malatya, 2019, s. 46-47; Akın, 1979, s. 331.

²⁷⁸İrtifak: Sahibine bir eşya üzerinde, kullanma, yararlanma veya hem kullanma hem de yararlanma yetkilerini tanıyarak sınırlı bir hâkimiyet alanı sağlayan mutlak haklardır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Arif Barış Özbilen, “İrtifak Hakkının Kullanıldığı Yerin Değiştirilmesi”, *İstanbul Hukuk Mecmuası*, cilt: 77, sayı: 2, (2019), s. 475.

²⁷⁹Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 182-183; Göze, 1976, s. 153; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 250; Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, 2005, s. 109; Akın, 1979, s. 331; Şimşek, 2011, s. 307; Tuncel, 2019, s. 47; Uzun, 2010, s. 89.

üzerinden eşit bir biçimde ödenerek on yılı geçmemek üzere taksitlere de bölünebilmektedir. Buna göre anayasanın 38. Maddesi doğrultusunda yalnızca, çiftçinin toprak sahibi olması, ormanların devletleştirilmesi, yeni orman alanlarının oluşturulması ve yerleşim projelerinin gerçekleştirilmesi amacıyla yapılacak olan kamulaştırmalarda taksit imkânı söz konusu olacaktır, fakat kamulaştırılan toprağı doğrudan işleyen çiftçinin adaletli ölçüler dahilinde yaşamını sürdürmesi için mecburi olan ve yasayla gösterilen bölümünün ve küçük çiftçinin kamulaştırılan toprağının bedeli ise herhâlde peşin olarak ödenecektir²⁸⁰. Bu bağlamda, anayasanın 38. Maddesinin ilk hâlinde düzenlenen kamulaştırma bedeline ilişkin ödeme şekillerinin hakkaniyetli bir özelliğe sahip olduğu ve sosyal adaletle bağdaştığı değerlendirilebilir.

Anayasa içeriğinde kamulaştırma işlemine ilişkin genel ilkeler, yukarıda izah edildiği biçimde düzenlenmekle beraber anayasanın 38. Maddesi, 12 Mart Muhtırasının etkisiyle 20 Eylül 1971’de kabul edilen 1488 Sayılı Yasayla değiştirilmiştir. Değişiklik sonucunda madde metninde yer alan kamulaştırılan mülkiyetin bedelinin ödeme şekline dair *“gerçek karşılığın peşin ödenmesi”* ibaresi kaldırılarak yerine *“karşılığın peşin ödenmesi”* kuralı getirilmiş, ayrıca madde içeriğine *“Ödenecek karşılık, taşınmaz malın tamamının kamulaştırılması hâlinde o malın malikinin kanunda gösterilecek usul ve şekle uygun olarak bildireceği vergi değerini; kısmen kamulaştırmalarda da, vergi değerinin kamulaştırılan kısma düşen miktarını aşamaz. Kamulaştırılan taşınmaz mal karşılığının vergi değerinden az takdir edilmesi hâlinde malikin itiraz ve dava hakkı saklıdır”*. Biçiminde ekleme yapılarak karşılığın gerçek değer yerine vergi değeri üzerinden belirlenmesi esası kabul edilmiş ve böylelikle kamu kurumlarının kamulaştırma bedelini ödeme konusundaki takdir hakkı genişletilmiştir²⁸¹. Dolayısıyla bu değişikliğin mülkiyet hakkının keyfî bir şekilde ihlâl edilmesinin önünü açtığı ve kamulaştırma karşılığının ödenmesi hususunda adaletsizliklere neden olduğu düşünülebilir.

²⁸⁰Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 250; Şimşek, 2011, s. 308; Ertü, 2009, s. 133-134; Kocaoğlu, 1989, s. 19; Duman, 1997, s. 53-55; Kapani, 1993, s. 121; Müftüoğlu, 1996, s. 94-95; Parla, 1991, s. 50.

²⁸¹Şimşek, 2011, s. 309; Tuncel, 2019, s. 47-48; Salep, 2019, s. 343; Tikveş, 1977, s. 33-34; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 183; Uçar, 1990, s. 22; Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1997, s. 158-159.

Anayasanın 38. Maddesinde 1971 yılında yapılan diğer bir değişiklik, kıyılarının korunması ve turizm amacıyla yapılacak olan kamulaştırmaların toprak karşılıklarına dair ödeme biçiminin yasayla belirlenmesine ilişkindir. Değişiklikle madde metnine “*Kıyılarının korunması ve turizm amacıyla kamulaştırılan toprak bedellerinin ödeme şekli kanunla gösterilir*”. Biçiminde ekleme yapılarak, ülke ekonomisinde önemli bir yere sahip olan turizmden elde edilecek geliri artırmak ve toplumun kıyılardan gereği gibi istifade edebilmesini sağlamak amacıyla kamulaştırma yapılabileceği belirtilmekte ve bu şekildeki kamulaştırmalarda bedelin, yasanın öngörmesi şartıyla kanunî faiz oranı üzerinden on yılı geçmemek üzere taksitlere de bölünebileceği ifade edilmektedir. Bu değişikliğin yanı sıra başka bir düzenlemeyle de çiftçinin toprak sahibi olması, ormanların devletleştirilmesi, yeni orman alanlarının oluşturulması ve yerleşim projelerinin gerçekleştirilmesi amacıyla yapılacak olan kamulaştırmalarda daha önceden on yıl olarak belirlenen taksit süresinin yirmi yıl şeklinde uzatıldığı vurgulanmıştır²⁸². Bu bağlamda, bahsi geçen değişikliklerin kamulaştırma kurumunun etki alanını artırdığı değerlendirilebilir.

Sonuç olarak, kamulaştırma, “mülkiyet hakkına” müdahalede bulunan istisnâî bir hukuksal işlemdir. Dolayısıyla kamunun keyfî müdahalelerinin önüne geçebilmek adına bu işleme belirli anayasal ilkelerin getirilmesi gerekir. Bu nedenle 1961 Anayasası’nın 38. Maddesinde de kamulaştırma kurumuna ilişkin ölçütler düzenleme altına alınmakta ve anılan maddede sosyal devlet ilkesine uygun bir şekilde bahsi geçen kurumun gerçekleştirilmesi amacıyla belirli kurallar öngörülmüştür. Bu kurallar, madde metninin ilk hâlinde sosyal devlet ve sosyal adalet anlayışları çerçevesinde usûlüne uygun olarak ifade edilmiştir. Ancak, 1971 değişiklikleriyle kamulaştırmanın icra edilmesinde kamu kurumlarının yetki alanı genişletildiğinden bireylerin mülkiyet teminatının tehlikeye düşme ihtimali artmakta ve bu durumdan da sosyal devlet ilkesi olumsuz bir biçimde etkilenmektedir.

2.7.2.4. Devletleştirme

Devletleştirme, anayasada veya kanunda belirtilen şartlar uyarınca bireylere ait olan ve kamu hizmeti özelliği taşıyan özel teşebbüslerin mülkiyetinin, kamu yararına uygun bir şekilde ve karşılığının peşin veya taksitle ödenmesi suretiyle

²⁸²Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 183; Tikveş, 1977, s. 33; Şimşek, 2011, s. 309-310; Salep, 2019, s. 343; Tuncel, 2019, s. 47-48; Parla, 1991, s. 50.

devlete geçirilmesidir. Tanımından hareketle bu işlem, sosyal devlet ilkesinin etkinliğinin artırılması açısından devlete verilmiş önemli bir yetki niteliğine sahip olup, kamulaştırmaya benzer bir biçimde mülkiyet hakkına müdahalede bulunmaktadır. Bununla birlikte devlet, kamu yararı doğrultusunda bu yetkisini kullanırken kamulaştırmada olduğu gibi sosyal devlet anlayışı kapsamında bireylerin hak ve menfaatlerini koruyucu tedbirler almak zorundadır²⁸³. Bu aynı zamanda kişi hak ve hürriyetini koruma bağlamında büyük önem arz etmektedir. Türk anayasaları içerisinde bu işlemi gerçek anlamda ortaya koyan 1961 Anayasası’dır.

1961 Anayasası bağlamında kamulaştırmadan farklı olarak devletleştirme, özel teşebbüslere ait olan ve kamu hizmeti niteliği taşıyan taşınmaz ve taşınır mallar üzerinde icra edilebilir. Ancak kamulaştırma işlemi yukarıda da izah edildiği üzere yalnızca özel kişilerin mülkiyetinde bulunan taşınmaz mallara ilişkin gerçekleştirilmektedir. Bununla birlikte her iki işlemin de en önemli ortak noktası “kamu yararı”dır. Dolayısıyla kamu yararının gerektirdiği hâllerde hem kamulaştırma hem de devletleştirme işlemleri yapılabilir²⁸⁴. Bu çerçevede, her iki kavramın da sosyal devlet ilkesi çerçevesinde toplumun menfaatlerini esas aldığı değerlendirilebilir.

Devletleştirme işlemi, kamulaştırmada olduğu gibi istisnâî bir niteliğe sahip olduğundan ve kamu yararının sağlanması bakımından birey karşısında devlete önemli bir yetki verdiğinden, bu işlemin devlet tarafından keyfî bir şekilde kullanılmaması için sınırlarının ve koşullarının sıkı prensiplere tâbi tutulması gerekmektedir. Nitekim bu doğrultuda 1961 Anayasası’nın sosyal ve ekonomik haklar bölümünde yer alan 39. Maddesinde adı geçen işleme ilişkin belirli kurallar öngörülmekte ve bu kurallar birtakım şartlara bağlanarak düzenleme altına alınmaktadır²⁸⁵.

²⁸³ Yavuz Güloğlu, “Türkiye’de Devletleştirme ve Kamulaştırma Uygulamalarının Özel Orman Mülkiyeti Üzerine Etkileri”, *Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 7, sayı: 2, (2017), s. 63; Müftüoğlu, 1996, s. 97; Etkü, 2009, s. 134; Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 125.

²⁸⁴ Müftüoğlu, 1996, s. 97; Güloğlu, 2017, s. 63-64; Ender Ethem Atay, *İdare Hukuku*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2006, s. 638; Tuncel, 2019, s. 37.

²⁸⁵ Ali Ülkü Azrak, “Devletleştirme, Anayasa ve 3082 Sayılı Kanun”, *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, cilt: 4, sayı: 1-3, (1983), s. 11; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 250; Şimşek, 2011, s. 363; Etkü, 2009, s. 134; Uzun, 2010, s. 91; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 196.

1961 Anayasası'nın "Devletleştirme" yan başlıklı 39. Maddesinde "*Kamu hizmeti niteliği taşıyan özel teşebbüsler kamu yararının gerektirdiği hallerde, gerçek karşılığı kanunda gösterilen şekilde ödenmek şartıyla devletleştirilebilir. Kanunun taksitle ödemeyi öngördüğü hallerde, ödeme süresi on yılı aşamaz ve taksitler eşit olarak ödenir; bu taksitler, kanunla gösterilen faiz haddine bağlanır*". Şeklinde belirtilerek bu kavram, sosyal devlet ilkesinin bir unsuru olarak ifade edilmekte ve adı geçen kavrama belirli anayasal kriterler getirilmektedir. Buna göre devletleştirme işleminin yapılabilmesi için, kamu hizmeti özelliği taşıyan bir özel teşebbüsün söz konusu olması, bu teşebbüsün mülkiyetinin devlete geçirilmesinde kamusal bir yararının bulunması ve gerçek malî karşılığının kanunun öngördüğü biçimde ödenmesi gerekir. Ancak yapılacak olan ödeme, sınırlı hâllerde yasanın belirlemesi şartıyla kanunî faiz oranı üzerinden eşit bir şekilde yerine getirilerek on yılı geçmemek üzere taksitlere de bölünebilmektedir²⁸⁶. Dolayısıyla, 1961 Anayasası'nda devletleştirmede de kamulaştırmaya benzer bir ödeme yöntemi öngörülmüştür.

Yukarıda belirtilen anayasal düzenleme bağlamında devletleştirme işlemi, sosyal sorumluluğun gerçekleştirilmesi amacıyla devlet tarafından kullanılan bir araç niteliğinde olmuştur. Bu kapsamda devlet, kamunun önemli ölçüde zarar görme ihtimalinin bulunması hâlinde, adı geçen işleme özel teşebbüsün yürüttüğü hizmet veya üretimin ülke genelinde kamu ihtiyacı niteliğinde olması, bu hizmet veya üretimin başka bir şekilde yerine getirilme olasılığının bulunmaması ve yavaşlatılması ya da durdurulması durumunda başvurmaktadır. Böylelikle devlet, kamu yararının gerektirdiği hâllerde bireylerin mülkiyet hakkını onları iradesi dışında elinden almakta, ancak toplumla birey arasındaki bu fedakârlığı yine yasanın öngördüğü şartlar altında hakkın gerçek malî karşılığını ödeyerek denkleştirmektedir²⁸⁷. Bu kapsamda devletleştirme, kamulaştırmaya benzer bir şekilde sosyal devlet ilkesinin ve buna bağlı olarak toplum yararının gerçekleştirilmesi açısından mülkiyet hakkına adil bir biçimde müdahalede bulunan istisnâ bir hukuksal işlem olarak tanımlanabilir.

²⁸⁶Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 183; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 250-251; Uzun, 2010, s. 91; Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, 2005, s. 111; Ertü, 2009, s. 134; Osman Saraç, "Kamu Yararı Kavramı", *Maliye Dergisi*, sayı: 139, (2002), s. 18-19; Şimşek, 2011, s. 366; Göze, 1976, s. 153.

²⁸⁷Duman, 1997, s. 52; Müftüoğlu, 1996, s. 97-98; Güloğlu, 2017, s. 63; Atay, 2006, s. 638; Uzun, 2010, s. 91; Göze, 1976, s. 153; Şimşek, 2011, s. 370.

2.7.3. Çalışma ve Sözleşme Hürriyeti

Modern toplumlarda bireyler, sosyal devlet ilkesi kapsamında istedikleri meslekleri seçebilmekte ve kendi serbest iradeleriyle sözleşme yapabilmektedirler. Bu hususu kapsayan çalışma ve sözleşme hürriyeti de, sosyal devlet anlayışının bir yansıması olarak bireyin ekonomik refahıyla huzurunun sağlanabilmesi adına anayasal teminat altına alınması gereken en önemli haklardan birisidir. Zira bu hakkın tanınmasıyla bireylerin ekonomik hayata girişimci olarak dahil olmaları güven altına alınmakta ve işletme faaliyetlerinin yürütülebilmesi açısından işletme sahibine karar verme özgürlüğü sağlanmaktadır²⁸⁸. Bu bağlamda bahsi geçen hak, anayasada bireylerin toplum içerisindeki maddî ve manevî statüsünün geliştirilmesi bakımından sosyal devletin öncelikli araçları arasında gösterilmektedir.

1961 Anayasası'na göre çalışma ve sözleşme hürriyeti; bireyin çalışıp çalışmama, çalışacaksa yapacağı işi, işvereni ve işyerini seçme, çalıştığı işten ayrılma, ayrıca sözleşme yapıp yapmama, yapacak olduğu takdirde istediği kişiyle anlaşma, sözleşmenin içeriğini dilediği şekilde belirleme ve karşılıklı ortak iradeyle sonlandırma konularında serbestliği ifade etmektedir. Bu hak, bireye tanınan söz konusu serbestliklerin yanında sosyal devlet ilkesinden kaynaklı olarak devlete de birtakım ödevler yüklemektedir. Söz konusu ödev bağlamında devlet, kişilerin insan onuruna yaraşır bir biçimde yaşamasını sağlamak için sosyal hayatta asgari çalışma şartlarını belirlemek, yeni istihdam alanları oluşturmak ve onlar arasında yapılacak olan sözleşmelerin güven ortamında sürdürülmesini teminat altına almak zorundadır²⁸⁹. Böylelikle çalışma ve sözleşme hürriyetinin ve bahsi geçen hususların etkin bir şekilde yerine getirilmesi için bunların anayasa veya kanun gibi hukuksal belgelerde düzenlenmesi, sosyal devlet anlayışının gerçekleştirilmesi açısından özel bir önem arz etmektedir.

²⁸⁸Hamide Bağçeci Tacir, "Sosyal Devlet Kapsamında Çalışma Özgürlüğü ve Çalışma Hakkının Değerlendirilmesi", *Terazi Hukuk Dergisi*, cilt: 14, sayı: 153, (2019), s. 971; Müftüoğlu, 1996, s. 100; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 242; Muyan, 2016, s. 21; Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 126.

²⁸⁹Duman, 1997, s. 106; Kahraman Berk, *İşyeri Açma ve Çalışma Ruhsatı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1999, s. 6-7; Bağçeci Tacir, 2019, s. 971; Müftüoğlu, 1996, s. 100; Göze, 1976, s. 145; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 242; Seçkin Nazlı, *Anayasanın Çalışma Hak ve Özgürlüğüne İlişkin Düzenlemelerinin İş Hukukuna Etkileri*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2015, s. 41-42; Balkır, 2009, s. 148.

Yukarıda yapılan açıklama doğrultusunda sosyal devlet ilkesini benimseyen 1961 Anayasası, “Çalışma ve Sözleşme Hürriyeti”ne sosyal ve ekonomik haklar bölümünde yer vermiş ve bu hususu 40. Maddede düzenleme altına almıştır. Anılan maddeye göre “*Herkes, dilediği alanda çalışma ve sözleşme hürriyetlerine sahiptir. Özel teşebbüsler kurmak serbesttir. Kanun, bu hürriyetleri, ancak kamu yararı amacıyla sınırlayabilir. Devlet, özel teşebbüslerin millî iktisadın gereklerine ve sosyal amaçlara uygun yürümesini, güvenlik ve kararlılık içinde çalışmasını sağlayacak tedbirleri alır*”. Biçiminde ifade edilmiş ve bu hak, dönemin çağdaş demokrasilerinde olduğu gibi anayasal düzlemde ele alınmıştır²⁹⁰. Bu da 1961 Anayasası’yla birlikte çalışma hakları bağlamında Türkiye’de çağa uygun adımlar atıldığını ortaya çıkarmaktadır.

Anayasanın 40. Maddesinde çalışma ve sözleşme özgürlüğü, herhangi bir ayırım yapılmaksızın toplumu oluşturan tüm bireylere tanınmakta ve özel girişimciliğin tamamen serbest olduğu vurgulanmaktadır. Bununla birlikte devlet, bahsi geçen madde doğrultusunda özel teşebbüslerin ulusal ekonominin menfaatlerine uygun bir biçimde işletilmesini ve huzur ortamında çalışmasını sağlayacak önlemler almak zorundadır. Ancak devlet, bu yükümlülüğünü yerine getirirken toplum çıkarını göz önünde bulunduracak ve gerektiğinde bu hakkın uygulanmasını kamu yararı kapsamında yasayla sınırlayabilmektedir²⁹¹. Netice itibarıyla bahsi geçen madde, çalışma ve sözleşme hürriyetinin tanınması açısından sosyal devlet ilkesinden kaynaklı olarak toplum menfaatlerini temel alan hukuksal ve ekonomik bir anlayışı benimsemiştir.

2.7.4. Çalışma ile İlgili Hükümler

Çalışma, kişiye özgü olan ve hayatın sürdürülebilmesini sağlayan sosyal bir eylem olarak tanımlanmaktadır. Sosyal devletin öncelikli araçları arasında sayılan bu

²⁹⁰Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 183; Tanilli, 1981, s. 179; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 242; Derya Geçim, *Türk Hukukunda Yabancıların Çalışma Hakkı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Antalya Bilim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü*, Antalya, 2021, s. 26; Nazlı, *Anayasanın Çalışma Hak ve Özgürlüğüne İlişkin Düzenlemelerinin İş Hukukuna Etkileri*, 2015, s. 71.

²⁹¹Müftüoğlu, 1996, s. 100; Duman, 1997, s. 107; Tanör, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, 1978, s. 99-100; Turgut Tan, “Sözleşme Özgürlüğüne Kamunun Müdahalesi”, *Prof. Dr. Yıldırım Uler’e Armağan*, Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, Lefkoşa, 2014, s. 513; Geçim, 2021, s. 26; Parla, 1991, s. 51; Mesut Gülmez, “Çalışma Özgürlüğü ve Hakkı Açısından Emegün Evrimi: Ulusal ve Uluslararası Hukuksal Boyutlar Üzerine Düşünceler”, *Sosyal İnsan Hakları Uluslararası Sempozyumu VI: Bildiriler, 13-14 Kasım 2014 Eskişehir*, Petrol-İş Yayınları, İstanbul, 2014, s. 74.

eylemin, her ne kadar insanın var oluşundan itibaren ortaya çıktığı ifade edilse de asıl olarak sanayinin gelişmesiyle toplumsal yaşamda bir anlam bulduğu kabul edilmektedir. Nitekim sanayileşmeyle birlikte modern toplumların günlük yaşamında icra edilen siyasal ve ekonomik faaliyetler, çalışma eylemine göre belirlendiğinden bu konuda hukuksal düzenlemeler yapılmasına gereksinim duyulmaktadır²⁹². Bu çerçevede Türkiye'nin çağdaşlaşmasına önemli bir katkı sağlayan 1961 Anayasası, sosyal devlet ilkesinin bir gereği olarak çalışmayla ilgili hükümlere yer vermiştir. Dolayısıyla bu başlık altında çalışma hususunun anayasadaki düzenleniş biçimi incelenecek olup, bu doğrultuda “çalışma hakkı ve ödevi”, “çalışma şartları”, “dinlenme hakkı”, “adil ücret hakkı”, “sendika kurma hakkı” ve “toplu sözleşme ve grev hakkı” konularına değinilecektir.

2.7.4.1. Çalışma Hakkı ve Ödevi

Çalışma hakkı, sosyal devlet ilkesi gereğince bireyin insan haysiyetine yaraşır bir yaşam statüsüne sahip olması amacıyla tanınması gereken en önemli temel hak ve hürriyetler arasında gösterilmektedir. Bu hak, bireylerin çalışma ödevini, dilediği işte çalışmalarını ve yapacakları işi serbestçe seçmelerini ifade etmektedir. Bu açıdan adı geçen hak, kişinin onuruyla maddî ve manevî huzurunun korunması konusunda özel bir önem arz etmektedir²⁹³. Zira bahsi geçen hakkın tanınmasıyla birlikte bireylerin, herhangi bir kimsenin yardımına muhtaç olmaksızın geleceğe daha güvenli bir şekilde bakabilmelerinin önü açılmış olmaktadır.

1961 Anayasası'nda belirtildiği üzere çalışma hakkı, bireylerin kendisinin ve ailesinin hayatını idame ettirebilmesi amacıyla önemli olduğu kadar, isteyerek girdiği veya seçtiği bir işle birlikte toplum içerisinde tanınması ve ilerlemesi bakımından da teminat altına alınması gereken bir hak olarak bilinmektedir. Bununla birlikte bahsi geçen hak, diğer temel hak ve hürriyetlerin anlam ifade edebilmesi için vazgeçilmez nitelikte olup, bireylerin doğuştan itibaren sahip olduğu insanlık onurunun

²⁹²Murat Şen, “İnsan Hakları Bağlamında Çalışma Hakkı”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, cilt: 20, sayı: 1, (2014), s. 146; Geçim, 2021, s. 15.

²⁹³Göze, 1976, s. 142-143; Serter, 1994, s. 55-56; Gümüş, 2010, s. 265; İbrahim Ö. Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002, s. 462; Balkır, 2009, s. 1; Şen, 2014, s. 147; Muyan, 2016, s. 21; Kocaoğlu, 1989, s. 21; Atar, 2014, s. 103; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 2011, s. 75; Cahit Talas, “Çalışma Hakkı ve Türkiye'deki Durum”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, cilt: 46, sayı: 1, (1991), s. 408.

tamamlayıcı bir parçası olarak da kabul görmektedir²⁹⁴. Bu yönüyle çalışma hakkı, modern ve çağdaş bir anlayışla oluşturulan anayasalarda daima bir hak olarak yer almaktadır.

Türk hukuk sistemini sosyal devlet kavramıyla geliştiren 1961 Anayasası, modern bir anayasal düzenin sonucu olarak sosyal ve ekonomik haklar bölümünde çalışma hakkını hüküm altına almış ve bu konuyu “Çalışma Hakkı ve Ödevi” yan başlıklı 42. Maddede açıkça ifade etmiştir. Bu maddeye göre “*Devlet, çalışanların insanca yaşaması ve çalışma hayatının kararlılık içinde gelişmesi için, sosyal, iktisadî ve malî tedbirlerle çalışanları korur ve çalışmayı destekler; işsizliği önleyici tedbirleri alır. Angarya yasaktır. Memleket ihtiyaçlarının zorunlu kıldığı alanlarda vatandaşlık ödevi niteliği olan beden veya fikir çalışmalarının şekil ve şartları, demokratik esaslara uygun olarak kanunla düzenlenir*”. Şeklinde belirtilmek suretiyle bu kavram, hak ve ödev biçiminde iki yönlü olarak düzenlenmiştir²⁹⁵.

Anayasanın 42. Maddesi uyarınca çalışmanın hak işlevi, bireyin hayatını sürdürebilmesi için diğer kişilere ve devlete karşı emek sarf edebilme özgürlüğünü ifade etmektedir. Bu kapsamda kişi, çalışma eylemini isteğe bağlı olarak gerçekleştirebilecek olup, anılan maddenin sağladığı güvence gereği zorla çalıştırılmaz. Bununla birlikte hak fonksiyonu gereğince devlet, çalışma hayatını düzenleyici önlemler de almak zorundadır. Nitekim bahsi geçen maddeye göre devlet, sosyal devlet anlayışının doğal bir gereği olarak bireyleri çalışmaya teşvik etmek, onlara çalışma imkânı sunmak ve işsizliğe karşı tedbirler almak mecburiyetindedir. Bunun yanı sıra adı geçen hak, devlet tarafından oluşturulması gereken bir istihdam alanını zorunlu kılmamakla beraber yalnızca bireylere iş imkânı sağlanmasını da yeterli saymamaktadır. Dolayısıyla anayasaya göre iş sağlığı ve güvenliği, adaletli bir çalışma ortamının oluşturulması, sosyal güvenlik, dinlenme ve

²⁹⁴ Şen, 2014, s. 147-148; Musa Adıyaman, Türk Hukukunda Çalışma Hakkı ve Korunması, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2010, s. 5.

²⁹⁵ Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 184; Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, 2005, s. 112; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 252; Tanilli, 1981, s. 179; Geçim, 2021, s. 26-27; Parla, 1991, s. 51; Kaboğlu, “Anayasa’da Sosyal Haklar: Alanı ve Sınırları”, 2012, s. 17; Nazlı, *Anayasanın Çalışma Hak ve Özgürlüğüne İlişkin Düzenlemelerinin İş Hukukuna Etkileri*, 2015, s. 71; Fevzi Demir, “Çalışma Hakkı Kavramı ve Hukuki Niteliği”, *Sosyal İnsan Hakları Uluslararası Sempozyumu VI: Bildiriler, 13-14 Kasım 2014 Eskişehir*, Petrol-İş Yayınları, İstanbul, 2014, s. 141; Gülmez, 2014, s. 75.

ücretli izin gibi çalışma hakkını tamamlayan özgürlüklerin de devlet tarafından sağlanması gerekmektedir²⁹⁶.

Çalışmanın diğer bir işlevi olan ödev fonksiyonu, sosyal yaşamın kamu düzenine uygun bir şekilde devam ettirilebilmesi amacıyla bireylerin topluma karşı kendisine düşen fiziksel ve zihinsel görevlerini yerine getirme zorunluluğudur. 1961 Anayasası'nın 42. Maddesine göre bireyler, ülkenin gereksinim duyduğu alanlarda yurttaşlık ödevinin bir sonucu olarak beden veya fikir çalışmaları yürütmek mecburiyetindedir. Ancak adı geçen madde gereğince kişiler tarafından yapılacak olan bu çalışmalara ilişkin esasların demokratik koşullara uygun bir biçimde yasayla düzenlenmesi gerekmektedir²⁹⁷. Bu bağlamda, bahsi geçen maddenin, bireylerin ekonomik kalkınmaya katkıda bulunması amacıyla anayasada yer aldığı ve bu durumun da toplumun refahını esas alan sosyal devlet ilkesinin iktisadî ve anayasal gelişimini olumlu yönde etkilediği değerlendirilmektedir.

2.7.4.2. Çalışma Şartları

Çalışma şartları, çalışma eyleminin bütünleyici bir parçasıdır. Modern toplumlarda bu kavramın sosyal devlet ilkesi kapsamında ele alınması, çalışma hakkına benzer bir biçimde sanayileşme süreciyle başlamıştır. Bu süreçte sosyal devlet anlayışının doğal bir sonucu olarak çağdaş devletler, adil ve makul bir ortamda çalıştırılacak olan bireylere vasıflarıyla orantılı meslek seçebilmeleri amacıyla gerekli istihdam alanları oluşturmuş ve çalışmanın belirli sınırlara ve yasaklara tâbi tutulması için birtakım kanunlar çıkartmıştır²⁹⁸. Dolayısıyla çalışma şartları, çalışma hakkının asgari koşullarını tespit etmesi bakımından sosyal ve hukuksal bir kavram niteliğine sahip olmuştur.

²⁹⁶Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 106; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 160; Atar, 2014, s. 100-103; Tanör, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, 1978, s. 99-102; Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku*, 2002, s. 464; Gümüş, 2010, s. 266-267; Bağçeci Tacir, 2019, s. 973; Ali Ekin, Adil ve Makul Koşullarda Çalışma Hakkı Kapsamında İşçi Onurunun Korunması, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya, 2013, s. 8-10; Kocaoğlu, 1989, s. 21; Geçim, 2021, s. 26; Uzun, 2010, s. 150; Duman, 1997, s. 143; Demir, "Çalışma Hakkı Kavramı ve Hukuki Niteliği", 2014, s. 141; Balkır, 2009, s. 150; Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 126.

²⁹⁷Geçim, 2021, s. 27; Duman, 1997, s. 143; Uzun, 2010, s. 150; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 184; Müftüoğlu, 1996, s. 108; Meriç Karagözler, Bir Temel Hak Olarak Çalışma Hakkı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, 2020, s. 50-52.

²⁹⁸Serter, 1994, s. 103-108; Bülent Algan, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2006, s. 413; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 252; Karagözler, 2020, s. 111.

1961 Anayasası'nın muhteviyatında yer alan ve çalışmanın toplumsal bir güvencesi olan çalışma şartları, bireylerin yaptıkları işe dair hukukî bir ilişki kapsamında, çalışma süresince sahip oldukları haklar ile tâbi oldukları koşullar bütünü olarak tanımlanmaktadır. Söz konusu tanımdan hareketle bu koşullar, çalıştırılacak olan kişilerin yaş, cinsiyet ve güç gibi birtakım fiziksel ölçütlerini de kapsamaktadır. Bu doğrultuda bireylerin bedensel vasıflarına uygun olan işlerde çalışmalarını kolaylaştırmak ve böylelikle bünyesel özelliklerine göre iş sahibi olabilmelerini teminat altına alarak onların sosyal açıdan korunmasını sağlamak amacıyla çalışma koşullarının hukuksal sınırlarının belirlenmesi gerekmektedir²⁹⁹. Bu bağlamda, çalışma şartlarına yönelik sınırların tespit edilebilmesi, bu hususun ancak anayasa ve kanun gibi hukukî belgelerde düzenlenmesiyle mümkün hâle gelmektedir. Esasında, bu da, çalışma sırasında bireyler arasındaki sosyal adaletin sağlanabilmesi adına zorunluluk arz etmektedir.

Yukarıda belirtilen açıklamalar doğrultusunda 1961 Anayasası, sosyal ve ekonomik haklar bölümünde yer alan çalışma ile ilgili hükümler kısmında çalışma koşullarını düzenlemiş ve bu hususu “Çalışma Şartları” yan başlıklı 43. Maddede izah etmiştir. Söz konusu madde içeriğinde “*Kimse, yaşına, gücüne ve cinsiyetine uygun olmayan bir işte çalıştırılmaz. Çocuklar, gençler ve kadınlar, çalışma şartları bakımından özel olarak korunur*”. Biçiminde belirtilerek çalışma hakkının kullanılması noktasında bireyler lehine birtakım sınırlamalar getirilmiştir. Adı geçen maddeyle bireylere yaş, güç ve cinsiyet kriterlerine göre iş seçme imkânı tanınmış ve çalışma hayatında öncelikli gruplar arasında yer alan çocukların, gençlerin ve kadınların alınacak özel önlemler aracılığıyla korunması gerektiği vurgulanmıştır³⁰⁰. Böylece, sosyal devlet ilkesi kapsamında çalışma hakkının anayasal sınırları

²⁹⁹ Büşra Nur Çotuk, Çalışma Şartlarında Esaslı Değişiklik ve Değişikliğin Hukuki Sonuçları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2019, s. 3; Karagözler, 2020, s. 113; Münir Ekonomi, “Çalışma Şartlarının Belirlenmesi ve Değişen İlişkilere Uyumu”, *Kamu-İş Dergisi*, cilt: 4, sayı: 2, (1997), s. 158-159; Muhammet Erturan, Avrupa Sosyal Şartı Işığında Türkiye’de Çalışma Hakkı ve Sınırları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019, s. 166; Şen, 2014, s. 150; Kocaoğlu, 1989, s. 21; Balkır, 2009, s. 151.

³⁰⁰ Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 184; Uzun, 2010, s. 84; Müftüoğlu, 1996, s. 120; Duman, 1997, s. 149-150; Balkır, 2009, s. 151; Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, 2005, s. 113; Tanilli, 1981, s. 179; Demir, “Çalışma Hakkı Kavramı ve Hukuki Niteliği”, 2014, s. 141; Gülmez, 2014, s. 75-76; Gümüş, 2010, s. 269; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 196.

belirlenerek bu hak çerçevesinde toplum içerisinde korunmaya ihtiyacı olan bireyler yönünden sosyal eşitlik sağlanmıştır.

1961 Anayasası'nın 43. Maddesi gereğince çalışma şartları, tanımına uygun bir biçimde bireylerin kendi fiziksel vasıflarına uygun olan işlerde çalışmayı isteme özgürlüğünü içermiştir. Bu özgürlüğün gerçekleştirilebilmesi amacıyla da devletin birtakım yükümlülükleri yerine getirmesi gerekmektedir. Bu kapsamda devlet, bireylerin güçleriyle orantılı olan işlerde çalışmalarını sağlamak amacıyla gerekli tedbirleri almak, yukarıda belirtilen korunmaya muhtaç öncelikli grupları gözeterek istihdam süreci oluşturmak ve bu konularda özendirici ve destekleyici faaliyetlerde bulunarak gereken adımları atmak zorundadır³⁰¹. Böylelikle devlet, toplumsal yaşama ilişkin bahsi geçen müdahalelerde bulunarak çalışma şartları konusunda denetleyici bir görev üstlenmiş ve sosyal olma yolundaki gerçekçi iradesini ortaya koymuş olmaktadır.

2.7.4.3. Dinlenme Hakkı

Dinlenme, genel anlamıyla bireylerin vücut bütünlüğünün; maddî ve manevî varlığıyla özel yaşamının sağlanması amacıyla tanınması gereken bir imkânı ifade etmektedir. Bu kavramla beraber çalışma süreleri sınırlandırılmakta ve böylece dinlenme, zaman yaratabilme ve sosyal yaşamda vakit geçirebilmek için gerekli koşullar oluşturulmaktadır. Dolayısıyla adı geçen kavramın etkisiyle bireylerin belirli bir süre için çalışmaları kesintiye uğramakta ve onların gündelik ihtiyaçlarını giderebilecekleri, sosyal hayatlarını ve gelişimlerini sürdürebilecekleri bir zaman dilimi ortaya çıkmaktadır³⁰².

1961 Anayasası'nda belirtildiği üzere hukuksal açıdan dinlenme hakkı, devlet tarafından sağlanması gereken ve aynı zamanda sosyal devlet ilkesinin de bir gereği olan, bireylerin sürekli bir şekilde çalıştırılmasına engel olarak onların maddî ve manevî huzurunu geliştiren, böylelikle aile hayatı da dahil olmak üzere özel

³⁰¹Erturan, 2019, s. 166; Serter, 1994, s. 108; Karagözler, 2020, s. 113-114; Algan, 2006, s. 413; Kocaoğlu, 1989, s. 21.

³⁰²İştar Cengiz, "Türk İş Hukukunda Dinlenme Hakkı", *Uluslararası Politik, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Kongresi Bildiriler Kitabı Cilt 1: Politik Araştırmalar, 9-11 Kasım 2017 Ankara*, PESA Yayınları, Sakarya, 2017, s. 53; Namık Hüseyinli, *İş Hukukunda Dinlenme ve İzin Hakları*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2020, s. 19; Orhun Yılmaz, *Türk İş Hukukunda Dinlenme Süreleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2021, s. 4; Nazlı, *Anayasanın Çalışma Hak ve Özgürlüğüne İlişkin Düzenlemelerinin İş Hukukuna Etkileri*, 2015, s. 40; Erturan, 2019, s. 163.

yaşamının muhafazasını ve insan haysiyetine uygun koşullarda çalışmasını teminat altına alarak sağlığını koruyan sosyal bir hak olarak tanımlanmaktadır. Yapılan tanımlama doğrultusunda bahsi geçen hak, çalışma hakkı kapsamında yer alan ve onun bir sonucu olarak ortaya çıkan tamamlayıcı ve sınırlayıcı bir kavramdır³⁰³. Bu bağlamda, bireylerin en temel özgürlüklerinden birisi olarak gösterilen dinlenme, uluslararası belgelerde, anayasa, kanun veya diğer yazılı hukuk metinlerinde sosyal ve ekonomik bir hak olarak yer almaktadır.

Dinlenme, yukarıda izah edilen hususlar kapsamında 1961 Anayasası'nın "Dinlenme Hakkı" yan başlıklı 44. Maddesinde sosyal ve ekonomik bir hak olarak ele alınmıştır. Anılan maddede "*Her çalışan dinlenme hakkına sahiptir. Ücretli hafta ve bayram tatili ve ücretli yıllık izin hakkı kanunla düzenlenir*". Şeklinde ifade edilmek suretiyle kişilerin çalışma zamanlarının uygun bir ölçüde belirlenmesi ve bunun sonucunda ruh ve beden sağlığının korunması amacıyla dinlenme hakkına sahip oldukları belirtilmiştir³⁰⁴. Böylelikle bu hak, sosyal devlet anlayışı çerçevesinde düzenlenerek anayasal açıdan teminat altına alınmıştır.

1961 Anayasası'nın 44. Maddesine göre dinlenme hakkı lafzî açıdan çalışmanın sınırlandırılması biçiminde ifade edilmiştir. Zira bahsi geçen madde uyarınca bu sınırlama, ücretli hafta ve bayram tatiliyle yıllık izin olarak belirtilmiştir. Bu kapsamda adı geçen kavramlar ilk defa anayasal bir statü kazanmış ve bu şekilde dinlenmenin önemine hukuksal bir vurgu yapılmıştır. Aynı şekilde bu madde gereğince bahsi geçen kavramlar yasayla düzenlenmek zorundadır. Buna göre her ne kadar anayasa, bu hakkın ve adı geçen kavramların ayrıntılarının ele alınmasını gereksinimlere göre yasa koyucuya bırakmışsa da, 44. Madde çerçevesinde bu hususlarının tamamı devlet tarafından bireylere tanınmak zorundadır³⁰⁵. Böylece

³⁰³Yılmaz, Türk İş Hukukunda Dinlenme Süreleri, 2021, s. 4-5; Cengiz, 2017, s. 54; Hüseyinli, 2020, s. 21-22; Merda Elvan Tunca, İşçinin Dinlenme Hakkı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013, s. 12; Şükran Ertürk, İş İlişkisinde Temel Haklar, Seçkin Yayınları, Ankara, 2002, s. 137.

³⁰⁴Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 184; Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, 2005, s. 113; Cengiz, 2017, s. 60; Uzun, 2010, s. 84; Gümüş, 2010, s. 269; Karagözler, 2020, s. 115; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 252; Yılmaz, Türk İş Hukukunda Dinlenme Süreleri, 2021, s. 99; Müftüoğlu, 1996, s. 121; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 196.

³⁰⁵Nazlı, *Anayasanın Çalışma Hak ve Özgürlüğüne İlişkin Düzenlemelerinin İş Hukukuna Etkileri*, 2015, s. 40; Tunca, 2013, s. 79; Cengiz, 2017, s. 54; Erturan, 2019, s. 164; Gülmez, 2014, s. 76; Demir, "Çalışma Hakkı Kavramı ve Hukuki Niteliği", 2014, s. 141; Serter, 1994, s. 132.

devlet, dinlenme hakkının kanunen tanınmasıyla kişilere karşı sosyal devlet olma ödevini fiilî olarak yerine getirmekte ve bunun sonucunda da bireylerin ulusal ekonominin gelişmesi için daha verimli bir şekilde çalışabilmelerinin önü açılmış olmaktadır.

2.7.4.4. Adil Ücret Hakkı

Ücret, çalışma hakkının önemli bir parçasıdır ve genel anlamıyla bireyin bedensel veya fikişsel emeğiyle yaptığı faaliyetlerin karşılığı olarak almış olduğu bedeldir. Bu kavram, kişinin aslî gelir kaynağını ifade etmekte ve kendisiyle ailesinin sosyal hayatını ve geleceğini teminat altına almaktadır. Bununla birlikte ücret, bireyin temel kazanç kaynağı olduğundan yaşam standartını ve alım gücünü de belirlemektedir³⁰⁶. Dolayısıyla ücret kavramı, çalışmanın ekonomik karşılığını temsil etmekte ve niteliği itibariyle de bu eylemin tamamlayıcı bir unsuru durumundadır.

1961 Anayasası'nda geçtiğı üzere ücret, emeğin karşılığı olarak tanımlanmasına karşın, modern anlamıyla yalnızca emek kavramıyla sınırlı kalmayıp, bireyin kişiliğini ve sosyal haklarını esas alan toplumsal bir kurum olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla devletler, modern anlayış çerçevesinde ekonomik imkânlarını da gözeterek vatandaşlarına asgari bir yaşam düzeyi sağlamak için ücreti toplum genelinde adil bir şekilde paylaşmak amacıyla politikalar yürütmekte ve bunun sonucunda da adil ücret prensibi ortaya koymaktadırlar³⁰⁷. Bu nedenle, çalışma hakkının bir parçası olan adil ücret, sosyal devlet anlayışının öncelikli araçları arasında gösterilmektedir.

Adil ücret, bireyin kendisiyle ailesinin ihtiyaçlarını karşılamak ve insan onuruna yaraşır bir hayat sürdürmesini sağlamak amacıyla çalışılan süre içerisinde verilen ve onunla eşit konumda bulunan diğerk kişilerin aldığı bedelle aynı orantıda olan ücret seviyesini ifade etmektedir. Söz konusu tanımdan hareketle bu kavram, sosyal devlet ilkesinin bir gereğı olarak çalışma hakkı çerçevesinde ilk defa 1961

³⁰⁶ Serap Benligiray, *Ücret Yönetimi*, Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2003, s. 1; Mensure Çeçen, Adil Ücret Hakkı Açısından Avrupa Sosyal Şartı ve Türkiye, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2009, s. 19; Sabahattin Zaim, *Türkiye'de Ücret ve Gelirler Siyaseti*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1974, s. 82; Abdulrahim Yıldırım ve Erkan Turan Demirel, "Ücret Tatmininin Yaşam Tatminini Belirleyici Etkisi Var Mı? Elazığ Banka Çalışanları Örneğı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 25, sayı: 2, (2015), s. 135.

³⁰⁷ Özlem Işığçok, *Ücret: Teorisi, Politikası, Yönetimi ve Sistemleri*, Dora Yayınları, Bursa, 2017, s. 123; Çeçen, 2009, s. 20; Kocaoğlu, 1989, s. 22-23; Serter, 1994, s. 94.

Anayasası'nda yer almış ve anayasanın “Ücrette Adalet Sağlanması” yan başlıklı 45. Maddesinde düzenlenmiştir. Bu maddeye göre “Devlet, çalışanların, yaptıkları işe uygun ve insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşayış seviyesi sağlamalarına elverişli adaletli bir ücret elde etmeleri için gerekli tedbirleri alır”. Biçiminde belirtilmek suretiyle adil ücret, anayasal açıdan sosyal ve ekonomik bir hak olarak ele alınmış ve bu konuda devletin birtakım önlemler alması gerektiğine vurgu yapılmıştır³⁰⁸.

1961 Anayasası'nın 45. Maddesi gereğince devlet, bireylerin ekonomik refahını sağlamak ve hayat düzeyini yükseltmek amacıyla herhangi bir ayırım gözetmeksizin sarf edilen emekle orantılı olarak ücret verilmesi için gereken tedbirleri almak, bu hususta yasalar çıkarmak ve denetleyici faaliyetlerde bulunmak mecburiyetindedir³⁰⁹. Dolayısıyla devlet, bahsi geçen hususlara benzer bir biçimde sosyal ve ekonomik açıdan yükümlülüklerini yerine getirdiği takdirde çalışma barışını koruyarak kişilerin verimliliğini artırmakta ve iktisadî adaletin gerçekleştirilmesi konusunda sosyal devlet bilinciyle hareket etmiş olmaktadır.

2.7.4.5. Sendika Kurma Hakkı

Çalışma, bireysel ve kolektif özellikleri içerisinde barındıran sosyal bir haktır. Bu hakkın bireysel yönü, yukarıda belirtilen çalışma şartları, dinlenme hakkı ve ücrette adaletin sağlanması gibi hususları ihtiva etmekteyken; kolektif boyutu hiç şüphesiz ki, sendika, toplu sözleşme ve grev özgürlüklerini içermektedir. Bu doğrultuda kolektif çalışma hakkı, bireylerin çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve çalışmadan elde edecekleri maddî ve manevî kazanımlarının güvence altına alınması için vazgeçilmez bir niteliğe sahiptir³¹⁰. Dolayısıyla bahsi geçen hak, çalışma eyleminin teminatı açısından örgütlenmeye yönelik sosyal bir araç olarak da görülmektedir.

³⁰⁸Karagözler, 2020, s. 116; Benligiray, 2003, s. 15; Çeçen, 2009, s. 21; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 184; Işığçok, 2017, s. 169; Erturan, 2019, s. 162; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 252; Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, 2005, s. 113; Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 106; Gümüş, 2010, s. 269; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 160; Uzun, 2010, s. 84; Demir, “Çalışma Hakkı Kavramı ve Hukuki Niteliği”, 2014, s. 141; Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 130.

³⁰⁹Kocaoğlu, 1989, s. 22-24; Çeçen, 2009, s. 20-22; Işığçok, 2017, s. 169-170; Karagözler, 2020, s. 116-118; Benligiray, 2003, s. 16; Erturan, 2019, s. 162; Serter, 1994, s. 94-96; Gülmez, 2014, s. 76.

³¹⁰İbrahim Ö. Kaboğlu, “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar”, *Uluslararası Anayasa Hukuku Kurultayı, 9-13 Ocak 2001 Ankara*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2001, s. 117; Mine Başbayraktar Taşkın, *Türk Anayasal Düzeninde Sendika Kurma Hakkı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kırıkkale, 2005, s. 32; Karagözler, 2020, s. 187; Erturan, 2019, s. 175; Uzun, 2010, s. 153.

1961 Anayasası'nda kolektif çalışma hakkı kapsamında ele alınan sendika, işverenler veya çalışanlar tarafından kurulan ve üyelerinin çalışma yaşamındaki sosyal ve ekonomik menfaatlerini sağlama, düzeltme ve geliştirme hususunda faaliyetlerde bulunan toplumsal bir kuruluş olarak tanımlanmaktadır. Sosyal devlet ilkesinin en belirgin özelliğini taşıyan bu kuruluşlar, hukuksal belgelerde belirtilen görev ve yetkileriyle sosyal ve ekonomik hayatı etkilemekte ve kamu kurumlarının alacakları iktisadî kararlarda ve çalışma koşullarının oluşturulmasında önemli bir rol oynamaktadır³¹¹. Bu nedenle adı geçen kuruluşlar, toplumsal yaşamda kamusal fonksiyonu yerine getiren resmî bir oluşum olarak nitelendirilmektedir.

1961 Anayasası'nda düzenlenen maddeler bağlamında sendika kurma hakkı, sendika kavramının hukuksal boyutunu oluşturmakta ve devletin sosyal olma iradesini yansıtmaktadır. Bu hak, “kolektif sendika özgürlüğü” olarak da adlandırılmakta ve bireylerin ortak iktisadî ve sosyal menfaatlerini korumak ve geliştirmek için serbest bir şekilde sendika kurabilmelerini, bunlara üye olabilmelerini ve üyeliklerini istedikleri gibi sonlandırabilmelerini ifade etmektedir. Bununla birlikte adı geçen hak, çalışmaya benzer bir biçimde bireysel ve kolektif olmak üzere iki yönlüdür. Bahsi geçen hakkın bireysel boyutunu, tanımında da belirtildiği üzere sendika kurma, bunlara üye olabilme ve üyelikten ayrılabilme eylemleri oluşturmaktadır. Kolektif yönü ise, bireysel fonksiyonun gerçekleştirilebilmesi amacıyla sendikanın üyelerinden bağımsız bir kişiliğe sahip olmasını ve kendi varlığını muhafaza ederek sendikal faaliyetlerde bulunabilmesini belirtmektedir³¹². Bu bağlamda, sendika kurma özgürlüğünün çift özellikli temel bir hak olduğu kabul edilmektedir.

1961 Anayasası'na göre sendika kurma hakkı, kolektif anlamda çalışma hakkının bir tamamlayıcısı olup, diğer sosyal ve ekonomik haklardan farklı olarak devlete aktif bir görev yüklememektedir. Buna göre devlet, sendika özgürlüğünün tanınmasında ve icra edilmesinde pasif davranmak zorundadır. Bu kapsamda,

³¹¹Bektaş Kar, “Sendika Kurma Hakkı”, *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, (2020), s. 260; Balkır, 2009, s. 191; Fevzi Demir, “Sendikaların Kuruluşu ve İşleyişi”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, cilt: 4, sayı: 39, (2013), s. 19.

³¹²Tanör, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, 1978, s. 262; Balkır, 2009, s. 191; Kar, 2020, s. 261; Uzun, 2010, s. 154; Gökçe Cerev, “Türkiye’de Kamu Çalışanlarının Örgütlenme Mücadelesinin Hukuksal Gelişim Süreci: 6289 Sayılı Kanun ve Sendikal Haklara Etkileri”, *Çalışma İlişkileri Dergisi*, cilt: 5, sayı: 2, (2014), s. 25.

bireylerin sendika kurmalarını, bunlara üye olmalarını ve üyelikten ayrılabilmelerini sınırlamayacak ve sendikal faaliyetlerin yürütülmesine müdahale etmeyecektir³¹³. Dolayısıyla sendika kurma özgürlüğü, söz konusu nitelikleri itibariyle çalışma hakkının hukukî bir anlam ifade edebilmesi açısından özel bir önem arz etmektedir.

1961 Anayasası'nda belirtildiği üzere sendika kurma, yukarıda belirtilen özellikleri çerçevesinde anayasa veya kanun gibi hukuksal belgelerde öncelikli olarak ele alınan temel hak ve hürriyetler arasındadır. Bu doğrultuda bahsi geçen hak, özellikle 1961 Anayasası'nın kabul edilmesinden itibaren Türkiye'nin çalışma hayatında önemli bir yer edinmiş ve anayasada bu hususa ilişkin belirlenen güvenceler, sosyal ve ekonomik haklar bölümünde ayrıntılı bir biçimde belirtilerek anayasanın 46. Maddesinde düzenleme altına alınmıştır³¹⁴. Böylece, temel hak ve hürriyetlerin çok önemli bir parçası olan sendikal haklar alanında hukuksal açıdan önemli bir adım atılmış olunuyordu.

1961 Anayasası'nın "Sendika Kurma Hakkı" yan başlıklı 46. Maddesinin 1971 yılında değiştirilmeden önceki ilk hâlinde "*Çalışanlar ve işverenler, önceden izin almaksızın, sendikalar ve sendika birlikleri kurma, bunlara serbestçe üye olma ve üyelikten ayrılma hakkına sahiptirler. İşçi niteliği taşımayan kamu hizmetli görevlilerinin bu alandaki hakları kanunla düzenlenir. Sendika ve sendika birliklerinin tüzükleri, yönetim ve işleyişleri demokratik esaslara aykırı olamaz*". Şeklinde ifade edilerek sendika kurumu, anayasal seviyede ilk defa teminat altına alınmış ve bunun sonucunda kamu görevlileriyle işçiler de dahil olmak üzere bütün çalışanlara ve işverenlere sendika hakkı tanınmıştır. Buna göre, bahsi geçen gruplar, demokratik esaslara uygun olmak şartıyla herhangi bir kişi veya kurumdan icazet almaksızın sendika kurma serbestisine sahiptir. Bunun yanı sıra söz konusu özgürlük, sendikanın bireysel boyutu çerçevesinde serbestçe üye olma ve üyelikten ayrılma eylemlerini de kapsamaktadır³¹⁵. Bu bağlamda, anayasanın 46. Maddesinin ilk

³¹³ Seçkin Nazlı, "Sosyal Haklar ve 2001 Anayasa Değişiklikleri", *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (2002), s. 57; Uzun, 2010, s. 154-155; Erturan, 2019, s. 175.

³¹⁴ Mesut Aydın, "Anayasa Mahkemesi Kararlarında Sendika Özgürlüğü", *İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, cilt: 20, sayı: 1-2, (2006), s. 1; Kar, 2020, s. 261; Erturan, 2019, s. 175; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 252; Uzun, 2010, s. 155; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 196.

³¹⁵ Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 184; Şükran Ertürk, "Türkiye'de Sendikal Yaşam: Türkiye'nin Onaylamış Bulunduğu 87 ve 151 Sayılı Sözleşmeler Karşısındaki Durumu", 6. *Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, 17-19 Kasım 1999 Ankara*, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1999, s. 732;

hâlinde düzenlenen sendikal hakların sosyal devlet anlayışına uygun bir biçimde ele alındığı değerlendirilmektedir.

1961 Anayasası metninde sendika kurma hakkına ilişkin genel esaslar, belirtildiği şekliyle ele alınmakla birlikte söz konusu anayasanın 46. Maddesi, 12 Mart Muhtırasından kaynaklı olarak 20 Eylül 1971’de kabul edilen 1488 Sayılı Yasayla değiştirilmiştir. Değişiklik neticesinde madde içeriğinde yer alan ve kamu görevlilerini de kapsayan “*çalışanlar*” ibaresi kaldırılmış ve yerine yalnızca “*işçi ve işverenlerin*” bu hakka sahip olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca anılan maddenin ikinci fıkrası ilga edilip anayasanın 119. Maddesi de yeniden düzenlenmek suretiyle memurların sendika üyesi olamayacağına dair açık bir yasak öngörülmüştür. Bunun yanı sıra 46. Maddenin içeriğine “*Bu hakların kullanılışında uygulanacak şekil ve usuller kanunda gösterilir. Kanun, Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, millî güvenliğinin, kamu düzeninin ve genel ahlâkın korunması maksadıyla sınırlar koyabilir*”. Şeklinde ekleme yapılarak belirli hâllerde sendikal faaliyetlere yasayla sınırlama getirilebileceği ifade edilmiştir³¹⁶. Böylelikle kolektif çalışma özgürlüğünün en önemli unsurları arasında yer alan sendika kurma hakkının kullanılması kısıtlanmış ve bu durum, sosyal devlet ilkesinin etkinliğine ciddî bir biçimde zarar vermiştir.

2.7.4.6. Toplu Sözleşme ve Grev Hakkı

Toplu sözleşme ve grev, sendika kurma özgürlüğünün uzantısı niteliğinde olan sosyal ve ekonomik bir haktır. Bu hak, sendikayla beraber sosyal adaletin sağlanması, toplumsal yaşamda dezavantajlı konumda bulunanların korunması ve eşitsizliklerin giderilmesi amacıyla verilen haklar olarak tanınmaktadır. Bununla birlikte adı geçen hak, çalışma ilişkilerinde oluşturduğu istikrar sonucunda bireylerin

Başbayraktar Taşkın, 2005, s. 96; Aydın, 2006, s. 1; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 252; Gümüş, 2010, s. 280; Duman, 1997, s. 155; Balkır, 2009, s. 208; Tanör, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, 1978, s. 263; Nohutçu ve Ünal, 2015, s. 128; Batum, 2011, s. 321.

³¹⁶Kaboğlu, “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar”, 2001, s. 117-118; Ertürk, “Türkiye’de Sendikal Yaşam: Türkiye’nin Onaylamış Bulunduğu 87 ve 151 Sayılı Sözleşmeler Karşısındaki Durumu”, 1999, s. 732; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 184-185; Gümüş, 2010, s. 280-281; Aydın, 2006, s. 1; Uzun, 2010, s. 155; Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, 2005, s. 113-114; Salep, 2019, s. 343; Tikveş, 1977, s. 34; Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 27; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2016, s. 415-416.

toplumsal huzuruna ve iktisadî refahına da katkı sağlamaktadır³¹⁷. Bu bağlamda, toplu sözleşme ve grev hakkı, sendikaya benzer bir biçimde kolektif çalışma özgürlüğünün gerçekleştirilmesi konusunda önemli bir teminat aracı niteliğindedir.

1961 Anayasası'nın yaptığı düzenlemeler bağlamında toplu sözleşme ve grev hakkı, içeriğinde, “toplular sözleşme” ve “grev” olmak üzere birbirleriyle bağlantılı iki kavramı barındırmaktadır. Bu kavramlardan toplu sözleşme, kanunda öngörülen usûl ve esaslar uyarınca sendika gibi çalışanların üyesi olduğu oluşumlarla işveren veya işveren kuruluşları arasında yapılan ve çalışma kurallarıyla şartlarını belirleyen anlaşma olarak bilinmektedir. Grev ise, sendikal bir faaliyet niteliğindeki toplu sözleşme görüşmeleri sırasında çalışanlarla işverenlerin ortak bir paydada buluşamamaları hâlinde çalışanların, sosyal ve ekonomik konumlarını, çalışma koşullarını muhafaza etmek veya düzeltmek amacıyla yasada belirlenen şartlar doğrultusunda toplu bir davranış sergileyerek işyerindeki çalışmayı durdurmalarını ya da önemli ölçüde aksatıp işi bırakmalarını ifade etmektedir³¹⁸. Dolayısıyla, bu tanımlamalarla birlikte toplu sözleşme ve grev hakkının, çalışanlar ve işverenler arasındaki sosyal dengeyi sağlamayı amaçlayan bir baskı unsuru olduğu değerlendirilmektedir.

1961 Anayasası'na göre toplu sözleşme ve grev hakkı, yukarıda izah olunduğu üzere sendikal faaliyetlerin vazgeçilmez unsurları arasında gösterilmekte olup, buna bağlı olarak sosyal devlet ilkesinin de en önemli uzantılarından birisi olma niteliğine sahiptir. Bu yönüyle adı geçen hak, uluslararası sözleşmelerde ya da anayasa veya kanun gibi ulusal hukuk metinlerinde daima bir hak olarak ele alınmaktadır. Bu kapsamda, sosyal devlet anlayışını benimseyen 1961 Anayasası, sosyal ve ekonomik haklar bölümünde yer alan “Toplu Sözleşme ve Grev Hakkı” yan başlıklı 47. Maddesiyle bu hususa özellikle vurgu yapmıştır³¹⁹.

³¹⁷Uzun, 2010, s. 156-159; Nazlı, “Sosyal Haklar ve 2001 Anayasa Değişiklikleri”, 2002, s. 58-59; Fatih Kara, Toplu Sözleşme ve Grev Hakkının Türk Silahlı Kuvvetlerinde Çalışan Sivil Memurlara Uygulanabilirliği, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2006, s. 1; Kaboğlu, “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar”, 2001, s. 119.

³¹⁸Balkır, 2009, s. 216-219; Burcu Ezer, *Grev Hakkına İlişkin Sınırlama ve Yasaklar*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2016, s. 32; Nazlı, “Sosyal Haklar ve 2001 Anayasa Değişiklikleri”, 2002, s. 57-58; Kara, 2006, s. 7-11; Uzun, 2010, s. 156-159; Duman, 1997, s. 163.

³¹⁹Tanör, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, 1978, s. 303; Sercan Örsel, “Kanuni Grevin Şartları ve Hukuki Açısından Sonuçları”, *İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Dergisi*, cilt: 17, sayı: 67, (2020), s.

1961 Anayasası'nın 47. Maddesinde “İşçiler, işverenlerle olan münasebetlerinde, iktisadî ve sosyal durumlarını korumak veya düzeltmek amacıyla toplu sözleşme ve grev haklarına sahiptirler. Grev hakkının kullanılması ve istisnaları ve işverenlerin hakları kanunla düzenlenir”. Biçiminde belirtilmek suretiyle toplu sözleşme ve grev hakkı, Türk hukuk tarihinde ilk defa anayasal güvence altına alınmıştır. Buna göre; işçiler, yasanın belirlemiş olduğu koşullar doğrultusunda işverenle olan ilişkilerinde kendi hak ve menfaatlerini korumak, çalışma ve sosyal hayat standartlarını daha insancıl bir statüye getirmek amacıyla hem toplu sözleşme yapma hem de greve gitme serbestisine sahip olmaktadır³²⁰. Böylelikle, işçilere, anayasanın 47. Maddesiyle hiçbir sınırlama getirilmeksizin anayasal düzlemde toplu sözleşme ve grev hakkı tanınmıştır. Bu hak ve özgürlük, insan hakları bağlamında son derece önemli olup, 1961 Anayasası'yla Türk halkına bu mânâda ciddî hakların tanınmış olduğu ortaya çıkmaktadır.

1961 Anayasası'nın 47. Maddesine göre toplu sözleşme ve grev hakkı, yalnızca çalışan gruplar içerisinde yer alan işçi sınıfına tanınmıştır. Bu açıdan bakıldığında anılan madde, her ne kadar geniş bir özgürlükçü anlayış çerçevesinde çalışma yaşamına dair olumlu bir değişimi ifade etse de; memurların bu hakkın kapsamı dışında tutulması madde metninin en önemli eksikliği olarak düşünülebilir. Bununla birlikte bahsi geçen maddeyle işçilerin toplu sözleşme ve grev hakkını kullanabilmelerine ilişkin anayasal bir imkân sağlanmaktayken, buna karşılık madde içeriğinde işverenlerin, yasal sınırlar içerisinde “lokavt³²¹” gibi bu hakkı engelleyici mekanizmalara başvurabileceklerine dair herhangi bir düzenlemeye yer verilmemiştir³²². Dolayısıyla, 1961 Anayasası'nın 47. Maddesinin, belirtilen olumsuz

1044; Gümüş, 2010, s. 283; Balkır, 2009, s. 217; Tanilli, 1981, s. 179; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 196.

³²⁰Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 185; Gümüş, 2010, s. 283; Kamil Necdet Ar, “Türkiye’de 1961 Anayasası İle 1971 Anayasa Değişikliği Arasındaki Dönemde Çalışma İlişkileri”, *İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Dergisi*, cilt: 13, sayı: Prof. Dr. Fevzi Demir’e Armağan, (2016), s. 1042-1043; Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, 2005, s. 114; Balkır, 2009, s. 223; Ezer, 2016, s. 102; Tanör, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, 1978, s. 303; Örsel, 2020, s. 1044; Melda Sur, “Siyasî Grev”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, cilt: 4, sayı: 23, (2009), s. 17; Batum, 2011, s. 321.

³²¹Lokavt: Yasada öngörülen şartlar doğrultusunda işverenlerin veya işveren kuruluşlarının kendi iradesiyle, grev kararı alınan bir işyerindeki faaliyetin tamamen durmasına sebep olacak şekilde işçileri toplu olarak işten uzaklaştırmasıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Duman, 1997, s. 163.

³²²Tanör, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, 1978, s. 302; Gümüş, 2010, s. 282-283; Kaboğlu, “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar”, 2001, s. 118; Uzun, 2010, s. 158; Ar, 2016, s. 1043; Ezer, 2016, s. 102; Batum, 2011, s. 321.

yönleriyle kolektif çalışma özgürlüğü alanındaki adaleti gereken ölçüde sağlayamadığı değerlendirilmektedir. Buna rağmen anılan madde, toplu sözleşme ve grev hakkı konusunda hürriyetçi bir bakış açısı getirmesi nedeniyle sosyal devlet ilkesinin gerçekleştirilmesi bakımından önemli bir hukukî yapıya sahip olmuştur.

2.7.5. Sosyal Güvenlik Hakkı

Sosyal güvenlik, belirli bir süreç içerisinde gelişim ve değişkenlik gösteren toplum gereksinimlerini giderebildiği ölçüde işlevsel ve etkin bir özelliğe sahip olan önemli bir kavramdır. Bu kavramın; bireylerin, toplumsal yaşamda karşılaşmaları muhtemel sosyal ve ekonomik tehlikelere karşı kolektif şekilde korunması amacıyla ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Bununla birlikte adı geçen kavram, devlet aracılığıyla kurulan bir sistemi esas alması sebebiyle toplumsal dayanışmayı sağlayarak ve gelirden adaleti temin ederek kamu barışını da teminat altına almaktadır³²³. Dolayısıyla sosyal güvenlik kavramı, modern toplumlar açısından sosyal devlet ilkesinin gerçekleştirilmesi konusunda temel bir araç olarak kabul edilmektedir.

1961 Anayasası bağlamında sosyal güvenlik, devlete yüklenen sosyal bir görev olarak; gelir düzeyine bakılmaksızın toplumu oluşturan tüm bireylerin, maddî ve manevî refahını etkilemesi muhtemel tehlike veya zararlardan primli ya da primsiz rejimler aracılığıyla kurtarılmasını ifade eden bir sistemdir. Tanımından da anlaşılacağı üzere; bu sistemin temel hedefi, bireyleri devlet vasıtasıyla toplumsal hayatta ortaya çıkma ihtimali bulunan sosyal risklere karşı korumaktır. Yani sosyal güvenlik sistemi, toplum içerisindeki sosyal adaleti sağlayarak bireylerin geleceğe güvenle bakmalarını güvence altına almaktadır³²⁴. Bu bağlamda bahsi geçen sistem,

³²³Özgür Hakan Çavuş, “Sosyal Güvenlik Hakkı”, *İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Dergisi*, cilt: 13, sayı: 51, (2016), s. 1479; Gülce Hamdovalı, *Türk Anayasa Hukukunda Sosyal Güvenlik Hakkı ve Uygulamaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2022, s. 1-2; Uzun, 2010, s. 161; Balkır, 2009, s. 163; Akad, 1992, s. 13; Kocaoğlu, 1989, s. 27-28; Evran Kırmızı ve Namık Hüseyinli, “Sosyal Güvenlik Hakkının Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, cilt: 2, sayı: 61, (2019), s. 1204.

³²⁴Mustafa Kılıç, “Sosyal Güvenlik Hakkının Kapsamı ve Sınırı”, *İş ve Hayat Dergisi*, cilt: 3, sayı: 5, (2017), s. 380-381; Kırmızı ve Hüseyinli, 2019, s. 1204; Kocaoğlu, 1989, s. 28; Hamdovalı, 2022, s. 15; Şebnem Gökçeoğlu, “İnsan Hakları Perspektifinden Sosyal Güvenlik Hakkının Anlamı ve Kapsamı”, *Sosyal İnsan Hakları Uluslararası Sempozyumu VII: Bildiriler, 10-11 Aralık 2015 Denizli*, Sosyal Güvenlik Denetmenleri Derneği Yayınları, Ankara, 2015, s. 133-134; Balkır, 2009, s. 164; Kaboğlu, “Anayasa’da Sosyal Haklar: Alanı ve Sınırları”, 2012, s. 19; Serter, 1994, s. 85.

bireyleri toplumsal bir güvenlik rejimine dahil etmek suretiyle kamu düzenini sağlamayı amaçlayan bir kavram olarak tanımlanmaktadır.

1961 Anayasası'nda belirtildiği üzere sosyal güvenlik kavramının hukuksal boyutunu teşkil eden sosyal güvenlik hakkı, sosyal devlet ilkesinin bütünleyici bir parçasını oluşturan sosyal ve ekonomik bir haktır. Bu hak, emeği haricinde herhangi bir geliri bulunmayan bireylere, kendi iradesi dışında bir sebeple çalışamayan veya başka şekilde geçimini sağlayamayanlara, korunmaya gereksinim duyan özel gruplara, devletten; insan onuruna dayalı asgari bir yaşam düzeyi sağlamasını, kendilerini bu hususta korumasını, buna yönelik gerekli tedbirler almasını ve teşkilâtlar oluşturmasını talep etme yetkisi veren sosyal bir menfaat olarak tanımlanmaktadır. Bahsi geçen tanımdan hareketle, hastalık, işsizlik ya da malûllük gibi kendisinden kaynaklanmayan nedenlerden dolayı hayatını idame ettiremeyenlerle dulluk, yaşlılık veya çocukluk gibi sebeplerle korunmaya ihtiyacı olanlar, temel geçim şartlarının sağlanması bakımından adı geçen hakkın konusunu oluşturan öncelikli gruplar arasında yer almaktadır³²⁵. Bu kapsamda, sosyal güvenlik hakkı, toplumsal eşitsizliği gidererek söz konusu grupları sosyal risklere karşı korumak suretiyle bu grupların gelecek kaygısından uzak bir yaşam sürdürmesini hedeflemektedir.

Sosyal güvenlik hakkı, yukarıda yapılan tanımlama doğrultusunda bireylerin insan haysiyetine yaraşır asgari bir hayat seviyesine sahip olabilmeleri için devlete sosyal bir görev vermektedir. Bu görev kapsamında devlet, adı geçen hakkın garantisini sağlamak ve bireylerin iktisadî huzurunu teminat altına almak amacıyla sosyal güvenlik sistemi oluşturmak zorundadır³²⁶. Bu nedenle, devletin bahsi geçen sosyal görevinin hukuksal sınırlarının belirlenebilmesi ve bireylere sosyal güvenlik imkânının sunulabilmesi amacıyla bu hakkın mutlaka anayasa veya kanun gibi hukukî belgelerde yer alması gerekmektedir.

³²⁵Pelin Tuaç, “İnsan Hakları Boyutuyla Sosyal Güvenlik Hakkı”, *İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Dergisi*, cilt: 13, sayı: Prof. Dr. Fevzi Demir’e Armağan, (2016), s. 669; Gümüş, 2010, s. 248; Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1986, s. 106; Çavuş, 2016, s. 1488; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 160; Balkır, 2009, s. 164; Hamdovalı, 2022, s. 17; Atar, 2014, s. 104; Akad, 1992, s. 10; Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 132.

³²⁶Balkır, 2009, s. 164-167; Çavuş, 2016, s. 1488; Kocaoğlu, 1989, s. 29; Serter, 1994, s. 85-86; Tuaç, 2016, s. 669; Duman, 1997, s. 178; Müftüoğlu, 1996, s. 170.

Türkiye’de sosyal güvenlik hakkının anayasal düzeyde ele alınması bakımından 1961 Anayasası, yukarıda bahsedilen husus açısından önemli bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Adı geçen hak, anayasanın “Sosyal Güvenlik” yan başlıklı 48. Maddesinde sosyal ve ekonomik bir hak olarak düzenlenmiştir. Anılan maddede *“Herkes, sosyal güvenlik hakkına sahiptir. Bu hakkı sağlamak için sosyal sigortalar ve sosyal yardım teşkilâtı kurmak ve kurdurmak Devletin ödevlerindendir”*. Şeklinde belirtilmek suretiyle bu hak, Türk hukuk tarihinde ilk defa anayasal bir statü kazanmış ve yukarıda da izah edildiği üzere anayasa içeriğinde sosyal ve ekonomik haklara hâkim temel bir prensip olarak ifade edilmiştir³²⁷. Böylece, bahsi geçen hakkın tanınmasıyla, anayasada yer alan sosyal ve ekonomik haklar, sosyal devlet ilkesiyle teorik açıdan bütünleşmiştir. Netice itibarıyla bu durum, adı geçen ilkenin anayasal düzlemde anlam ifade etmesine ve etkinliğini artırmasına yönelik olumlu bir gelişme olarak düşünülebilir.

1961 Anayasası’nın 48. Maddesine göre sosyal güvenlik hakkı herkes için tanınmıştır. Bu kapsamda adı geçen hak, kişilerin elinden hiçbir şekilde alınamayan ve vazgeçilemeyen temel bir menfaattir. Yani tüm bireylerin, herhangi bir ayırım gözetilmeksizin insan haysiyetine uygun bir hayat seviyesine ulaşabilmesi ve sosyal ile ekonomik gereksinimlerini de kapsayacak biçimde geleceklerinin teminat altına alınabilmesi amacıyla sosyal güvenlik sistemine dahil edilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte devlet, anılan madde doğrultusunda söz konusu sistemi sağlamak ve denetlemek amacıyla gereken tüm tedbirleri almakla yükümlüdür. Dolayısıyla devlet, anayasanın 48. Maddesi gereğince toplumsal yaşamda ortaya çıkma ihtimali bulunan risklere karşı “sosyal sigorta ve yardım teşkilâtları³²⁸” oluşturarak sosyal güvenliğin etki alanını genişletmek zorundadır³²⁹. Böylelikle devlet, bireylere karşı sosyal olma

³²⁷Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 185; Turan, 2003, s. 7; Mıyan, 2016, s. 21; Gümüş, 2010, s. 264; Kocaoğlu, 1989, s. 29; Serter, 1994, s. 133; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 240-241; Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, 2005, s. 115; Hamdovalı, 2022, s. 28; Tanilli, 1981, s. 179; Kapani, 1993, s. 121-122; Batum, 2011, s. 321.

³²⁸Sosyal Sigorta ve Yardım Teşkilâtları: Bireyleri sosyal risklere karşı koruyarak onların, insanî dayanışma aracılığıyla asgari yaşam standartına ulaşmasını, millî gelirden adaletli bir pay almasını hedefleyen ve özel sigorta ve yardım kurumlarından farklı olarak kâr amacı gütmeyen kuruluşlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Faruk Erem, “Ekonomik (Demokratik) Kamu Düzeni Açısından Sosyal Güvenlik”, *Danıştay Dergisi*, cilt: 5, sayı: 18-19, (1975), s. 4-5; Gümüş, 2010, s. 248-249; Mıyan, 2016, s. 19-20.

³²⁹Uzun, 2010, s. 163; Balkır, 2009, s. 172; Duman, 1997, s. 178; Kocaoğlu, 1989, s. 30-31; Kaboğlu, “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar”, 2001, s. 116-117; Nazlı, “Sosyal Haklar ve 2001 Anayasa

ödevini yerine getirmekte ve sosyal devlet ilkesinin gerçekleştirilmesine yönelik iradesini toplum geneline güçlü bir biçimde yansıtmış olmaktadır.

2.7.6. Sağlık Hakkı

Sağlık kavramı, genel olarak hasta olmama hâli şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanımdan yola çıkarak adı geçen kavram, daha önceden hasta olmamak veya iyi hâlde bulunmak biçiminde ifade edilmekteyken; sonrasında bu kavrama, hastalıklardan kurtulmanın yanında sosyal, bedensel ve düşünsel bakımdan da tam iyilik durumunda olma anlamı eklenmiştir. Bahsi geçen kavramın bu şekilde geniş bir anlama sahip olmasıyla birlikte sağlığı koruyup geliştiren ve hastalıkları önleyen faaliyetler artmaya başlamış ve bunun sonucunda sağlıklı bir biçimde hayat sürdürme kavramı ortaya çıkmıştır. Tüm bu gelişmeler neticesinde de sağlık kavramı, bireyin, yalnızca hastalık veya malûliyet yokluğunu değil aynı zamanda sağlıklı bir şekilde yaşamak amacıyla fiziksel, ruhsal, zihinsel ve sosyal açıdan iyi durumda olmasını da kapsayan bir anlamı ifade eder hâle gelmiştir³³⁰.

1961 Anayasası'nda belirtildiği üzere sağlık hakkı, yukarıda belirtilen tanımlama çerçevesinde sağlık kavramının hukuksal yönünü oluşturan ve devletin sağlık hizmetleri konusunda bireye ilişkin ödevlerini düzenleyen sosyal ve ekonomik bir haktır. Adı geçen hakkın varlığından söz edebilmek için her şeyden önce kişiye yaşam hakkının tanınarak teminat altına alınması gerekmektedir. Zira yaşam hakkının söz konusu olmaması hâlinde sağlık hakkının da herhangi bir anlamı kalmamaktadır³³¹. Bu açıdan bakıldığında bahsi geçen hak, yaşam hakkının doğal bir uzantısı olup, bu niteliği itibarıyla bireyin doğumla kazandığı ve başkasına devredemediği temel hak ve hürriyetler arasında gösterilmektedir.

Değişiklikleri", 2002, s. 56; Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, 2005, s. 115.

³³⁰Sultan Tahmazoğlu Üzeltürk, *Anayasa Hukuku Açısından Sağlık Hakkı*, Legal Yayınları, İstanbul, 2012, s. 2-5; Ünal Er, *Sağlık Hukuku*, Savaş Yayınevi, Ankara, 2008, s. 1-2; Kahan Onur Arslan, "Bir Temel Hak Olarak Sağlık Hakkı", *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 19, sayı: 1-2, (2015), s. 40-41; Bayram Metin, *Sağlık Hakkının Hukuki Çerçevesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2018, s. 3; Atar, 2014, s. 105.

³³¹Arslan, 2015, s. 42-43; Türker Ertas, *Anayasa Hukukunda Sağlık Hakkı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, 2012, s. 11; Bayram Metin, "Sağlık Hakkı", *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, cilt: 4, sayı: 1, (2017), s. 46; Er, 2008, s. 13; Özgür Temiz, "Türk Hukukunda Bir Temel Hak Olarak Sağlık Hakkı", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, cilt: 69, sayı: 1, (2014), s. 168; Tahmazoğlu Üzeltürk, 2012, s. 15; Tanör, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, 1978, s. 102.

1961 Anayasası bağlamında sağlık hakkı, yaşam hakkıyla doğrudan ilgisinin bulunması nedeniyle sosyal devlet ilkesi kapsamında tanınması gereken en önemli haklardan birisidir. Bu hak; devletin, kişilerin sağlığını korumasını, sağlığına zarar verici faaliyetlerden kaçınmasını ve onlara makul ölçüde tıbbî bakım ve tedaviye ulaşabilme imkânını sağlamasını ifade etmektedir. Adı geçen hak, tanımından da anlaşılacağı üzere devlete sosyal olma iradesinin yansıması olarak birtakım ödevler yüklemektedir. Yani devlet, bireylerin bahsi geçen hakkı gereği gibi kullanabilmesi için gerekli iktisadî, sosyal ve siyasal her türlü tedbiri almak zorundadır³³². Bu çerçevede devlet; sosyal bir görev olarak, kişileri fiziksel ve ruhsal açıdan huzur içerisinde yaşatmak amacıyla mevcut ekonomik imkânları etkin bir şekilde kullanıp tutarlı bir sağlık politikası yürütmek mecburiyetindedir.

Sağlık hakkı, yukarıda izah edilen hususlar bağlamında bireyin refahı bakımından oldukça önem arz etmesinden dolayı yaşam hakkının bir parçası olarak kamusal dayanışmanın merkezinde ele alınmış ve bu nedenle hukuksal açıdan anayasal ve kanunî düzenlemeler içerisinde yer almıştır. Bu çerçevede bahsi geçen hak, sosyal devletin doğal bir sonucu olarak Türk hukuk tarihinde ilk defa 1961 Anayasası'nın sosyal ve ekonomik haklar bölümünde yer alan "Sağlık Hakkı" yan başlıklı 49. Maddesinde düzenlenmiştir³³³. Böylelikle, anayasa içeriğinde bu hakkın yer almasıyla sağlık kavramı, Türkiye'de ilk kez temel bir insan hakkı olarak hukuksal açıdan teminat altına alınmıştır. Ayrıca Türk anayasasında sağlık hakkının düzenlenmiş olması, Türkiye'de insan haklarının gelişimi açısından önemli yasal düzenlemelerin yapıldığını bir kez daha ortaya çıkarmaktadır.

1961 Anayasası'nın 49. Maddesinde "*Devlet, herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesini ve tıbbî bakım görmesini sağlamakla ödevlidir. Devlet, yoksul veya dar gelirli ailelerin sağlık şartlarına uygun konut ihtiyaçlarını karşılayıcı*

³³²Duman, 1997, s. 172; Adil Şahin, "Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunda Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakların Niteliği Bağlamında Sağlık Hakkının Kapsamı Üzerine Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 59, sayı: 4, (2010), s. 723; Cahit Baybars Kayhan, 1982 Anayasasında Sağlık Hakkı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, 2019, s. 19; Emre Kol, "Türkiye'de Sağlık Reformlarının Sağlık Hakkı Açısından Değerlendirilmesi", *Sosyal Güvenlik Dergisi*, cilt: 5, sayı: 1, (2015), s. 136; Tahmazoğlu Üzeltürk, 2012, s. 18-19.

³³³Muyan, 2016, s. 22; Gümüş, 2010, s. 272; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 185; İbrahim Şahbaz, "Bir Sosyal Hak Olarak Sağlık Hakkı", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, sayı: 86, (2009), s. 411; Tahmazoğlu Üzeltürk, 2012, s. 104; Kol, 2015, s. 140; Kayhan, 2019, s. 70; Metin, Sağlık Hakkının Hukuki Çerçevesi, 2018, s. 67; Ertaş, 2012, s. 32.

tedbirleri alır”. Biçiminde ifade edilerek sağlık hakkı, herkese tanınmasına rağmen tanımına benzer bir şekilde ve sosyal devlet ilkesi kapsamında devlete birtakım görevler yüklemek suretiyle hüküm altına alınmıştır. Anılan maddeye göre adı geçen hak çerçevesinde devletin yerine getirmesi gereken iki temel sosyal ödevi vardır. Bu ödevlerden birincisi, devletin herhangi bir ayırım gözetmeksizin tüm bireylerin fiziksel ve ruhsal bir iyilik içerisinde hayatını sürdürebilmesini ve gerekli tıbbî imkânlardan faydalanabilmesini sağlama yükümlülüğüdür. Devletin ikinci sosyal ödevi ise, yeterli ekonomik gücü veya geliri olmayan ailelerin sağlık koşullarına uygun bir şekilde barındırılmasına yönelik gerekli önlemleri almasıdır³³⁴. Devletin yerine getirmesi gereken söz konusu yükümlülükler anayasa içeriğinde yer verilmesi, sağlık hakkı bakımından özel bir önem arz etmektedir. Zira bu düzenlemelerle, anayasal açıdan bahsi geçen hakkın, sosyal devlet anlayışı çerçevesinde tanınması gereken temel bir sosyal ve ekonomik hak niteliğine sahip olduğu vurgulanmıştır. Bu durum da, sosyal devlet ilkesinin anayasadaki etkinliğinin ve öneminin artması sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

2.7.7. Eğitim ve Öğrenim Hakkı

Eğitim ve öğrenim, kişilerin toplumsal yönünü geliştiren bir kavramdır. Bu kavram, bireyin hayatını sürdürdüğü topluma uyum sağlamasını ve ekonomik bakımdan yaşadığı çağın gereklerini yerine getirebilecek devamlılığa sahip olmasını kolaylaştırmaktadır. Bunun yanı sıra adı geçen kavram, sosyal ve iktisadî kalkınmanın öncelikli araçları arasında da görülmektedir. Bu kapsamda modern toplumların temel hedefi, kurumsal ve uygar bir eğitim sistemi vasıtasıyla nitelikli bireyler yetiştirerek sosyal ve ekonomik kalkınmayı sağlamaktır³³⁵. Bu açıdan bakıldığında eğitim ve öğrenim, bireysel ve toplumsal özellikleri birbiriyle uyum içerisinde barındıran birer sosyal kavramdır.

Eğitim ve öğrenim, literatürde devamlı olarak birlikte ele alınmakta ve belirli ilkelere riayet edilerek yürütülmesi gereken bir süreci ifade etmektedir. Bu süreç

³³⁴Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 185; Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, 2005, s. 116; Tahmazoğlu Üzeltürk, 2012, s. 104; Gümüş, 2010, s. 272; Şahbaz, 2009, s. 411; Ertaş, 2012, s. 33-34; Arslan, 2015, s. 52; Muyan, 2016, s. 22; Kol, 2015, s. 140; Metin, Sağlık Hakkının Hukuki Çerçevesi, 2018, s. 67-68; Duman, 1997, s. 172-173; Müftüoğlu, 1996, s. 141.

³³⁵Yüksel Çallı, Türk Anayasa Hukukunda Eğitim Hakkı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009, s. 2-3; Ümit Binbir ve Gökhan Arastaman, “Eğitim Hakkı: Bir Sistemik Derleme Çalışması”, *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, cilt: 18, sayı: Eğitim Bilimleri Özel Sayısı, (2021), s. 5069-5070.

genel anlamıyla, yeni kuşakların toplumsal yaşamda kendi statülerini oluşturmaları amacıyla gereken bilgi, yetenek ve prensipleri elde etmeleri ve buna bağlı olarak kendi kişiliklerini geliştirmeleri şeklinde tanımlanmaktadır. Yapılan bu tanımlama kapsamında eğitim ve öğrenim kavramı, kişiler için son derece önemli olup onların hem güncel sosyal hayatını hem de gelecekteki yaşamıyla gelişimini etkileyen bir özelliğe sahiptir³³⁶. Dolayısıyla adı geçen kavram, bireylerin hayatını ve sosyal yapının oluşumunu doğrudan etkilemesi sebebiyle toplumların gelişiminde önem arz eden bir süreç olarak kabul edilmektedir.

Eğitim ve öğrenim hakkı 1961 Anayasası bağlamında, sosyal devlet ilkesinin bir gereği olarak bireyin refahının sağlanması amacıyla anayasal güvence altına alınması gereken ve eğitim ve öğrenim kavramının hukuksal boyutunu teşkil eden sosyal ve ekonomik bir haktır. Adı geçen hak, kurumsal çerçevede eğitim ve öğrenim görme, öğretim kurumu açarak öğretme faaliyetinde bulunma ve eğitimde sosyal açıdan imkân ve fırsat eşitliği sağlama hususlarında serbestliği ifade etmektedir. Anayasada ifade edildiği şekliyle bahsi geçen hak, kişinin insan haysiyetine uygun bir yaşam seviyesine sahip olabilmesi ve kendi maddî ve manevî bütünlüğünü koruyarak geliştirebilmesi bakımından tanınması gereken temel hak ve özgürlükler arasında yer almaktadır³³⁷. Bu bağlamda eğitim ve öğrenim hakkı, toplumsal yaşamın önemli bir unsuru niteliğine sahip olduğundan sosyal devlet anlayışına uygun olarak yalnızca kişilerle sınırlı olmayıp toplumun genelini de olumlu yönde etkilemektedir. 1961 Anayasası'nda söz konusu durum bağlamında eğitim ve öğrenim hakkını düzenlenmiş olması, sosyal hukuk devletinin bir gereğidir.

Türkiye'de 1961 Anayasası dahil olmak üzere cumhuriyet dönemi anayasalarında önemli bir konu olarak ele alınan eğitim ve öğrenim hakkı, insan haklarının korunmasında ve kişilerin diğer hak ve hürriyetlerini özümsemesi

³³⁶ Algan, 2006, s. 416; Selminaz Adıgüzel, Uluslararası Hukukta ve Türkiye'de Eğitim Hakkı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Enstitüsü*, İstanbul, 2016, s. 48; Niyazi Altunya, *Anayasa Hukuku Açısından Türkiye'de Eğitim ve Öğrenim Hakkı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 22; Çallı, 2009, s. 2.

³³⁷ Göze, 1976, s. 140-141; Gümüş, 2010, s. 273; Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku*, 2002, s. 488; Mümtaz Soysal, "Eğitim Hakkı ve Öğretim Özgürlüğü", *Türkiye'de İnsan Hakları Semineri: Tebliğler-Tartışmalar, 9-11 Aralık 1968 Ankara*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970, s. 249; Muyan, 2016, s. 23; Bülent Algan ve Müberra Algan, "Eğitim Hakkı ve Özgürlüğü Bağlamında Eğitim Hizmetlerinin Ruhsat Usulü İle Özel Kişilere Gördürülmesi", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 17, sayı: 3, (2013), s. 148; Binbir ve Arastaman, 2021, s. 5070-5071; Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 122-123.

konusunda etkili bir araçtır. Zira bu hak, bireylerin kendilerine gereken bilgi ve yetenekleri kazanmalarını sağlayarak onların, meslek edinme, hak arama, çevre koruma bilincine sahip olma ve kamu yönetimine aktif bir şekilde katılma gibi birtakım hak ve özgürlükleri benimsemesinde önemli bir unsurdur³³⁸. Dolayısıyla söz konusu yönleri itibariyle eğitim ve öğrenim hakkı, sosyal devlet anlayışının gerçekleştirilmesi hususunda özel bir önem arz etmektedir.

Türkiye’de eğitim ve öğrenim hakkı, 1961 yılına kadar yürürlükte kalan anayasalarda sınırlı bir biçimde düzenlenmiştir. Ancak bu hak, hukuksal açıdan ilk defa 1961 Anayasası’nın kabul edilmesiyle sistematik bir şekilde ele alınmış ve anayasanın sosyal ve ekonomik haklar bölümünde yer alan “Öğrenimin Sağlanması” başlıklı 50. Maddesinde hüküm altına alınmıştır. Adı geçen maddede “*Halkın öğrenim ve eğitim ihtiyaçlarını sağlama Devletin başta gelen ödevlerindendir. İlköğretim, kız ve erkek bütün vatandaşlar için mecburîdir ve Devlet okullarında parasızdır. Devlet, maddî imkânlardan yoksun başarılı öğrencilerin, en yüksek öğrenim derecelerine kadar çıkmalarını sağlama amacıyla burslar ve başka yollarla gerekli yardımları yapar. Devlet, durumları sebebiyle özel eğitime ihtiyacı olanları, topluma yararlı kılacak tedbirleri alır*”. Biçiminde belirtilerek bahsi geçen hak, herhangi bir cinsiyet, dil, din ve ırk ayrımı gözetmeksizin toplumu oluşturan tüm bireylere eşit olarak tanınmıştır³³⁹.

1961 Anayasası’nın 50. Maddesi, sosyal devlet anlayışının doğal bir sonucu olarak eğitim ve öğrenim hakkının teminatı amacıyla devlete birtakım ödevler yüklemiştir. Bu kapsamda anayasaya göre devletin kişilerin eğitim ve öğrenim gereksinimlerini sağlama görevi sıradan bir sosyal ödev olarak belirtilmemiş, aksine devletin öncelikli olarak yerine getirmesi gereken faaliyetlerinden biri olarak sayılmıştır. Bunun yanı sıra adı geçen madde gereğince devlet, oluşturacağı eğitim sistemi aracılığıyla ilköğretim hizmetlerini bireyler için parasız olarak sağlamak ve yeterli ekonomik durumu olmayan başarılı öğrencilere ya da özel eğitime ihtiyacı

³³⁸ Adıgüzel, 2016, s. 94; Binbir ve Arastaman, 2021, s. 5069; Algan ve Algan, 2013, s. 148; Gümüş, 2010, s. 273; Soysal, “Eğitim Hakkı ve Öğretim Özgürlüğü”, 1970, s. 245-254; Altunya, 2003, s. 28; Muyan, 2016, s. 23.

³³⁹ Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 185; Göze, 1976, s. 141; Gümüş, 2010, s. 275; Nuri Yaşar, Avrupa İnsan Hakları Sistemi ve Türk Hukukunda Eğitim Hakkı ve Özgürlüğü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1999, s. 103; Binbir ve Arastaman, 2021, s. 5072; Ufuk Coşkun, “Yeni Anayasa ve Eğitim”, *Liberal Düşünce Dergisi*, cilt: 17, sayı: 66, (2012), s. 114; Altunya, 2003, s. 38; Muyan, 2016, s. 23-24.

olanlara gereken tüm eğitim ve öğrenim olanaklarını sunmak zorundadır. Ancak devlet, söz konusu yükümlülüklerini yerine getirirken kendisini, anayasanın 53. Maddesi çerçevesinde iktisadî gelişimi ve malî kaynaklarının yeterliliğiyle sınırlamayacak ve eğitim ve öğrenim hakkının gerçekleştirilmesi adına sosyal ve ekonomik açıdan gereken tüm önlemleri alacaktır³⁴⁰. Bu bağlamda, 1961 Anayasası'nın 50. Maddesiyle eğitim ve öğrenim hakkının hukuksal açıdan sosyal devlet ilkesinin özüne uygun bir şekilde anayasal anlamda güvence altına alındığı ve bu durumun da adı geçen ilkenin anayasa içeriğindeki etkinliğini önemli ölçüde artırdığı değerlendirilebilir.

2.7.8. Kooperatifçiliği Geliştirme

Yardımlaşma, dayanışma ve iş birliği olguları, insanlık tarihi kadar eskiye dayanan kavramlardır. Toplumsal hayatta kişileri birlikte yaşamaya sevk eden bu kavramların temelinde ekonomik gereksinimler yer almaktadır. Bu doğrultuda adı geçen kavramları modern bakış açısıyla benimseyen toplumlar, bireylerin iktisadî ihtiyaçlarını karşılamak için sosyal yaşama aktif bir şekilde müdahalede bulunmaktadır. Ancak yapılan müdahalelerin kimi zaman yetersiz kalması da söz konusudur. Bu gibi hâllerde kişiler, tek başlarına yapamayacakları faaliyetleri kolay ve pratik bir şekilde gerçekleştirmek ve böylece ekonomik çıkarlarını temin etmek amacıyla gönüllü bir biçimde gruplar oluşturmaktadır³⁴¹. Dolayısıyla toplumsal yaşamda, bu tür davranışlardan kaynaklı olarak “kooperatif” adı verilen birlikler ortaya çıkmaktadır.

1961 Anayasası'nda da geçen kooperatif, aynı sosyal ve ekonomik zorluklar içerisinde bulunan bireylerin, yardımlaşma ve dayanışma iradesi kapsamında benzer ihtiyaçlarını gidermek amacıyla birlikte oluşturdukları ve gönüllü bir şekilde serbest katılım ve eşitlik esasına dayalı tüzel kişiliği bulunan kolektif kuruluşlardır. Bu tanımdan hareketle adı geçen kuruluşlar, 1961 Anayasası'nın özünü oluşturan sosyal devlet ilkesinin etkili bir aracı olarak kabul edilmektedir. Zira bahsi geçen kuruluşlar,

³⁴⁰Göze, 1976, s. 141; Duman, 1997, s. 123; Müftüoğlu, 1996, s. 69-70; Soysal, “Eğitim Hakkı ve Öğretim Özgürlüğü”, 1970, s. 246-247; Gümüş, 2010, s. 275; Muyan, 2016, s. 24; Altunya, 2003, s. 37-38; Yaşar, 1999, s. 103-104.

³⁴¹Yusuf Mollaoğlu, Kooperatiflerin Hukukî Niteliği, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya, 2018, s. 1; Duman, 1997, s. 214; Memnune Sıla Ültanır, Türkiye’de Kooperatifçiliğin Tarihsel Seyri: Devlet İnisiyatifi-Kalkınma İdeali, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2019, s. 5.

dar ve sabit gelirli tüketicilerin, iktisadî ve sosyal açıdan yeterli gücü bulunmayan kişilerin emek ve sermaye birliği çerçevesinde korunmasının vazgeçilmez bir unsurdur³⁴². Bu açıdan bakıldığında, devlet ve özel sektörün dışında üçüncü bir sivil toplum girişimi olarak gösterilen kooperatifler, sosyal yaşamda benzer güçlüklerle karşılaşan bireylerin sorunlarını kendi ilgi alanları doğrultusunda yaratıcı yöntemlerle çözerek ve onlara daha iyi bir hayat seviyesi sunarak toplum genelindeki sosyal adaleti sağlamaktadır.

1961 Anayasası'nda sosyal devlet ilkesinin bir gereği olarak yer alan kooperatifler, sosyal devlet anlayışının ve buna bağlı olarak ekonomik kalkınmanın önemli bir parçası olup, bu kuruluşların temel amacı yukarıda da izah olunduğu üzere kişilerin iktisadî gelişimini sağlamaktır. Bu kapsamda adı geçen kuruluşlar, bireylerin, gündelik hayatta yalnız başına elde edemeyecekleri zorunlu ihtiyaçlarını ucuza mâl etme, bu konuda teknik gelişme ve düzenli pazarlama imkânları sunma ve meslekleriyle ilgili temel araçları kolay bir biçimde temin etme konularında önemli bir işleve sahiptir³⁴³. Bu nedenle, bahsi geçen kuruluşların söz konusu işlevlerinin sağlık bir şekilde yerine getirilmesi, devlet tarafından geliştirilmesi ve teşvik edilmesi için anayasa veya kanun gibi hukuksal metinlerde düzenlenerek güvence altına alınması gerekmektedir.

Yukarıda yapılan açıklama bağlamında Türkiye'de, kooperatiflerin anayasal ve hukuksal bir zemine sahip olarak teminat altına alınması, 1961 Anayasası'nın kabul edilişiyle gerçekleşmiştir. Anayasanın “Kooperatifçiliği Geliştirme” yan başlıklı 51. Maddesinde “*Devlet, kooperatifçiliğin gelişmesini sağlayacak tedbirleri alır*”. Şeklinde belirtilmek suretiyle bu kuruluşlar, anayasa içeriğinde sosyal ve ekonomik haklar bölümünde düzenlenerek Türk hukuk tarihinde ilk defa anayasal bir

³⁴²Ömer Adil Atasoy, “Türkiye’de Kooperatifçiliğin Tarihi Gelişimi, Konut Yapı Kooperatiflerinin Sorunları ve Çözüm Önerileri”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, sayı: 9, (1991), s. 172; Mollaoğlu, 2018, s. 49; Bülent Tokat, *Yönetimde İşbirliği İlkesinin Türk Kooperatif Düzenindeki Sorunsalı ve Bir Model Denemesi*, Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 1985, s. 48; Ültanır, 2019, s. 21-22; Duman, 1997, s. 214; Tuncay Güloğlu ve Adem Korkmaz, “Kooperatifçilik İlkeleri, Küreselleşme ve Kooperatifçilikte Yeni Eğilimler”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt: 55, sayı: 1, (2005), s. 816.

³⁴³Duman, 1997, s. 214; Ültanır, 2019, s. 5; Atasoy, 1991, s. 172; Mollaoğlu, 2018, s. 1; Tokat, 1985, s. 45; Ersinadım, 2012, s. 64; Yusuf Üstün ve İbrahim Hak, *Kooperatiflerin Vergisel Boyutu*, İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası Yayınları, İstanbul, 2020, s. 4-5.

statü kazanmıştır³⁴⁴. Böylece, anılan maddenin anayasada hüküm altına alınmasıyla sosyal devlet ilkesinin hukukî açıdan gerçekleştirilmesi konusunda önemli bir adım atılmıştır.

Lafzî açıdan bakıldığında 1961 Anayasası'nın 51. Maddesi, kooperatiflerin kurulmasını bireylere zımnî bir hak olarak tanımanın yanı sıra sosyal olma iradesinin bir gereği olarak da devlete, kooperatifçiliğin gelişmesini sağlamaya yönelik önlemleri alma görevi yüklemiştir. Bu kapsamda devlet, adı geçen kuruluşları yönetimi altına alamaz. Ancak bu kuruluşlara yol gösterici ve destekleyici faaliyetlerde bulunmak, onların sermaye ve personel ihtiyacını gidermek ve rekabet şartlarına karşı ekonomik açıdan güçlü konumda olmalarını sağlamak zorundadır. Bununla birlikte devletin, bahsi geçen kuruluşların oluşumuna, yönetimine ve denetimine ilişkin de birtakım tedbirler alması gerekmektedir. Bu doğrultuda devlet, kooperatiflerin kurulması ve işletilmesine dair yasalar çıkarmalı ve bu yasaları hukuk düzeninin benimsediği kurallar çerçevesinde etkin bir biçimde uygulamalıdır³⁴⁵. Dolayısıyla devletin, tüm bu hususları yerine getirmesi hâlinde kooperatiflerin işleyişiyle ilgili sosyal devlet ilkesi kapsamındaki sorumluluklarını gerçekleştirmiş olacağı değerlendirilmektedir.

2.7.9. Tarımın ve Çiftçinin Korunması

Tarım, temel gıda maddesi üreten ve ürettiği bu ürünleri işleyerek bireylerin gereksinimlerini karşılamak amacıyla çeşitlendiren üretim faaliyeti olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlama çerçevesinde adı geçen faaliyet, toplumun gıda teminatını sağladığından iktisadî kalkınmaya yönelik de önemli bir etkiye sahiptir³⁴⁶. Bu nedenle tarımsal faaliyetler, kişilerin sosyal ve ekonomik refahını güvence altına alması bakımından toplumsal yaşamın vazgeçilmez bir unsurudur.

³⁴⁴Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 185; Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, 2005, s. 117; Üstün ve Hak, 2020, s. 1; Mollaoğlu, 2018, s. 32; Ersinadım, 2012, s. 64; Yahya Deryal, "Türk Hukukunda Kooperatiflerin Hukukî Niteliği Sorunu", *Prof. Dr. Oğuz İmregün'e Armağan*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 193; Ültanır, 2019, s. 93; Tanilli, 1981, s. 179; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 196.

³⁴⁵Ersinadım, 2012, s. 64; Mollaoğlu, 2018, s. 32; Duman, 1997, s. 214-215; Ültanır, 2019, s. 93; Üstün ve Hak, 2020, s. 1; Müftüoğlu, 1996, s. 209-210.

³⁴⁶Zeliha Akdeniz, Türkiye'de Tarım Sektörü ve 2000'li Yıllarda Tarımda İzlenen Politikalar, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2019, s. 4; Cansu Başaranoğlu ve Hasan Yılmaz, "Genç Çiftçilerin Çiftçilik Yapma Eğilimlerinin ve Çiftçilik Özelliklerinin Belirlenmesi: Isparta İli Örneği", *Tarım Ekonomisi Dergisi*, cilt: 26, sayı: 1, (2020), s. 19.

1961 Anayasası'nda sosyal hukuk devletinin bir gereği olarak düzenlenmiş olan “Tarımın ve Çiftçinin Korunması” maddesi bağlamında çiftçi, tarımın en önemli sujesi olup, fiziksel ve düşünsel yeteneklerini tarımsal faaliyete kısmen veya tamamen katmak suretiyle bu faaliyetten geçimini sağlayan kişidir. Bu tanımdan hareketle tarım, temel ihtiyaçların giderilmesi amacıyla çiftçiler tarafından icra edilmekle birlikte onların eylemleri neticesinde başkaca ekonomik alanlara hammadde temin etme ve ticareti geliştirerek istihdam alanı oluşturma konusunda da sosyo-ekonomik açıdan önemli bir yere sahiptir³⁴⁷. Dolayısıyla söz konusu hususları içeriğinde barındırması nedeniyle tarımsal faaliyetler ve bunları gerçekleştiren çiftçiler, modern toplumlarca daima desteklenmekte ve korunmaktadır.

Yukarıda belirtilen açıklama kapsamında modern toplumların önemli bir niteliğini teşkil eden ve bu toplumları oluşturan kişilerin sosyal ve iktisadî huzurunu korumayı amaçlayan sosyal devlet, tarımın ve çiftçinin korunmasına ilişkin de gerekli tedbirleri almakla yükümlüdür. Bu kapsamda Türkiye'nin modernleşmesine katkı sağlayan ve buna bağlı olarak sosyal devlet anlayışını esas alan 1961 Anayasası, “Tarımın ve Çiftçinin Korunması” konusuna özellikle yer vermiş ve bu hususu 52. Maddede sosyal ve ekonomik bir hak olarak düzenleme altına almıştır³⁴⁸. Böylece, tarımsal faaliyetlerin anayasal düzeyde desteklenmesine yönelik hukuksal açıdan olumlu bir aşama kaydedilmiştir.

1961 Anayasası'nın 52. Maddesinde “Devlet, halkın gereği gibi beslenmesini, tarımsal üretimin toplum yararına uygun olarak artırılmasını sağlamak, toprağın kaybolmasını önlemek, tarım ürünlerini ve tarımla uğraşanların emeğini değerlendirmek için gereken tedbirleri alır”. Şeklinde ifade edilmek suretiyle tarımsal faaliyet ve bu faaliyetle uğraşan çiftçi kavramları, sosyal devlet anlayışının esaslı bir unsuru olarak belirtilmiş ve adı geçen kavramlar anayasal anlamda teminat altına alınmıştır. Bu kapsamda anılan madde, sosyal devlet ilkesinin doğal bir sonucu olarak bahsi geçen kavramların korunması konusunda devlete

³⁴⁷ Akdeniz, 2019, s. 1; Akar Öçal, “Tarım İşletmelerinin Hukuki Yapıları”, *Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi*, cilt: 4, sayı: 1, (1968), s. 229.

³⁴⁸ Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 248-249; Dikmen Uğuz Taşçı, *Arazi Kullanım Açısından Toplum Yararı İlkesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1993, s. 25-26; Şimşek, 2011, s. 410; Mehmet Pamak, “Türkiye’de Toprak Reformu”, *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, sayı: 18, (1980), s. 136; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 196.

birtakım ödevler vermiştir. Bu çerçevede devlet, kamu yararına uygun bir biçimde tarımsal faaliyetleri ve çiftçileri koruyup destekleyerek toplumun üretim ve gıda ihtiyacının karşılanması ve toprağın gerektiği şekilde işletilmesini sağlamak amacıyla gereken önlemleri almak mecburiyetindedir³⁴⁹.

Tarımın ve çiftçinin korunmasını düzenleyen 1961 Anayasası'nın 52. Maddesi, izah edilen hususların yanı sıra anayasanın sosyal ve ekonomik haklar bölümünde yer alan ve yukarıda açıklamaları yapılan 37. ve 51. Maddelerinin de anayasa içeriğindeki var oluş nedenini teşkil etmiştir. Nitekim anılan maddenin hukuksal bir sonucu olarak anayasanın 37. Maddesiyle tarımın en önemli sujesi olan çiftçilere toprağı işletebilmeleri ve ondan maddî gelir elde edebilmeleri amacıyla “toprak mülkiyeti” hakkı verilmiştir. Yine bahsi geçen maddeden kaynaklı olarak anayasanın 51. Maddesiyle de çiftçilerin tarımsal faaliyete etkin bir şekilde katılabilmeleri amacıyla tarım alanında ekonomik bir örgütlenme biçimi olan kooperatiflerin yaygınlaştırılmasına yönelik “kooperatifçiliğin geliştirilmesi” imkânı tanınmıştır³⁵⁰. Böylelikle 1961 Anayasası, sosyal devlet ilkesi çerçevesinde tarımın ve çiftçinin korunmasına dair düzenlemelere geniş bir yer vererek tarımsal faaliyetlerin sosyal ve iktisadî açıdan sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesini kolaylaştırmıştır. Bu da devletin, tarım sektörüne ilişkin sosyal olma yönündeki hukuksal iradesini güçlü bir biçimde hissettirmesi bakımından özel bir önem arz etmiştir.

³⁴⁹Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 186; Şimşek, 2011, s. 410; Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, 2005, s. 107; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 248-249; Orhan Türkdogan, “Toprak Reformunda Sosyo-Politik Yönelim”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt: 31, sayı: 1-4, (1971), s. 11.

³⁵⁰Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 1978, s. 248-249; Yılmaz, 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, 2005, s. 107-109; Şimşek, 2011, s. 410; Armağan Örki, “Ekonomik Kalkınmada Kooperatiflerin Öneminin Örneklerle Değerlendirilmesi”, *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, cilt: 3, sayı: 2, (2016), s. 14; Berki, 1970, s. 169-171; Gülsüm Gözde Durmaz Ayanoglu, “Kooperatiflerde Toplumsal Sorumluluk İlkesi ve Yenilenebilir Enerji Kooperatifleri”, *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 11, sayı: 2, (2012), s. 185; Kubalı, 1971, s. 173.

SONUÇ

Anayasacılık, devlet organları üzerinde denetim mekanizması oluşturarak bireylerin temel hak ve hürriyetlerini koruma iradesini yansıtan bir süreçtir. Adı geçen sürecin esas amacı, kişi hak ve özgürlüğünü sağlamak adına devletin gücünü sınırlayarak keyfî davranışlarda bulunmasını önlemektir. Bu bağlamda anayasacılığın temelini, anayasa adı verilen toplum sözleşmeleri oluşturmaktadır. Bu çerçevede anayasa, devletin niteliklerini, temel organlarını, bunların görev ve yetkileriyle aralarındaki münasebetlerini belirleyen, söz konusu organların faaliyetleri karşısında kişilerin temel hak ve hürriyetlerini teminat altına alan ve basit kanunlara göre üstün ve bağlayıcı bir özelliğe sahip olan hukukî belgedir.

Türkiye, XIX. Yüzyılın sonlarına doğru anayasacılık sürecinden etkilenerek anayasal bir yönetim yapısını benimsemiştir. Bu doğrultuda 1876 tarihli Kanun-i Esasi, Türkiye’de kabul edilen ilk anayasa olma niteliğine sahiptir. Bu anayasadan sonra sırasıyla 1921, 1924, 1961 ve 1982 Anayasaları olmak üzere toplamda beş farklı anayasa kabul edilmiştir. Söz konusu anayasalar, Türkiye’de demokrasi kültürünün gelişimini önemli ölçüde etkilemiş ve bunun sonucunda modern bir hukuk sistemi oluşmuştur. Bu durumun ortaya çıkmasındaki en büyük etken hiç şüphesiz ki Türkiye’nin dördüncü anayasası olan 1961 Anayasası’nın yürürlüğe konulmasıdır.

Türkiye’nin modernleşmesine katkıda bulunan 1961 Anayasası, MBK tarafından meşru bir temele dayandırılan 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi’nin gerçekleştirilmesinden sonra hazırlanmıştır. Cumhuriyet’in ilânından itibaren Türkiye’de yapılan ilk askerî müdahale niteliğindeki bu darbeyle on yıldan beri süregelen DP iktidarına son verilmiş ve ülkedeki demokratik teamüller kısmen kesintiye uğratılmıştır. Bunun sonucunda Türkiye’de hukuksal bir boşluk ortaya çıkmış ve bu boşluğu doldurmak amacıyla da 1961 Anayasası kabul edilmiştir.

1961 Anayasası, yukarıda izah olunduğu üzere, kendisinden önceki anayasalardan farklı olarak benimsediği parlâmenter hükûmet sistemi ve kuvvetler ayrılığı teorisiyle Türkiye’de modern bir siyasal yapının oluşmasını ve birçok kurumun ilk kez anayasal bir statü kazanmasını sağlamıştır. Bununla birlikte adı geçen anayasa, 27 Mayıs Askerî Darbesi’nin bir sonucu olarak kabul edilmesine

rağmen çoğulcu ve özgürlükçü bir demokrasi anlayışını esas almış ve temel hak ve hürriyetler konusunda da geniş düzenlemelere yer vermiştir. Bu bağlamda bahsi geçen anayasa, Türk hukuk tarihinde ilk defa sosyal devlet ilkesini devletin bir niteliği olarak hüküm altına almıştır.

1961 Anayasası'yla Türk hukuk sistemine dahil edilen sosyal devlet ilkesi, kişilerin insan haysiyetine ve şerefine uygun bir yaşam düzeyine sahip olabilmeleri amacıyla devletin, sosyal ve ekonomik hayata zorunlu olarak aktif ve meşru müdahalelerde bulunmasını öngören devlet anlayışı biçiminde tanımlanmaktadır. Bu ilke, çalışma içeriğinde de bahsedildiği üzere iktisadî ve hukukî özelliklere sahiptir. Adı geçen ilkenin iktisadî fonksiyonu devletin bireylere ilişkin sosyal yaşamda gereken tedbirleri alması iken; hukukî işlevi ise devletin kişilere sosyal ve ekonomik hakları sağlama ödevidir. Dolayısıyla bu haklar sosyal devlet ilkesinin gerçekleştirilmesi açısından özel bir önem arz etmektedir. Bu nedenle bahsi geçen haklara anayasalarda yer verilmesiyle sosyal devlet ilkesinin hukuksal niteliği ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda yapılan açıklama çerçevesinde sosyal devlet ilkesi ve bu ilkenin hukukî işlevini teşkil eden sosyal ve ekonomik hakların Türkiye'deki anayasal gelişim sürecine bakıldığında, 1961 Anayasası öncesindeki anayasal metinlerin içeriğinde adı geçen ilkeye açık bir biçimde yer verilmemiştir. Zira anayasadan ziyade anayasal belge niteliğine sahip olan Tanzimat ve Islahat Fermanları, dönem içerisinde yaşanan siyasî olaylardan kaynaklı olarak içerdikleri hükümler itibarıyla kısmen de olsa sosyal ve ekonomik hakları düzenlemiş, ancak bahsi geçen ilkeyi ise açıkça belirtmemiştir. Bu durum, anayasa özelliğine sahip olan 1876 tarihli Kanun-i Esasi ve 1924 Anayasası için de geçerlidir. 1921 Anayasası ise kabul edildiği olağanüstü dönemden dolayı sosyal devlet ilkesiyle sosyal ve ekonomik hakları herhangi bir şekilde hüküm altına almamıştır. Bununla birlikte 1961 Anayasası, söz konusu Türk anayasa ve anayasal belgelerinden farklı olarak sosyal devlet ilkesini ilk defa açıkça teminat altına alarak bu ilkenin Türk hukuk sisteminde anayasal anlamda yerleşmesini ve buna bağlı olarak sosyal devlet bilincinin Türkiye'de oluşmasını sağlayan en önemli hukuksal belge niteliğine sahip olmuştur.

1961 Anayasası'nda sosyal devlet ilkesine yer verilmesiyle bu ilkenin hukukî işlevini teşkil eden sosyal ve ekonomik haklar anayasa içeriğinde ayrıntılı bir biçimde düzenlenerek kişilik ve siyasal haklarla beraber herhangi bir hiyerarşik düzen olmaksızın bütünlük içerisinde ele alınmıştır. Bununla birlikte anayasa, adı geçen hakları klasik anlayışa ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ne uygun bir şekilde hüküm altına almıştır. Bunun yanı sıra anayasada iktisadî ve sosyal hayatın adaletli bir biçimde düzenlenmesi, sosyal güvenliğin sağlanması ve devletin malî gücüne göre sosyal olma ödevini yerine getirmesi gibi birtakım prensiplere yer verilerek bahsi geçen hakların etkinliğinin artırılması ve sosyal devlet ilkesinin teminat altına alınması amaçlanmıştır.

1961 Anayasası, sosyal devlet ilkesinin bir gereği olan sosyal ve ekonomik hakları devletin sosyal olma iradesinin bir sonucu olarak sistematik bir şekilde düzenleme altına almıştır. Bu kapsamda anayasa içeriğinde adı geçen haklar arasında yer alan aile, toplumun temeli olarak nitelendirilmek suretiyle hukuk düzeninin aslî bir kurumu olarak kabul edilmiştir. Böylelikle bu kurum, sosyal ve ekonomik haklarla donatılarak bunları devletten talep edebilme yetkisine sahip olmuş ve sosyal devlet ilkesine uygun bir şekilde ilk defa anayasal anlamda güvence altına alınmıştır.

1961 Anayasası, aile kurumuna benzer biçimde mülkiyeti de sosyal ve ekonomik bir hak olarak düzenlemiş ve bunun sonucunda sosyal devlet ilkesinin en önemli araçları arasında gösterilen mülkiyet hakkı mutlak bir hak olma niteliğini kaybederek kişilere nispi bir şekilde ve birtakım normlara bağlı olarak verilmiştir. Bu doğrultuda anayasa, adı geçen hakkın söz konusu niteliğini gözetmek suretiyle devlet tarafından bu hakka hukuksal açıdan belirli kurallar çerçevesinde müdahale imkânı veren kamulaştırma ve devletleştirme işlemlerine de içeriğinde yer vererek sosyal devlet ilkesine uygun bir şekilde bireyin kişisel özgürlüğü karşısında kamu yararına üstünlük tanımıştır. Bunun yanı sıra anayasada çiftçinin toprağı gerektiği şekilde işletebilmesi amacıyla toprak mülkiyeti hakkına yer verilmiş ve bu hak mülkiyetin özel görünüşü olarak sosyal ve ekonomik bir hak şeklinde düzenlenmiştir. Böylece çiftçi açısından mülkiyetin adı geçen ilke kapsamında etki alanı genişletilerek sosyal adaletin sağlanması konusunda olumlu bir aşama kaydedilmiştir.

1961 Anayasası, çalışma ve sözleşme hürriyetini sosyal devlet ilkesi çerçevesinde sosyal ve ekonomik bir hak biçiminde ele almış ve bu hürriyetin bir yansıması olan çalışmanın da bireysel ve kolektif özelliklerinin anayasal bakımdan güvence altına alınmasını temin etmiştir. Bu kapsamda devletin denetleyici, destekleyici ve teşvik edici faaliyetleriyle kişilerin çalışma hayatını kamu yararı doğrultusunda sosyal ve ekonomik prensiplere uygun olarak güvenli bir biçimde sürdürebilmesi amacıyla çalışma özgürlüğünün bireysel yönünü teşkil eden dinlenme, çalışma şartları ve adil ücret hakkı ilk kez anayasal bir statü kazanmıştır. Bununla birlikte kolektif çalışmanın esaslı unsurları olan sendika kurma, toplu sözleşme ve grev hakları da ilk defa anayasal düzlemde ele alınmıştır. Böylelikle söz konusu sosyal ve ekonomik hakların 1961 Anayasası içeriğinde yer almasıyla, sosyal devlet ilkesinin öncelikli hukuksal araçlarından olan çalışma hakkına anayasal açıdan gereken önem verilmiştir.

1961 Anayasası, sosyal devlet ilkesi kapsamında bireylerin maddî ve manevî refahının sağlanmasına ilişkin de gereken hukuksal düzenlemeleri yapmıştır. Bu kapsamda anayasa içeriğinde ilk kez sosyal güvenlik, sağlık, eğitim ve öğrenim hakları sistematik bir şekilde düzenleme altına alınmıştır. Anayasada bu hakların yer almasıyla herhangi bir ayırım gözetmeksizin bütün bireylerin sosyal yaşamda ortaya çıkma ihtimali bulunan sosyal risklere karşı korunması, fiziksel ve ruhsal açıdan sağlıklı bir yaşama sahip olması ve kişisel gelişimleri için eğitim ve öğrenim hizmetlerinden yararlanması gibi hususlar adı geçen ilkenin bir gereği olarak devletin öncelikli sosyal ödevleri arasında sayılmıştır. Bu hakların ve buna bağlı olarak söz konusu hususların 1961 Anayasası'nda düzenlenmesi sonucunda devletin, kişilerin insan onuruna yaraşır asgari bir hayat seviyesine ulaşabilmeleri konusundaki sosyal olma iradesi anayasal anlamda güçlendirilmiştir.

1961 Anayasası, yukarıda belirtilen hususların yanı sıra tarımın ve çiftçinin korunmasına da gereken önemi göstermiş ve bu konuyu sosyal ve ekonomik bir hak olarak hüküm altına almıştır. Bu çerçevede anayasa, tarımsal faaliyetlerle çiftçilere yönelik düzenlemelere detaylı bir biçimde yer vererek bu faaliyetlerin sosyal devlet ilkesi çerçevesinde sosyal ve ekonomik bakımdan sağlıklı bir şekilde yerine getirilebilmesini kolaylaştırmıştır. Bu doğrultuda anayasa içeriğinde ilk defa tarımsal üretimde ekonomik bir örgütlenme biçimi olan kooperatiflerin yaygınlaştırılmasına

ilişkin kooperatifçiliğin geliştirilmesi imkânı tanınmıştır. Bununla birlikte çiftçinin toprak mülkiyeti hakkı teminat altına alınarak devlete, toprağı gereğı gibi değerlendirme ve böylece tarımsal üretimin kamu yararına uygun bir biçimde artırılmasını sağlama ödevi verilmiştir. Bu da devletin, tarım sektörüne ilişkin sosyal olma yönündeki hukuksal iradesini etkin bir şekilde hissettirmesi açısından özel bir önem arz etmektedir.

Sonuç itibariyle 1961 Anayasası'nda, sosyal devlet ilkesi ve bu ilkenin hukukî işlevini teşkil eden sosyal ve ekonomik hakların ayrıntılı bir biçimde düzenlenerek güvence altına alındığı ve böylelikle anayasa içeriğinde sosyal devlet konusunda hukuksal ve anayasal açıdan bir bütünlük sağlandığı söylenebilir. Söz konusu durumun da bu konuyla ilgili yapılan araştırma ve incelemeler neticesinde 1961 yılından itibaren Türk toplumunu olumlu bir şekilde etkilemek suretiyle Türkiye'de demokrasinin ilerlemesine ve sosyal devlet bilincinin oluşmasına önemli bir katkı sağladığı değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

A) Süreli Yayınlar

Resmî Gazete, 7 Şubat 1921, sayı: 1, s. 1-3.

Resmî Gazete, 6 Mart 1924, sayı: 63, s. 6-7.

Resmî Gazete, 15 Aralık 1931, sayı: 1976, s. 1063.

Resmî Gazete, 11 Aralık 1934, sayı: 2877, s. 4521.

Resmî Gazete, 13 Şubat 1937, sayı: 3533, s. 7659-7660.

Resmî Gazete, 15 Ocak 1945, sayı: 5905, s. 8178-8181.

Resmî Gazete, 27 Mayıs 1949, sayı: 7217, s. 16199-16201.

Resmî Gazete, 21 Şubat 1950, sayı: 7438, s. 17801-17814.

Resmî Gazete, 11 Ağustos 1951, sayı: 7882, s. 1781-1782.

Resmî Gazete, 31 Aralık 1952, sayı: 8297, s. 5217-5220.

Resmî Gazete, 16 Aralık 1960, sayı: 10682, s. 2766-2770.

Resmî Gazete, 20 Temmuz 1961, sayı: 10859, s. 4641-4654.

Resmî Gazete, 12 Kasım 1969, sayı: 13349, s. 1.

Resmî Gazete, 22 Nisan 1970, sayı: 13478, s. 3-4.

Resmî Gazete, 22 Eylül 1971, sayı: 13964, s. 1-6.

Resmî Gazete, 20 Mart 1973, sayı: 14482, s. 1.

Akşam, 7 Ocak 1961, s. 1.

Cumhuriyet, 28 Mayıs 1961, s. 1.

Cumhuriyet, 10 Temmuz 1961, s. 1.

Cumhuriyet, 11 Temmuz 1961, s. 1.

Hürriyet, 29 Mayıs 1961, s. 1.

Hürriyet, 12 Temmuz 1961, s. 1.

Hürvatan, 19 Mayıs 1961, s. 1.

Milliyet, 6 Ocak 1961, s. 1.

Milliyet, 10 Temmuz 1961, s. 1.

Son Havadis, 21 Temmuz 1961, s. 1.

Tanin, 9 Temmuz 1961, s. 1.

Tanin, 11 Temmuz 1961, s. 1.

Tercüman, 11 Temmuz 1961, s. 1.

Yeni İstanbul, 29 Mayıs 1960, s. 1.

B) Araştırma ve İnceleme Eserleri

Abadan, Y., “Osmanlı İmparatorluğunda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 14, sayı: 1, (1957), ss. 3-37.

Adıgüzel, S., Uluslararası Hukukta ve Türkiye’de Eğitim Hakkı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Enstitüsü*, İstanbul, 2016.

Adıgüzel, Ş., Türkiye’de Siyasi Hak ve Ödevlerin Tarihsel Gelişim Süreci, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Karaman, 2014.

Adıyaman, M., Türk Hukukunda Çalışma Hakkı ve Korunması, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sakarya, 2010.

Ahmad, F., *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, (Çev. Sedat Cem Karadeli), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2006.

Ahmad, F., *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, (Çev. Ahmet Fethi Yıldırım), Hil Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2010.

Ahmad, F., *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, (Çev. Yavuz Alogan), Kaynak Yayınları, 11. Baskı, İstanbul, 2012.

Ahmetoğlu, S., “31 Mart İsyanı’nın Trabzon’daki Yankıları”, *Türkiyat Mecmuası*, cilt: 21, sayı: 2, (2011), ss. 1-17.

Akad, M., *Teori ve Uygulamada Sosyal Güvenlik Hakkı*, Kazancı Hukuk Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1992.

Akandere, O., “1946 Genel Seçimleri ve Sonuçları Üzerinde İktidar ve Muhalefet Partileri Arasında Yapılan Tartışmalar I”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 25, sayı: 75, (2009), ss. 437-463.

Akça, G. - Hülür, H., “Tanzimattan Cumhuriyete Siyasal ve Hukuksal Yapının Modernleşmesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 21, (2007), ss. 235-269.

Akça, K., “Anayasa Mahkemesi Kararlarında Mülkiyet Hakkı”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 6, sayı: 3, (2015), ss. 543-596.

Akdeniz, Z., Türkiye’de Tarım Sektörü ve 2000’li Yıllarda Tarımda İzlenen Politikalar, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2019.

Akıcı, A. O., Türk Hukukunda Sosyal Devlet İlkesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2010.

Akın, F., “1924 Anayasasının Modernleşme Açısından Anlamı”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 8, sayı: 3, (2006), ss. 1-12.

Akın, İ. F., *Kamu Hukuku, Devlet Doktrinleri, Temel Hak ve Özgürlükler*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1979.

Akıncı, A., “Türkiye’nin Darbe Geleneği: 1960 ve 1971 Müdahaleleri”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt: 9, sayı: 1, (2014), ss. 55-72.

Akipek, J. G., “Mülkiyetin Anayasa Tarafından Korunması İle İlgili Bir Deneme”, *Adalet Dergisi*, cilt: 58, sayı: 5, (1967), ss. 302-310.

Aksanyar, N., “Emperyalizmin Kıskaçındaki Bir Milletın Yaşama Hakkının Organizasyonu ve Kahramanı Mustafa Kemal (13 Kasım 1918-16 Mayıs 1919 İstanbul)”, *Akademik Bakış Dergisi*, sayı: 14, (2008), ss. 1-20.

Aksoy, V., “Halifeliğin Kaldırılması ve Abdülmecid Efendinin Sürgün Edilmesinin İstikbal Gazetesine Yansıması”, *History Studies: International Journal of History*, cilt: 10, sayı: 8, (2018), ss. 1-18.

Akşin, S., *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi (1789-1980): 1.Cilt*, Cumhuriyet Gazetesi Yenigün Haber Ajansı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1997.

Akşin, S., *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi (1789-1980): 2.Cilt*, Cumhuriyet Gazetesi Yenigün Haber Ajansı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1997.

Aktan, C. C. - Özkıvrak, Ö., *Sosyal Refah Devleti*, Okutan Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2008.

Aktaş, H. E., “Askeri Darbelerin Sebepleri, Dinamikleri ve İdeolojik Temelleri - Irak Örneği”, *Avrasya Etüdlere Dergisi*, cilt: 25, sayı: 56, (2019), ss. 155-178.

Aktel, M., “Tanzimat Fermanı’nın Toplumsal Yansıması”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, sayı: 3, (1998), ss. 177-184.

Akyılmaz, H. C., “100. Yılında “1921 Anayasası’nın Ruhu”: 20 Ocak 1921 Tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun Öngördüğü Sistem ile Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sisteminin Mukayesesi (Mümkün Mü?)”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 4, sayı: 1, (2021), ss. 123-146.

Aldıkaçtı, O., “1961 Anayasasında Devlet Başkanı Kararnamelerinin İmzalanması (md. 98,2)”, *İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, (1968), ss. 30-46.

Aldıkaçtı, O., *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1978.

Algan, B. - Algan, M., “Eğitim Hakkı ve Özgürlüğü Bağlamında Eğitim Hizmetlerinin Ruhsat Usulü İle Özel Kişilere Gördürülmesi”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 17, sayı: 3, (2013), ss. 147-194.

Algan, B., *Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.

Aliefendioğlu, Y., “Anayasa ve Anayasa Mahkemesi (Genel Esaslar)”, *Danıştay Dergisi*, cilt: 27, sayı: 93, (1997), ss. 3-14.

Alptekin, C., “Erzurum Kongresi”, *Atatürk Devrimleri Enstitüsü Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (1978), ss. 35-49.

Altunya, N., *Anayasa Hukuku Açısından Türkiye’de Eğitim ve Öğrenim Hakkı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2003.

Anayurt, Ö., “1924 Anayasası’nda Meclis-Yürütme İlişkileri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 8, sayı: 39, (1997), ss. 673-694.

Anayurt, Ö., “1924 Anayasası’nda Temel Hak ve Hürriyetler”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 7, sayı: 2, (2003), ss. 159-180.

Ar, K. N., “Türkiye’de 1961 Anayasası İle 1971 Anayasa Değişikliği Arasındaki Dönemde Çalışma İlişkileri”, *İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Dergisi*, cilt: 13, sayı: Prof. Dr. Fevzi Demir’e Armağan, (2016), ss. 1031-1077.

Arıkan, Z., “Cumhuriyetin İlânı ve İzmir Basını”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 3, (1985), ss. 959-976.

Armağan, S., “1961 Anayasasının Son Değişikliğinden Sonra Anayasa Mahkemesi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, cilt: 37, sayı: 1-4, (1971), ss. 121-134.

Arslan, K. O., “Bir Temel Hak Olarak Sağlık Hakkı”, *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 19, sayı: 1-2, (2015), ss. 35-59.

Arslan, Z., “Sened-i İttifak’ın Ortaya Çıkışı ve İnsan Hakları Bakımından Değerlendirilmesi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, cilt: 6, sayı: 8, (2013), ss. 77-91.

Aslan, B., “Saltanatın Kaldırılmasının İstanbul’daki Yankıları”, *Belleten Dergisi*, cilt: 66, sayı: 245, (2002), ss. 95-121.

Aslan, E., Türkiye’nin İç Siyasetinde Demokrat Parti (1950-1960), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kırşehir, 2014.

Aslan, S. - Yılmaz, A., “Tanzimat Döneminde Osmanlı Bürokratik Yapı ve Düşüncesinin Değişimi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, cilt: 2, sayı: 1, (2001), ss. 287-297.

Atar, Y., *Türk Anayasa Hukuku*, Mimoza Yayınları, 9. Baskı, Konya, 2014.

Atar, Y. - Çelik, Ö., *Türk Anayasa Hukuku*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, Eskişehir, 2018.

Atasoy, Ö. A., “Türkiye’de Kooperatifçiliğin Tarihi Gelişimi, Konut Yapı Kooperatiflerinin Sorunları ve Çözüm Önerileri”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, sayı: 9, (1991), ss. 171-188.

Atatürk, M. K., *Nutuk*, Kaynak Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2015.

Atay, E. E., *İdare Hukuku*, Turhan Kitabevi, 1. Baskı, Ankara, 2006.

Avcı, M., “Mondros Ateşkes Antlaşması’nın Türk Tarihi Açısından Tarihsel Önemi Üzerine Bir İnceleme”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 8, sayı: 105, (2020), ss. 422-435.

Ayan, S., “Siyasi Yapılanma Sürecinde 1961 ve 1982 Anayasası”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt: 8, sayı: 2, (2007), ss. 1-24.

Aybay, R., *Açıklamalı İnsan Hakları Evrensel Bildirisi*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2006.

Aydemir, S. S., “27 Mayıs 1960 Askeri Darbesine Giden Süreçte Üniversite’nin Etkisi”, *International Journal of Eurasian Education and Culture*, cilt: 1, sayı: 1, (2016), ss. 9-22.

Aydın, M., “Anayasa Mahkemesi Kararlarında Sendika Özgürlüğü”, *İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, cilt: 20, sayı: 1-2, (2006), ss. 1-34.

Aydın, M. Â., “1876 Yılında Kabul Edilen Osmanlı Devleti Anayasası”, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIV, Türk Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 328-330.

Aydın, M. K. - Çakmak, E. E., “Sosyal Devletin Temelleri”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 34, (2017), ss. 1-19.

Aydın, Ö., “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Hukuki Statüsü Üzerine Tartışmalar”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, cilt: 14, sayı: 2, (2019), ss. 239-276.

Aytepe, O., “Yeni Belgelerin Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, cilt: 8, sayı: 29-30, (2002), ss. 15-29.

Azrak, A. Ü., “Devletleştirme, Anayasa ve 3082 Sayılı Kanun”, *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, cilt: 4, sayı: 1-3, (1983), ss. 11-19.

Babacan, Y., Kanun-i Esasiden Teşkilat-ı Esasiye’ye Geçiş (1919-1921), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Van, 2006.

Babaoğlu, R., “Demokrat Parti’nin Kuruluş Aşamasında Bir Muamma: Sol Cenah”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler IX. Cilt (Türkiye Cumhuriyeti Tarihi), 1-5 Ekim 2018 Ankara*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, ss. 573-594.

Bağçeci Tacir, H., “Sosyal Devlet Kapsamında Çalışma Özgürlüğü ve Çalışma Hakkının Değerlendirilmesi”, *Terazi Hukuk Dergisi*, cilt: 14, sayı: 153, (2019), ss. 965-984.

Bakan, S. - Özdemir, H., “Türkiye’de 1946-1960 Dönemi İktidar-Muhalefet İlişkileri: Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Demokrat Parti (DP)’ye Karşı”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt: 14, sayı: 1, (2013), ss. 373-397.

Bakırcı, F., “1924 Anayasası”, *Atatürk Ansiklopedisi*, sayı: 487, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2021, ss. 1-9.

Bakırcı, F., Modern Türkiye’nin Oluşumunda Tanzimat Dönemi Kadın Gazeteci ve Yazarların Rolü (1839-1918), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum, 2013.

Balkır, Z. G., *Türk Anayasa Yargısında Sosyal Hakların Korunması*, Kocaeli Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, Kocaeli, 2009.

Başı, Ş., “90 Yıl Sonra Cumhuriyetin İlk Anayasasını Hatırlamak: 1924 Tarihli Teşkilatı Esasiye Kanunu”, *Denetim Dergisi*, cilt: 27, sayı: 125-126, (2014), ss. 7-13.

Başaranoğlu, C. - Yılmaz, H., “Genç Çiftçilerin Çiftçilik Yapma Eğilimlerinin ve Çiftçilik Özelliklerinin Belirlenmesi: Isparta İli Örneği”, *Tarım Ekonomisi Dergisi*, cilt: 26, sayı: 1, (2020), ss. 19-28.

Başbayraktar Taşkın, M., Türk Anayasal Düzeninde Sendika Kurma Hakkı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kırıkkale, 2005.

Başgil, A. F., *27 Mayıs İhtilâli ve Sebepleri*, (Çev. Cemal Aydın), Yağmur Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2008.

Başpınar, V., “Mukayeseli Hukukta ve Türk Hukuku’nda Mülkiyet Hakkı Teminatı”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 65, sayı: 3, (2016), ss. 633-658.

Batum, S., *Anayasa ve İnsan: 99 Soruda Çağdaş Anayasa*, Cumhuriyet Gazetesi Yenigün Haber Ajansı Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2011.

Baykal, B. S., *Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1969.

Bayrak, M. B., “Meclis Tutanakları Üzerinden 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Tartışmaları”, *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, sayı: 37, (2022), ss. 189-218.

Behram, Z. A., 1876 Tarihli Osmanlı Kanun-i Esasisi ile 1924 Tarihli T.C. Anayasasının Karşılaştırılması, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Şanlıurfa, 2006.

Belenli, T., Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nde Sosyal Devlet Olgusu ve Sosyal Politikalar (1923-1938), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2012.

Benhür, Ç., “14 Mayıs 1950 Genel Seçimlerinde CHP ve DP’nin Seçim Kampanyalarının Ana Hatları”, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, sayı: 17, (2007), ss. 61-75.

Benli, A., Türkiye’de Sosyal Devletin Gelişimi ve Gelir Dağılımı Açısından Sosyal Hayata Müdahalesi (1961-1990), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1991.

Benligiray, S., *Ücret Yönetimi*, Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, 1. Baskı, Eskişehir, 2003.

Berber, İ., 1921 Anayasası’nın Yerel Yönetim Yaklaşımı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2001.

Berk, K., İşyeri Açma ve Çalışma Ruhsatı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1999.

Berkes, N., *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2003.

Berki, Ş., “1961 Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Toprak Davâsı İle İlgili Esasları”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 27, sayı: 3, (1970), ss. 159-172.

Beydilli, K., “Mahmud II”, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVII, Türk Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara, 2003, ss. 352-357.

Beydilli, K., “Paris Antlaşması”, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXIV, Türk Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 169-172.

Bıyıklı, M., Batılılaşma Sürecinde Türkiye’de Hilâfet Tartışmaları ve İslâm Dünyasındaki Etkileri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1997.

Binbir, Ü. - Arastaman, G., “Eğitim Hakkı: Bir Sistemik Derleme Çalışması”, *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, cilt: 18, sayı: Eğitim Bilimleri Özel Sayısı, (2021), ss. 5067-5098.

Bingöl, Y. - Akgün, Ş., “Demokratlıktan Muhafazakar Demokratiğe: Demokrat Parti ile Adalet ve Kalkınma Partisinin Karşılaştırmalı Bir Analizi”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 9, (2005), ss. 1-33.

Birecikli, İ. B., “Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet’in İlanı Üzerine Bir İnceleme”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, cilt: 2, sayı: 3, (2008), ss. 211-226.

Birinci, G., “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nin Kısa Tarihi I: Milletler Cemiyeti’nden Birleşmiş Milletler’e”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, cilt: 7, sayı: 2, (2017), ss. 50-81.

Biter, G., Sosyal Devletin Dönüşümü Sonrasında Türkiye’de Eğitime Yönelik Yapılan Sosyal Sorumluluk Projelerine İlişkin Bir Araştırma, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *İstanbul Ticaret Üniversitesi İletişim Bilimi ve İnternet Enstitüsü*, İstanbul, 2021.

Bostancı, M., “Milli Mücadelede Erzurum Kongresi ve Kararları”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 4, sayı: 2, (2015), ss. 184-203.

Boyacıoğlu, R., “Erzurum’dan Sivas Kongresi’ne”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 6, sayı: 2, (2002), ss. 15-24.

Bozkurt, G., *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2010.

Budak, M., “Amasya Genelgesi İhtilâl Bildirisi Mi? (Analitik Değerlendirme)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 19, sayı: 57, (2003), ss. 961-975.

Bulut, N., “Küreselleşme: Sosyal Devletin Sonu Mu?”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 52, sayı: 2, (2003), ss. 173-197.

Bulut, N., *Sosyal Devletin Düşünsel Temelleri ve Çağdaş Sosyal Devlet Anlayışı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İzmir, 2001.

Bulut, N., “Türkiye’de Temel Hak ve Özgürlüklerin Gelişimi Açısından 1909 Anayasa Değişikliklerinin Önemi”, *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 12, sayı: 1-2, (2008), ss. 1-15.

Bulut, S., “Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, cilt: 2, sayı: 4, (2009), ss. 125-145.

Burgaç, M., “1946 Genel Seçimlerinde Propaganda”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt: 13, sayı: 26, (2013), ss. 163-184.

Bülbül, G., “İslahat Fermanı’nı Hazırlayan Sebepler ve İslahat Fermanı”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 2, sayı: 2, (1989), ss. 157-179.

Can, O., “1921 Anayasası’nın 100. Yılı: Bir İstisnai Başarı ve Dramatik Başarısızlık Hikâyesi”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, cilt: 38, sayı: 1, (2021), ss. 127-170.

Can, O., “Anayasa Değişiklikleri ve Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, sayı: 19, (2002), ss. 503-532.

Candan, H. - Maltaş Erol, A., “Türkiye’de Sosyal Adaletin Temininde Sosyal Devletin Rolü”, *Sayıştay Dergisi*, sayı: 106, (2017), ss. 87-119.

Cansel, E., “Sosyal Devlet ve Aile”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 26, sayı: 3, (1969), ss. 11-21.

Cengiz, İ., “Türk İş Hukukunda Dinlenme Hakkı”, *Uluslararası Politik, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Kongresi Bildiriler Kitabı Cilt 1: Politik Araştırmalar, 9-11 Kasım 2017 Ankara*, PESA Yayınları, Sakarya, 2017, ss. 51-61.

Cerev, G., “Türkiye’de Kamu Çalışanlarının Örgütlenme Mücadelesinin Hukuksal Gelişim Süreci: 6289 Sayılı Kanun ve Sendikal Haklara Etkileri”, *Çalışma İlişkileri Dergisi*, cilt: 5, sayı: 2, (2014), ss. 24-39.

Ceylan, Ç., Osmanlı Modernleşme Sürecinde Ahmet Cevdet Paşa’nın Yönetim Anlayışı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sakarya, 2019.

Ceylan, N. A., “Kamu Hukuku (Genel Kamu Hukuku) Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Hakların Bütünlüğü İlkesi”, *Anasay Dergisi*, sayı: 2, (2017), ss. 217-226.

Ceylan, S., Demokrat Parti İktidarı Döneminde Üniversite Eğitimi (1950-1960), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü*, İzmir, 2008.

Cin, H. - Akyılmaz, G., *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram Yayınları, 4. Baskı, Konya, 2011.

Coşkun, U., “Yeni Anayasa ve Eğitim”, *Liberal Düşünce Dergisi*, cilt: 17, sayı: 66, (2012), ss. 111-121.

Coşkuner, H. T., 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanununun Türkiye’nin Modernleşme Sürecindeki Yeri ve Önemi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Afyonkarahisar, 2007.

Çağlar, E., 1924 Anayasası ve Sosyal Hayatta Meydana Getirdiği Değişim-Dönüşüm (1924-1938), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Afyonkarahisar, 2021.

Çakan, I., II. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin (1923-1927) Yapısal-İşlevsel Analizi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, İstanbul, 1998.

Çakırbay Çimen, H., Sosyal Devlet İlkesi Açısından Ailenin Korunması, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, 2009.

Çallı, Y., Türk Anayasa Hukukunda Eğitim Hakkı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2009.

Çavdar, T., *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1995.

Çavdar, T., *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1950’den Günümüze)*, İmge Kitabevi Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 2013.

Çavuş, Ö. H., “Sosyal Güvenlik Hakkı”, *İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Dergisi*, cilt: 13, sayı: 51, (2016), ss. 1479-1507.

Çeçen, M., Adil Ücret Hakkı Açısından Avrupa Sosyal Şartı ve Türkiye, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2009.

Çelik, B., “Cumhuriyet’in Temel Kuruluş Belgesi: 1921 Anayasası”, *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, (2002), ss. 3-20.

Çiçek, M. K., 1924 Anayasasının Hazırlanışı ve Temel Özellikleri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü*, Ankara, 2005.

Çolak, Ç. D., “Osmanlı İmparatorluğu’ndaki İdari Reform Hareketleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 4, sayı: 23, (2016), ss. 397-416.

Çotuk, B. N., Çalışma Şartlarında Esaslı Değişiklik ve Değişikliğin Hukuki Sonuçları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2019.

Demir, F., *Cumhuriyet Dönemi Türk Anayasaları ve Hükümet Sistemleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İzmir, 2000.

Demir, F., “Çalışma Hakkı Kavramı ve Hukuki Niteliği”, *Sosyal İnsan Hakları Uluslararası Sempozyumu VI: Bildiriler, 13-14 Kasım 2014 Eskişehir*, Petrol-İş Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 131-156.

Demir, F., “Sendikaların Kuruluşu ve İşleyişi”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, cilt: 4, sayı: 39, (2013), ss. 17-42.

Demiray, S., “Kırım Savaşı ve Sonrası Osmanlı-Rusya İlişkileri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 71, (2021), ss. 617-634.

Demirci, F., Islahat Fermanı ve Müsâvât Meselesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 1999.

Demirci, H., “24 Temmuz 1923 Tarihli Lozan (Lausanne) Barış Andlaşması’nın Türk ve Dünya Tarihi Açısından Yeri ve Önemi”, *Anasay Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, (2017), ss. 247-263.

Demirci, P., “1946 ve 1950 Seçimleri: Siyaset, Bürokrasi, Propaganda ve Demokrasiye Geçiş Eğilimleri”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 9, sayı: 1, (2021), ss. 119-142.

Demircioğlu, A., “Cumhuriyetin İlân Edilişi ve Halifeliğin Kaldırılması Sürecinde “İstikbal” Gazetesi’nde Lütü Fikri Bey”, *Atatürk Dergisi*, cilt: 7, sayı: 1, (2018), ss. 37-62.

Demirel, A., *Birinci Meclis’te Muhalefet: İkinci Grup*, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2009.

Deryal, Y., “Türk Hukukunda Kooperatiflerin Hukukî Niteliği Sorunu”, *Prof. Dr. Oğuz İmregün’e Armağan*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 147-218.

Dikici, A., “27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi ve Türk Polisi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 30, sayı: 89, (2014), ss. 11-59.

Dikmen Caniklioğlu, M., “Anlamı, Kapsamı ve Sınırlarıyla Temel Haklar ve Anayasalarımız”, *Prof. Dr. Mahmut Tevfik Bırsel’e Armağan*, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İzmir, 2001, ss. 461-493.

Dinçkol, B., “1924 Anayasası Döneminde Siyasal Muhalefet”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, cilt: 21, sayı: 2, (2015), ss. 339-353.

Dinçkol, B. - Işık, A., “1924 Anayasası Döneminde Yurttaşlık Anlayışı”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, cilt: 21, sayı: 1, (2015), ss. 13-41.

Doğan, İ., *İnsan Hakları Hukuku*, Astana Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2015.

Döğüş, S., “Mustafa Kemal’in Samsun’a Çıktığı 19 Mayıs 1919’da Türkiye’nin İçerisinde Bulunduğu Şartlar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 17, sayı: 50, (2001), ss. 327-344.

Dönmez, A., “Tanzimat, Islahat Fermanları ve Avrupa Devletleri: İçerik, Ortaya Çıkış ve Tepkiler (1839-1856)”, *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı: 22, (2019), ss. 37-65.

Duman, İ. H., *Sosyal Devlet*, İnkılâp Kitabevi, 1. Baskı, İstanbul, 1997.

Duman, Ö., “Anayasaya Hayır Demek: 1961 Anayasa Referandumu ve Samsun”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, cilt: 13, sayı: 25, (2018), ss. 225-246.

Duman, S., “Mustafa Kemal’de Cumhuriyet Düşüncesinin Doğuşu ve Cumhuriyet’in Nitelikleri”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, cilt: 14, sayı: 1, (2006), ss. 245-264.

Dunbay, S., “1961 Anayasası Perspektifinden Parlamenter Bağışıklıklar”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, sayı: 124, (2016), ss. 153-182.

Durdu, M., “Anayasalarımızda Yer Alan İktisadi Hükümlerin Hukuki Çerçevesi”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 2, sayı: 2, (2019), ss. 111-134.

Durmaz Ayanoğlu, G. G., “Kooperatiflerde Toplumsal Sorumluluk İlkesi ve Yenilenebilir Enerji Kooperatifleri”, *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 11, sayı: 2, (2012), ss. 181-194.

Dursunoğlu, C., *Millî Mücadelede Erzurum*, T.C. Ziraat Bankası Matbaası, 1. Baskı, Ankara, 1946.

Edi, A., *Yassıada’da Bir Bakan Celal Yardımcı ve Ağrı Milletvekilleri, Suçlamalar, Savunmalar*, Fenomen Yayıncılık, 1. Baskı, Erzurum, 2019.

Ekici, Y., “Türk Demokrasi Hayatında Cumhuriyet Halk Fırkası”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 27, sayı: 2, (2017), ss. 349-359.

Ekin, A., Adil ve Makul Koşullarda Çalışma Hakkı Kapsamında İşçi Onurunun Korunması, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya, 2013.

Ekonomi, M., “Çalışma Şartlarının Belirlenmesi ve Değişen İlişkilere Uyumu”, *Kamu-İş Dergisi*, cilt: 4, sayı: 2, (1997), ss. 157-179.

Emiroğlu, A., “27 Mayıs 1960 İhtilali ve Demokrat Parti’nin Tasfiyesi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (2011), ss. 13-27.

Emre Kaya, A. E., “Demokrat Parti Döneminde Basın-İktidar İlişkileri”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 39, (2010), ss. 93-118.

Er, Ü., *Sağlık Hukuku*, Savaş Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2008.

Erayman, A., 1946 Genel Seçimleri ve Demokrat Parti’nin Ana Muhalefet Yılları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kahramanmaraş, 2020.

Erdem, E., “Türk Ulus Devletinin Kuruluş Sürecinin Demokratik Temelleri: 30 Ekim 1922 TBMM Görüşmeleri”, *Paradoks Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, cilt: 15, sayı: 2, (2019), ss. 155-174.

Erdem, G., “İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında Islahât Fermânı’na Yeniden Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 51, sayı: 1, (2010), ss. 327-348.

Erdoğan, M., *Türkiye’de Anayasalar ve Siyaset*, Liberte Yayınları, 8. Baskı, Ankara, 2012.

Erem, F., “Ekonomik (Demokratik) Kamu Düzeni Açısından Sosyal Güvenlik”, *Danıştay Dergisi*, cilt: 5, sayı: 18-19, (1975), ss. 3-14.

Eren, A., “Türk Hukukunda Siyasi Partilerin Hukuki Niteliği ve Türk Anayasa Mahkemesinin Tutumu”, *Anayasa Mahkemesinin Kuruluşunun 60. Yılı Anısına 60 Yıl 60 Makale: Cilt 2*, Epamat Yayınları, Ankara, 2022, ss. 1023-1048.

Erhan, Ç., “Lozan’ın Genel Çerçevesi”, *80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu, 6 Ekim 2003 Ankara*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, ss. 11-16.

Erkmen, A., “İki Dereceli Genel Seçimlerden Tek Dereceli Demokratik Seçimlere Yaşanan Süreç”, *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, cilt: 6, sayı: 33, (2019), ss. 608-622.

Erkmen, A., “Türkiye’de 1950 ile 2002 Yılları Arasında Uygulanan Genel Seçim Sistemlerinin Halk İradesine Etkisi”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 17, sayı: 3, (2018), ss. 1225-1247.

Eroğlu, H., *Atatürk ve Cumhuriyet*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1989.

Eroğlu, H., “Millî Egemenlik İlkesi ve Anayasalarımız”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (1984), ss. 137-163.

Eroğlu, H., “Türkiye Cumhuriyetinin İlânı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 19, sayı: 56, (2003), ss. 435-456.

Eroğlu, İ., “1924 Anayasası Döneminde İnsan Haklarının Normatif Çerçevesi ve Uygulaması”, *Yasama Dergisi*, sayı: 14, (2010), ss. 79-157.

Eroğlu, C., “1908 Devrimi’ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri”, *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, (Ed. Sina Akşin, Sarp Balcı ve Barış Ünlü), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 85-139.

Eroğlu, C., *Anayasayı Değiştirme Sorunu: Bir Mukayeseli Hukuk İncelemesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1974.

Eroğlu, C., *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, İmge Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1990.

Eroğlu, C., *Devlet Nedir?*, İmge Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1999.

Ersal, A., “Millî Bütünlüğün Demokratik Temsille İnşası Sürecinde Erzurum Kongresi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 38, (2016), ss. 15-36.

Ersinadım, H., “1961 Anayasası’ndan Bugüne Sendikaların Sosyal Faaliyetlerinin Hukuki Çerçevesi”, *Kamu-İş Dergisi*, cilt: 12, sayı: 4, (2012), ss. 55-99.

Ertaş, T., *Anayasa Hukukunda Sağlık Hakkı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, 2012.

Erturan, M., *Avrupa Sosyal Şartı Işığında Türkiye’de Çalışma Hakkı ve Sınırları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2019.

Ertürk, Ş., *İş İlişkisinde Temel Haklar*, Seçkin Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2002.

Ertürk, Ş., “Türkiye’de Sendikal Yaşam: Türkiye’nin Onaylamış Bulunduğu 87 ve 151 Sayılı Sözleşmeler Karşısındaki Durumu”, 6. *Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, 17-19 Kasım 1999 Ankara*, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1999, ss. 723-740.

Eryılmaz, H. G., “Türkiye’de 1954-57 Dönemi İktidar-Muhalefet İlişkileri”, *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 7, sayı: 1, (2019), ss. 72-88.

Esen, B. N., *Türk Anayasa Hukuku*, Ayyıldız Matbaası, 1. Baskı, Ankara, 1971.

Esen, S., “18 Nisan 1960 Tarihli Tahkikat Komisyonu”, *Mülkiye Dergisi*, cilt: 34, sayı: 267, (2010), ss. 167-192.

Etgü, M. A., *Kamu Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Mülkiyet Hakkına Bakışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum, 2009.

Ezer, B., *Grev Hakkına İlişkin Sınırlama ve Yasaklar*, Seçkin Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2016.

Geçim, D., *Türk Hukukunda Yabancıların Çalışma Hakkı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Antalya Bilim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü*, Antalya, 2021.

Gençalp, E., “27 Mayıs 1960 Darbesi ve Basındaki Yansımaları”, *Uluslararası Darbe Sempozyumu (Cilt-1), 26-28 Mayıs 2017 Aydın*, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, Aydın, 2017, ss. 329-348.

Giritli, İ., “Atatürk Cumhuriyetinin Lâiklik İlkesi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 2, sayı: 4, (1985), ss. 55-64.

Giritli, İ., “Samsun’da Başlayan ve İzmir’de Biten Yolculuk (1919-1922)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 3, sayı: 7, (1986), ss. 49-58.

Giritli, İ. - Sarmaşık, J., *Anayasa Hukuku*, Der Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1998.

Giritli, İ. - Sarmaşık, J., *Anayasa Hukuku “Genel Esaslar-Türk Anayasa Hukuku”*, Beta Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2001.

Goloğlu, M., *Erzurum Kongresi*, Nüve Matbaası, 1. Baskı, Ankara, 1968.

Goloğlu, M., *Milli Mücadele Tarihi-IV (1921-1922): Cumhuriyete Doğru*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2006.

Gökçeoğlu, Ş., “İnsan Hakları Perspektifinden Sosyal Güvenlik Hakkının Anlamı ve Kapsamı”, *Sosyal İnsan Hakları Uluslararası Sempozyumu VII: Bildiriler, 10-11 Aralık 2015 Denizli*, Sosyal Güvenlik Denetmenleri Derneği Yayınları, Ankara, 2015, ss. 131-151.

Gören, Z., “Sosyal Devlet İlkesi ve Anayasa Hukuku Açısından Yaşam Kalitesi”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, sayı: 14, (1997), ss. 93-153.

Gören, Z., “Sosyal Hukuk Devletinde Özgürlük ve Yükümlülük”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 13, sayı: 26, (2014), ss. 26-46.

Göze, A., *Sosyal Devlet Sistemi*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1976.

Gözler, K., *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, Ekin Yayınları, 1. Baskı, Bursa, 2010.

Gözler, K., *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Yayınları, 1. Baskı, Bursa, 2000.

Gözler, K., *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, Ekin Yayınları, 11. Baskı, Bursa, 2011.

Gözübüyük, A. Ş., *Anayasa Hukuku*, S Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1986.

Gücüm, K., *Islahat Fermanı Sonrasında (1856-1871) Osmanlı Devlet Yapısındaki Değişime Fransa'nın Etkisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2008.

Güler, B. A., “Sosyal Devlet ve Yerelleşme”, *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, (2006), ss. 29-43.

Gülmez, M., “Çalışma Özgürlüğü ve Hakkı Açısından Emeğin Evrimi: Ulusal ve Ulusalüstü Hukuksal Boyutlar Üzerine Düşünceler”, *Sosyal İnsan Hakları Uluslararası Sempozyumu VI: Bildiriler, 13-14 Kasım 2014 Eskişehir*, Petrol-İş Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 63-128.

Gülmez, N., “(Vakit Gazetesine Göre) Saltanatın Kaldırılmasına Bazı Dünya Müslümanlarının Bakışı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 22, sayı: 64-65-66, (2006), ss. 245-260.

Güloğlu, T. - Korkmaz, A., “Kooperatifçilik İlkeleri, Küreselleşme ve Kooperatifçilikte Yeni Eğilimler”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt: 55, sayı: 1, (2005), ss. 811-831.

Güloğlu, Y., “Türkiye’de Devletleştirme ve Kamulaştırma Uygulamalarının Özel Orman Mülkiyeti Üzerine Etkileri”, *Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 7, sayı: 2, (2017), ss. 57-78.

Gülsoy, U., “İslahat Fermanı”, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XIX, Türk Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 185-190.

Gümüş, A. T., Sosyal Devlet Anlayışının Gelişimi ve Dönüşümü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya, 2010.

Gümüş, M., “Anayasal Meşrûî Yönetime Medhal: 1856 İslahat Fermanı’nın Tam Metin İncelemesi”, *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 47, (2008), ss. 215-240.

Güneş, İ., “Teşkilatı Esasiye Kanunu’nun (1921 Anayasası’nın) Yapılış Süreci”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 20, sayı: 2, (2020), ss. 233-256.

Güngördü, B., Meclis-i Umumi (Kanun-i Esasi ve Uygulaması), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2014.

Güriz, A., “Modern Mülkiyet Kavramı ve Toprak Reformu”, *Türkiye’de Toprak Reformu Semineri, 6-8 Haziran 1968 Ankara*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968, ss. 69-120.

Güzel, M. N., “1924 Anayasası Döneminde Uygulanan Adı Konmamış Kendine Özgü Bir Parlamenter Denetim Yolu: İzahat Talebi”, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 24, sayı: 41, (2019), ss. 319-343.

Hacıfettahoğlu, M., Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Dönemi Siyasal Rejimi ve Anayasal Düzeni, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2015.

Hamdovalı, G., Türk Anayasa Hukukunda Sosyal Güvenlik Hakkı ve Uygulamaları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2022.

Hekimler, A., “İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin Kabul Edilişinin 60. Yıldönümünde Taşıdığı Anlam ve Önemi”, *Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Metinleri Dergisi*, sayı: 2, (2009), ss. 1-24.

Hizmetli, S., “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Fermanı’nın İlanından Sonra Gayr-i Müslimlerin Durumlarıyla İlgili Gelişmeler”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, cilt: 12, sayı: 2, (1999), ss. 123-129.

Hüseyinli, N., *İş Hukukunda Dinlenme ve İzin Hakları*, Adalet Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2020.

Işığışok, Ö., *Ücret: Teorisi, Politikası, Yönetimi ve Sistemleri*, Dora Yayınları, 3. Baskı, Bursa, 2017.

İnalcık, H., “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Belleten Dergisi*, cilt: 28, sayı: 112, (1964), ss. 623-690.

İnci, İ., “Atatürk Dönemi Türkiye’inde Toprak Mülkiyet Dağılımı İle İlgili Bazı Düzenlemeler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 44, (2010), ss. 345-359.

İsayev, T., “1876 Anayasası’nda 1909’da Yapılan Değişikliklerin Amaçları ve Uluslararası Andlaşmaların Yapılışı İle İlgili Değişikliğin Amaçlara Uygunluğu”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 4, sayı: 2, (2021), ss. 347-361.

Jäschke, G., “Türkiye Cumhuriyetinin İlanı Atatürk Devriminin Başlangıcı”, (Çev. Nimet Arsan), *Belleten Dergisi*, cilt: 37, sayı: 148, (1973), ss. 475-479.

Kaboğlu, İ. Ö., “Anayasa’da Sosyal Haklar: Alanı ve Sınırları”, *Anayasal Sosyal Haklar: Avrupa Sosyal Şartı, Karşılaştırmalı Hukuk ve Türkiye*, (Ed. İbrahim Ö. Kaboğlu), Legal Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 15-34.

Kaboğlu, İ. Ö., “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar”, *Uluslararası Anayasa Hukuku Kurultayı, 9-13 Ocak 2001 Ankara*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2001, ss. 102-139.

Kaboğlu, İ. Ö., *Özgürlükler Hukuku*, İmge Kitabevi Yayınları, 6. Baskı, Ankara, 2002.

Kadı, H., Halifeliğin Kaldırılmasının Tarih Ders Kitaplarında Dönemsel Farklılıklar Açısından Değerlendirilmesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü*, Ankara, 2020.

Kahraman, M. A., “Özerk Yerel Yönetimler ve Türkiye”, *Toplum ve Hukuk Dergisi*, cilt: 3, sayı: 9, (2004), ss. 3-12.

Kanadoğlu, O. K., “Yeni Anayasa Arayışları ve Karşılaştırmalı Hukuk Bağlamında Anayasa Mahkemesi”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, cilt: 24, sayı: 1, (2008), ss. 61-89.

Kandeğer, B., “1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu Bağlamında (Meclis Hükümeti Sistemi, Milli Egemenlik ve Ademi Merkezîyetçilik)”, *Tarsus Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt: 2, sayı: 1, (2021), ss. 15-32.

Kantarcı, H. B., “Sosyal Devlet, Sosyal Güvenlik ve Türkiyede Zorunlu Askerlik Hizmeti”, *Bahkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 6, sayı: 10, (2003), ss. 75-85.

Kapani, M., *Kamu Hürriyetleri*, Yetkin Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 1993.

Kaplan, O., “1924 Anayasası’nda Yargı Yetkisi ve Şura-yı Devlet’in Fonksiyonu”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 22, sayı: 1, (2018), ss. 171-198.

Kar, B., “Sendika Kurma Hakkı”, *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, (2020), ss. 259-292.

Kara, B., 1982 Anayasası Sonrasındaki Kurulan Hükümetlerin İnsan Haklarının Gelişimine Katkısı (1983-2000), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Niğde, 2001.

Kara, B., “Sosyal Devletten Küresel Devlete: Türkiye’de Kamu Çalışanları ve Temel Haklar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt: 14, sayı: 1, (2009), ss. 369-386.

Kara, F., Toplu Sözleşme ve Grev Hakkının Türk Silahlı Kuvvetlerinde Çalışan Sivil Memurlara Uygulanabilirliği, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Çanakkale, 2006.

Karabulut, M., “Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. Yüzyılda Değişim Süreci, Sosyal ve Kültürel Durum”, *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, (2016), ss. 49-65.

Karaçam Şengil, M., Erzurum ve Sivas Kongreleri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, İstanbul, 1989.

Karadeniz, Y., “Çok Partili Siyasal Hayatın Dönüm Noktası: 1950 Seçimleri”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 8, sayı: 16, (2018), ss. 637-648.

Karaduman, S., Üç Tarz-ı Modernleşme: Islahat Fermanı Sonrası Ortaya Çıkan Modernleşme Temâyülleri (1856-1889), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2019.

Karagözler, M., Bir Temel Hak Olarak Çalışma Hakkı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, 2020.

Karal, E. Z., *Osmanlı Tarihi: 5. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. Baskı, Ankara, 1994.

Karal, E. Z., *Osmanlı Tarihi: 6. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 2007.

Karal, E. Z., *Osmanlı Tarihi: 7. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. Baskı, Ankara, 2003.

Karal, E. Z., *Osmanlı Tarihi: 8. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. Baskı, Ankara, 2007.

Karal, E. Z., *Osmanlı Tarihi: 9. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1999.

Karal Akgün, S., “Ellinci Yılında 27 Mayıs Hareketi ve 1961 Anayasasının Türkiye’de Anayasal Kültürün Oluşumundaki Rolü”, *Mülkiye Dergisi*, cilt: 34, sayı: 267, (2010), ss. 145-166.

Karataş, A., “Osmanlı Devleti’nin Anayasal Nitelikli Belgelerinde Demokrasi Söylemlerinin Demokrasi Modelleri Perspektifinden Değerlendirilmesi”, *Journal of Institute of Economic Development and Social Researches*, cilt: 4, sayı: 13, (2018), ss. 609-624.

Karpat, K. H., *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2010.

Katoğlu, T., “Devlet Güvenlik Mahkemelerinde Uygulanan Yargılama Usulünün Genel Yargılama Usulünden Farkları”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, cilt: 49, sayı: 3, (1994), ss. 255-274.

Kaya, E., “Misâk-ı Milli’nin Sınırları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 8, (1997), ss. 175-186.

Kayaokay, İ., “İstibdad Devrini Anlatan Müellifi Bilinmeyen Manzum Bir Eser: Münâcât-ı Erbâ’în”, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [Journal of Old Turkish Literature Researches]*, cilt: 2, sayı: 1, (2019), ss. 713-731.

Kaya Özçelik, P., “Demokrat Parti’nin Demokrasi Söylemi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt: 65, sayı: 3, (2010), ss. 163-187.

Kayhan, C. B., 1982 Anayasasında Sağlık Hakkı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, 2019.

Kayıran, M. - Metintaş, M. Y., “Türkiye’de Anayasal Gelişme (1876-1924)”, *Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (2017), ss. 14-41.

Kayış, Y., “1946 Belediye Seçimleri ve Basın”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt: 7, sayı: 16, (2008), ss. 397-419.

Keklik, E., Osmanlı Devleti’nde Sultan Abdülaziz Devri Anadolu Islahatları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2009.

Keskin, Y. Z., “Demokrat Parti İktidarı ve Günümüze Yansımaları”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 5, sayı: 1, (2012), ss. 107-130.

Keskinsoy, Ö. - Kaya, S. B., “Türkiye’nin Hükümet Sistemleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, sayı: 137, (2018), ss. 67-96.

Kılıç, M., “Milli Mücadele Döneminin Siyasi ve Stratejik Açidan Değerlendirilmesi”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 3, sayı: 1, (2019), ss. 47-69.

Kılıç, M., “Sosyal Güvenlik Hakkının Kapsamı ve Sınırı”, *İş ve Hayat Dergisi*, cilt: 3, sayı: 5, (2017), ss. 378-398.

Kılıç, S., “Mustafa Kemal (Atatürk) ve Erzurum Kongresi”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, cilt: 2, sayı: 1, (1997), ss. 77-97.

Kıratlı, M., “1924 ve 1961 Anayasalarında İdarenin Kuruluşu (Bir Karşılaştırma)”, *Türk İdare Dergisi*, cilt: 44, sayı: 341, (1973), ss. 3-28.

Kırkpınar, L., “Demokrat Parti ve Muhalefet Stratejisi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt: 3, sayı: 10, (2000), ss. 85-98.

Kırmızı, E. - Hüseyinli, N., “Sosyal Güvenlik Hakkının Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, cilt: 2, sayı: 61, (2019), ss. 1203-1236.

Kili, S., “Temel Hak ve Özgürlükler Yönünden 1961 ve 1982 Anayasaları”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (1984), ss. 23-28.

Kili, S. - Gözübüyük, A. Ş., *Türk Anayasa Metinleri “Sened-i İttifaktan Günümüze”*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1985.

Kocaoğlu, M., *Anayasa’ya Göre Türk Sosyal Devlet Sistemi*, Kara Harp Okulu Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1989.

Koçak, B. - Sancaktutan, E., “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Dönemi Yenilikleri: Tanzimat Fermanı Sonrası Yeni Kurumlar”, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, cilt: 56, sayı: 3, (2021), ss. 1936-1948.

Koçak, İ., Osmanlı Anayasal Gelişmeleri İçinde 1876 Anayasası ve 1909 Değişikliklerinin Anayasal Açısından İrdelenmesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kütahya, 2007.

Kol, E., “Türkiye’de Sağlık Reformlarının Sağlık Hakkı Açısından Değerlendirilmesi”, *Sosyal Güvenlik Dergisi*, cilt: 5, sayı: 1, (2015), ss. 135-164.

Kongar, E., *İmparatorluktan Günümüze Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, Remzi Kitabevi, 5. Baskı, İstanbul, 1985.

Korkut, L., “Karşılaştırmalı Hukuk Bakış Açısıyla 1982 Anayasasında Silahlı Kuvvetlerin Yürütme ve Yargı Tarafından Denetimi”, *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 3, sayı: 1, (2016), ss. 5-47.

Köse, S., Türk Demokrasi Hayatında 12 Mart 1971 Muhtırası, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Afyonkarahisar, 2010.

Köylü, M., “Batı Anadolu’nun İşgalinin Türk, Yunan ve İngiliz Siyasi Tarihine Etkisi”, *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 3, sayı: 6, (2016), ss. 147-169.

Kubalı, H. N., *Anayasa Hukuku Dersleri: Genel Esaslar ve Siyasî Rejimler*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1971.

Kulak, S. C., “Anayasa Değişikliklerinin Yargısal Denetimi”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, sayı: 87, (2010), ss. 228-261.

Kurbanlı, M., “Kanuni Esasının Pozitif Hukuk Açısından Kısa Bir İncelemesi”, *Konya Barosu Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (2021), ss. 175-211.

Kutsal Ayaz, Ü., Türkiye’de Anayasal ve Kurumsal İnşa Bağlamında Modernleşme (1876-1982), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Afyonkarahisar, 2014.

Kuyaksil, A. - Altunbaş, A., “Türklerde Hukuk Devleti Anlayışının Tarihsel Gelişimi”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 9, sayı: 19, (2012), ss. 15-46.

Kuzu, B., “Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarının İnsan Hakları Açısından Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, cilt: 54, sayı: 1-4, (1994), ss. 71-101.

Küçük, A., “1924 Anayasasında Temel Hak ve Hürriyetler”, *Liberal Düşünce Dergisi*, sayı: 82, (2016), ss. 5-54.

Küçük, C., “Abdülaziz”, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. I, Türk Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 1988, ss. 179-185.

Küçükcan, B., 1961 Anayasası ve 1961-1965 Koalisyon Hükümetleri Dönemi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1997.

Lewis, B., *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 1993.

Marcou, J., “Anayasacılık ve Türkiye’de Anayasal Hareketler”, (Çev. Gülден Kurt), *Anayasa Hukuku Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (2012), ss. 1-50.

Mardin, Ş., *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1991.

Memiş, E., “1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Üzerine Doğan İlginç Bir Şekil Sorunu Tartışması ve İki Anayasalı Rejim Olgusu”, *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, cilt: 9, sayı: 1-3, (1988), ss. 217-241.

Metin, B., “Sağlık Hakkı”, *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, cilt: 4, sayı: 1, (2017), ss. 46-50.

Metin, B., Sağlık Hakkının Hukuki Çerçevesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2018.

Mollaoğlu, Y., Kooperatiflerin Hukukî Niteliği, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya, 2018.

Mumcu, A., “1924 Anayasası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 2, sayı: 5, (1986), ss. 383-399.

Murat, T. - Özmen, N., “Hilâfetin Kaldırılmasının Türk Basınına Yansımaları”, *Turkish Studies*, cilt: 13, sayı: 8, (2018), ss. 137-160.

Mutlu, C., “Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun Havza’daki Faaliyetlerinin Milli Mücadele’deki Yeri”, *Cedrus Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi*, cilt: 7, (2019), ss. 723-740.

Muyan, Y., Sosyal Devlet ve Türkiye’de Sosyal Devlet Uygulamalarının İncelenmesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Muş, 2016.

Müftüoğlu, G., *Sosyal Devlet ve Hukuk Devleti*, Saypa Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1996.

Nakiboğlu, A. - Bukarlı, E., “II. Mahmud Dönemi İktisadi İslahatları”, *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 8, sayı: 14, (2017), ss. 31-51.

Narin, S., “1921 Anayasası’nın Genel Özellikleri Bağlamında Yer Yönünden Yerinden Yönetimler ve Siyasal Özerkliğin Reddi”, *İzmir Barosu Dergisi*, cilt: 83, sayı: 3, (2018), ss. 79-109.

Nazlı, S., *Anayasanın Çalışma Hak ve Özgürlüğüne İlişkin Düzenlemelerinin İş Hukukuna Etkileri*, Seçkin Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2015.

Nazlı, S., “Sosyal Haklar ve 2001 Anayasa Değişiklikleri”, *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (2002), ss. 51-72.

Nohutçu, A. - Ündal, M., *Anayasa Hukuku*, Savaş Yayınevi, 12. Baskı, Ankara, 2015.

Oğuz, A., “Birinci Meşrutiyet Meclisi’nin Kapatılmasının Sonuçları Üzerine”, *Nevşehir Barosu Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (2014), ss. 41-67.

Okandan, R. G., *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1959.

Okur, M., “Milli Egemenlik ve Teşkilât-ı Esasiye Kanunu”, *Atatürk Dergisi*, cilt: 3, sayı: 1, (2000), ss. 289-304.

Okuyay, C., Türkiye’de Anayasacılık Anlayışı Olarak Tepkisellik (1960-1982 Dönemi), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Çorum, 2018.

Olgun, K., “Türkiye’de Cumhuriyetin İlanından 1950’ye Genel Seçim Uygulamaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 27, sayı: 79, (2011), ss. 1-35.

Öçal, A., “Tarım İşletmelerinin Hukuki Yapıları”, *Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi*, cilt: 4, sayı: 1, (1968), ss. 221-231.

Önder, E. - Karakuş, H., “Atatürk ve Hukuk Devrimleri”, *Hukuk Gündemi Dergisi*, sayı: Atatürk Özel Sayısı, (2013), ss. 42-45.

Örki, A., “Ekonomik Kalkınmada Kooperatiflerin Öneminin Örneklerle Değerlendirilmesi”, *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, cilt: 3, sayı: 2, (2016), ss. 13-22.

Örmeci, O., “Jön Türkler ve İttihat ve Terakki”, *Tarih Okulu Dergisi*, sayı: 8, (2010), ss. 95-109.

Örsel, S., “Kanuni Grevin Şartları ve Hukuki Açısından Sonuçları”, *İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Dergisi*, cilt: 17, sayı: 67, (2020), ss. 1043-1084.

Örücü, E., “Taşınmaz Mülkiyeti Sınırlamalarına İlişkin Bazı Öneriler”, *İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi*, cilt: 10, sayı: 13, (1976), ss. 47-78.

Özay, İ. H., *Devlet, İdarî Rejim ve Yargısal Korunma*, Filiz Kitabevi, 1. Baskı, İstanbul, 1986.

Özbek, N., “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Sosyal Devlet”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, sayı: 92, (2002), ss. 7-33.

Özbilen, A. B., “İrtifak Hakkının Kullanıldığı Yerin Değiştirilmesi”, *İstanbul Hukuk Mecmuası*, cilt: 77, sayı: 2, (2019), ss. 475-502.

Özbudun, E., *1921 Anayasası*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1992.

Özbudun, E., *1924 Anayasası*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2012.

Özbudun, E., “1961 ve 1982 Anayasalarında Kanun Hükmünde Kararnameler”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, sayı: 2, (1985), ss. 227-238.

Özbudun, E., *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1986.

Özbudun, E., “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin Hukukî Niteliği”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, (1985), ss. 475-503.

Özbudun, E., “Türkiye’de Anayasa Yargısının Doğuşu: 1961 Anayasası Üzerindeki Kurucu Meclis Görüşmeleri”, *Liberal Düşünce Dergisi*, cilt: 17, sayı: 68, (2012), ss. 5-18.

Özcan, B., “Osmanlı Devleti’nin Rusya’ya Yönelik Dış Politikası (19. Yüzyıl ve 20. Yüzyıl Başı)”, *Türk Dış Politikası (Osmanlı Dönemi): 2. Cilt*, (Ed. Mustafa Bıyıklı), Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 309-346.

Özcan, S., “Amasya Genelgesi’nin Erzurum ve Sivas Kongreleri Üzerindeki Etkisi”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, (2013), ss. 69-82.

Özcan, Ü. İ., “İlk Anayasamız Teşkilat-ı Esasiye’nin Hazırlanması Süreci”, *Hukuk Gündemi Dergisi*, sayı: Atatürk Özel Sayısı, (2013), ss. 25-28.

Özçelik, A. S., “1961 Anayasasına Göre Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu, Görev ve Yetkileri”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, cilt: 28, sayı: 3-4, (1962), ss. 598-619.

Özçelik, F. - Tunç, B., “Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1959 Yılı Gezileri Kapsamında Geyikli Olayları”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, cilt: 6, sayı: 3, (2017), ss. 1624-1643.

Özçelik, F. - Tunç, B., “Demokrat Parti Döneminde Ağrı’da İdari Alanda Yapılan Düzenlemeler (1950-1960)”, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, cilt: 7, sayı: 3, (2017), ss. 463-477.

Özdemir, G., “Yüksek Seçim Kurulu’nun Niteliği”, *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 14, sayı: 1-2, (2010), ss. 111-133.

Özdemir, H., “Türkiye’nin Parlamenter Hükümet Sistemi Tecrübesine Kısa Bir Bakış”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 10, sayı: 20, (2020), ss. 373-400.

Özduygün, Y. - Pınar, M., “1946 Belediye Seçimleri ve Urfa’daki Yansımaları”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, cilt: 7, sayı: 2, (2021), ss. 711-726.

Özenç, B., “Türkiye’nin Demokratikleşme Sürecinde Bir Dönüm Noktası Olarak 1946 Seçimleri”, *Türk-Alman Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (2019), ss. 71-92.

Özger, Y., “İkinci Meşrutiyet Döneminde İktidarın Yeni Sembolü Olarak Hazırlanan Kanun-i Esasi Madalyası”, *Tarih Okulu Dergisi*, cilt: 11, sayı: 35, (2018), ss. 1-19.

Özkul, F., “Anayasalarımızda Laiklik İlkesi”, *Ankara Barosu Dergisi*, sayı: 4, (2014), ss. 271-310.

Özkul, F., “Liberal Demokratik Anayasacılık Anlayışı Bağlamında Türkiye Cumhuriyeti 1924 Anayasası’nın Değerlendirilmesi”, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, cilt: 6, sayı: 12, (2018), ss. 585-612.

Özmen, A., “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Anayasalarda Merkezi Yönetim-Yerel Yönetim İlişkileri”, *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, cilt: 2, sayı: 2, (2012), ss. 171-175.

Özüçetin, Y., “Demokrasiye Geçiş, Demokrat Parti’nin Kuruluşu, 1946 Seçimleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. XVI, (Ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 1408-1426.

Pamak, M., “Türkiye’de Toprak Reformu”, *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, sayı: 18, (1980), ss. 127-159.

Parla, T., *Türkiye’de Anayasalar*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1991.

Pieterse, M., “Beyond The Welfare State: Globalisation Of Neoliberal Culture And The Constructional Protection Of Social And Economic Rights In South Africa”, *Stellenbosch Law Review*, volume: 14, issue: 3, (2003), ss. 3-28.

Rawls, J., *Bir Adalet Teorisi*, (Çev. Vedat Ahsen Coşar), Phoenix Yayınevi, 4. Baskı, Ankara, 2021.

Safi, İ., “II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal İktidarın Toplumsal Muhalefete Bakış Açısı: Hasan Fehmi Bey Suikastı ve Muhalefetin Tasfiyesi”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 3, sayı: 2, (2018), ss. 268-286.

Sağlam, F., “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nde Tüm Hak ve Özgürlüklere Yönelik Kurallar Üzerine Bir Deneme”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, cilt: 25, sayı: 2, (2019), ss. 1236-1252.

Sağlam, F., *Temel Hakların Sınırlanması ve Özü*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1982.

Sağlam, Ö., Sosyal Devlet ve İnsan Hakları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2011.

Salep, M., “Siyasi ve Hukuki Açısından 1961 Anayasası’nda Yapılan Değişiklikler (1969-1974)”, *Turkish Studies Historical Analysis*, cilt: 14, sayı: 2, (2019), ss. 327-357.

Sancaktar, F. M., “Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919) Delegationlarına Dair Bazı Tespitler”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, sayı: 71, (2020), ss. 473-496.

Saraç, O., “Kamu Yararı Kavramı”, *Maliye Dergisi*, sayı: 139, (2002), ss. 16-26.

Satır, K. Ü., Politik Anayasacılık Ekseninde 1961 Anayasası’nın Mahiyeti, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Bursa, 2018.

Savaş, M., *İkinci Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terâkki ve Basın*, Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1998.

Savaş, V., “Anayasalarda Ekonomik Hak ve Özgürlükler: T.C. Anayasaları Örneği”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, sayı: 6, (1989), ss. 175-203.

Savcı Yörük, E., “Sosyal Devlet Anlayışı ve Türkiye’deki Gelişimi”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt: 6, sayı: 11, (2021), ss. 166-179.

Selçuk, E., *Anayasa Hukuku*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2021.

Selvi, H., “Sivas Kongresi”, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXVII, Türk Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 284-285.

Sencer, M., “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetimsel Gelişmeler”, *Amme İdaresi Dergisi*, cilt: 17, sayı: 3, (1984), ss. 46-71.

Sert, Y., Halifeliğin Kaldırılmasının Konya Basını ve Kamuoyundaki Yansıması, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya, 1995.

Serter, N., *Devlet Görevlerindeki Gelişmelerin Sonucu Olarak Sosyal Devlet*, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1994.

Sevinçhan, E., Sosyal Devlet İlkesini Gerçekleştirmeye Yönelik Vergi Araçları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2014.

Somel, S. A., “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, *Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*, 22-23 Mayıs 2006 İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 61-84.

Soysal, M., *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, Gerçek Yayınevi, 11. Baskı, İstanbul, 1997.

Soysal, M., “Eğitim Hakkı ve Öğretim Özgürlüğü”, *Türkiye’de İnsan Hakları Semineri: Tebliğler-Tartışmalar, 9-11 Aralık 1968 Ankara*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970, ss. 245-255.

Sunay, C. - Tunç, B., “Elli Yıl Sonra 12 Mart Muhtırasına Yeniden Bakmak”, *Tarih Okulu Dergisi*, cilt: 14, sayı: 55, (2021), ss. 3904-3936.

Sur, M., “Siyasî Grev”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, cilt: 4, sayı: 23, (2009), ss. 11-26.

Şahbaz, İ., “Bir Sosyal Hak Olarak Sağlık Hakkı”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, sayı: 86, (2009), ss. 405-423.

Şahin, A., “Türkiye’nin Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Seçimler ve Seçmen Davranışları”, *TASAM Siyasal İletişim Enstitüsü Dergisi*, cilt: 10, sayı: 24, (2008), ss. 1-16.

Şahin, A., “Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunda Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakların Niteliği Bağlamında Sağlık Hakkının Kapsamı Üzerine Bir İnceleme”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 59, sayı: 4, (2010), ss. 711-766.

Şahin, E. - Tunç, B., “Demokrat Parti’nin Kuruluş Süreci ve DP-CHP Siyasî Mücadelesi (1945-1947)”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, (2015), ss. 31-69.

Şavkılı, C., Atatürk Döneminde Parlamento Faaliyetleri (1920-1938), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü*, Ankara, 2011.

Şen, M., “İnsan Hakları Bağlamında Çalışma Hakkı”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, cilt: 20, sayı: 1, (2014), ss. 143-162.

Şengül, G., 1961 Anayasasının Hazırlanmasındaki Tarihsel Süreç, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Çanakkale, 2011.

Şenkal, A. - Doğan, M., “Sosyal Politika ve Sosyal Haklar; Vatandaşlık Haklarının Yeniden Kavramsallaştırılması Arayışı”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 9, sayı: 17, (2012), ss. 63-80.

Şeyhanlıoğlu, H., *Türk Siyasal Muhafazakârlığının Kurumsallaşması ve Demokrat Parti*, Kadim Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2011.

Şık, H., “1921, 1924 Anayasalarında Yargı Erki ve İstiklal Mahkemeleri”, *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları*, sayı: 5, (2016), ss. 107-128.

Şimşek, M., “Çoğulculuk ve Vesayet İkileminde 1961 Anayasası”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 22, sayı: TBMM’nin 100. Yılı ve Milli İrade Özel Sayısı, (2020), ss. 221-240.

Şimşek, S., *Türk Hukukunda ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Mülkiyet Hakkı*, Hermes Matbaacılık, 1. Baskı, Ankara, 2011.

Şimşir, B. N., “Ankara’nın Başkent Oluşu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 7, sayı: 20, (1991), ss. 189-222.

Şimşir, B. N., *Lozan Günlüğü*, Bilgi Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2012.

Şirin, S., “1921 Teşkilâtı Esasiye Kanunu Çerçevesinde Kurucu İktidar Tartışması”, *Anayasa Hukuku Dergisi*, cilt: 8, sayı: 16, (2019), ss. 359-408.

Tahmazoğlu Üzeltürk, S., *Anayasa Hukuku Açısından Sağlık Hakkı*, Legal Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2012.

Talas, C., “Çalışma Hakkı ve Türkiye’deki Durum”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, cilt: 46, sayı: 1, (1991), ss. 407-421.

Tan, T., “Sözleşme Özgürlüğüne Kamunun Müdahalesi”, *Prof. Dr. Yıldırım Uler’e Armağan*, Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, Lefkoşa, 2014, ss. 513-524.

Tan, T., “Türk Hukukunda Kanun Hükmünde Kararname Uygulaması ve Sorunlar”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, cilt: 50, sayı: 1, (1995), ss. 335-353.

Tanilli, S., *Devlet ve Demokrasi: Anayasa Hukukuna Giriş*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1981.

Tanör, B., *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, May Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1978.

Tanör, B., *İki Anayasa: 1961 ve 1982*, Beta Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1994.

Tanör, B., *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Yapı Kredi Yayınları, 26. Baskı, İstanbul, 2016.

Taşpınar, G. T., *27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1996.

Taşıyürek, M., *Adnan Menderes*, Anonim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2009.

Tekdemir, A., Atatürk'ün Önderliğinde Yapılan Kongreler (Dönem Basımına ve Arşiv Belgelerine Göre), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Edirne, 2000.

Tekin, Y. - Sarıalioğlu, İ., “1946 Seçimleri ve Uluslararası Politikadaki Yansımaları: Soğuk Savaşın Eşiğinde Çok Partili Siyasal Hayata Geçiş”, *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 96, (2021), ss. 1-32.

Temiz, Ö., “Türk Hukukunda Bir Temel Hak Olarak Sağlık Hakkı”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, cilt: 69, sayı: 1, (2014), ss. 165-188.

Teziç, E., “1982 Anayasasına Göre Anayasaya Uygunluğun Denetimi”, *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, cilt: 3, sayı:1-3, (1982), ss. 199-208.

Teziç, E., *Türkiye’de 1961 Anayasasına Göre Kanun Kavramı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1972.

Tikveş, Ö., “Anayasa’da Onbeş Yıllık Dönemde (1961-1976) Yapılan Değişiklikler ve Ekler”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 34, sayı: 1-4, (1977), ss. 19-60.

Tokat, B., *Yönetimde İşbirliği İlkesinin Türk Kooperatif Düzenindeki Sorunsalı ve Bir Model Denemesi*, Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, 1. Baskı, Eskişehir, 1985.

Topçu, F. S., Sultan Abdülaziz Döneminde Yaşanan Mali Bunalım ve Uygulanan Mali Reformlar (1861-1876), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2014.

Tuaç, P., “İnsan Hakları Boyutuyla Sosyal Güvenlik Hakkı”, *İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Dergisi*, cilt: 13, sayı: Prof. Dr. Fevzi Demir’e Armağan, (2016), ss. 653-679.

Tuğluoğlu, F., “1961 Anayasa Referandumu ve DP Tabanı”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, cilt: 12, sayı: 24, (2019), ss. 135-162.

Tunaya, T. Z., “1876 Kanun-i Esasisi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c. I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 27-39.

Tunca, M. E., İşçinin Dinlenme Hakkı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, 2013.

Tuncel, S., Kamulaştırmanın Mülkiyet Hakkına Etkisi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Malatya, 2019.

Tunç, B., “27 Mayıs Askeri Darbesinin Vilayetlerdeki Yansımaları: Bitlis Örneği”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, cilt: 5, sayı: 1, (2019), ss. 38-51.

Tunç, B. - Akarçay, E., “12 Mart Muhtırası Sonrası 1961 Anayasası’nda Yapılan Değişiklikler Üzerine Bir Değerlendirme”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, cilt: 11, sayı: 3, (2022), ss. 1543-1571.

Tunç, B., “Arşiv Belgelerine Göre Bilecik’te Vatan Cephesi”, *Tarih Okulu Dergisi*, cilt: 11, sayı: 33, (2018), ss. 551-565.

Tunç, B., “Bursa’da Vatan Cephesi”, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 9, sayı: 2, (2016), ss. 137-162.

Tunç, B., Demokrat Parti Döneminde Kocaeli (1950-1960), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sakarya, 2016.

Tunç, B., “Demokrat Parti Kocaeli Milletvekili Cemal Tüzün (1954-1961)”, *Karadeniz Araştırmaları Merkezi Dergisi*, cilt: 14, sayı: 54, (2017), ss. 171-187.

Tunç, B., “DP ile CHP Anlaşmazlıkları Bağlamında İsmet İnönü’nün 1952 Yılı Ege ve Marmara Bölgesindeki Gezileri ve Basına Yansımaları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, cilt: 5, sayı: 15, (2018), ss. 70-93.

Tunç, B., “Kocaeli’nde Vatan Cephesi”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 8, sayı: 2, (2015), ss. 733-750.

Tunç, B., “Milletvekili Genel Seçimlerinde Demokrat Parti’nin Kocaeli’ndeki Seçim Faaliyetleri (1950-1957)”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, cilt: 7, sayı: 1, (2018), ss. 250-264.

Tunç, B., “Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası’nın Yeri ve Önemi”, *Karadeniz Araştırmaları Merkezi Dergisi*, cilt: 17, sayı: 67, (2020), ss. 657-692.

Tunç, H. - Bilir, F., “Cumhuriyet Dönemi Anayasalarında Milliyetçilik Anlayışı”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, (1999), ss. 89-97.

Turan, E., “Sosyal Güvenlik Hakkı”, *Kamu-İş Dergisi*, cilt: 7, sayı: 3, (2003), ss. 1-20.

Turan, Ş., *Türk Devrim Tarihi 1. Kitap: İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe*, Bilgi Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 1991.

Turan, Ş., *Türk Devrim Tarihi 2. Kitap: Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti’ne*, Bilgi Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 1992.

Turan, Ş., *Türk Devrim Tarihi 3. Kitap (Birinci Bölüm): Yeni Türkiye’nin Oluşumu (1923-1938)*, Bilgi Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 1995.

Turan, Ş., *Türk Devrim Tarihi 3. Kitap (İkinci Bölüm): Yeni Türkiye’nin Oluşumu (1923-1938)*, Bilgi Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 1996.

Turan, Ş., *Türk Devrim Tarihi 4. Kitap (Birinci Bölüm): Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (10 Kasım 1938-14 Mayıs 1950)*, Bilgi Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 1999.

Turan, Ş., *Türk Devrim Tarihi 4. Kitap (İkinci Bölüm): Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (14 Mayıs 1950-27 Mayıs 1960)*, Bilgi Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 1999.

Turan, Ş., *Türk Devrim Tarihi 5. Kitap: Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (27 Mayıs 1960-12 Eylül 1980)*, Bilgi Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2002.

Turp, M., “Türkiye’nin Demokratikleşme Sürecinde Bir Mihenik Taşı: Basında 1950 Seçimleri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt: 18, sayı: 37, (2018), ss. 677-714.

Türkdoğan, O., “Toprak Reformunda Sosyo-Politik Yönelim”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt: 31, sayı: 1-4, (1971), ss. 1-57.

Türker, H., “Basında “Hanedan-ı Hilafet” Tartışmaları ve Hilafetin Kaldırılması”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt: 3, sayı: 8, (1998), ss. 67-92.

Uçar, M. A., Mülkiyet Hakkının Anayasal Gelişimi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1990.

Uçarol, R., *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul, 1995.

Uğuz Taşçı, D., Arazi Kullanım Açısından Toplum Yararı İlkesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1993.

Uran, P., “Anayasaların Başlangıç Kısımları”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, cilt: 73, sayı: 1, (2015), ss. 223-248.

Uyar, H., “1950 Genel Seçimleri Üzerine Bir Analiz Denemesi”, *Uluslararası Türkiye Cumhuriyeti Sempozyumu Bildirileri, 22-24 Ekim 2008 Isparta*, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Isparta, 2008, ss. 315-330.

Uyar, H., *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1999.

Uyar, H., “Türkiye’de Askeri Darbeler ve Nedenleri Üzerine Bir Analiz Denemesi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt: 20, sayı: 15 Temmuz Özel Sayısı, (2020), ss. 77-96.

Uzun, H., “Türk Demokrasi Tarihinde I. Meşrutiyet Dönemi”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, cilt: 6, sayı: 2, (2005), ss. 145-162.

Uzun, S., 1982 Anayasasına Göre Sosyal Devlet İlkesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2010.

Üçok, C. - Mumcu, A., *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yayınları, 6. Baskı, Ankara, 1991.

Ülken, H. Z., *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 2001.

Ülker, İ., “Hukukun Genel İlkeleri Bağlamında Kanun-i Esasi’deki Yargılamaya İlişkin Hükümlerin Değerlendirilmesi”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 21, sayı: 2, (2013), ss. 101-124.

Ülker, İ., “İstiklal Mahkemelerinin Kuruluşu ve Çalışmaları”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 23, sayı: 1, (2015), ss. 177-200.

Ülman, A. H., “21 Şubat 1950 Tarih ve 5545 Sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanunu’nun Geçirdiği Hazırlık Safhaları”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt: 12, sayı: 1, (1957), ss. 59-73.

Ültanır, M. S., Türkiye’de Kooperatifçiliğin Tarihsel Seyri: Devlet İnisiyatifi-Kalkınma İdeali, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2019.

Ünal Açıkgöz, M., “1876 Tarihli Kanun-i Esasi’de Yasama-Yürütme İlişkisi”, *Yasama Dergisi*, sayı: 43, (2021), ss. 61-86.

Ünal Özkorkut, N., “1876 Anayasası’nın Hukuk Devleti Unsurları Açısından Osmanlı Devlet Anlayışına Getirdiği Yenilikler”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 53, sayı: 1, (2004), ss. 173-184.

Üskül, M. Z., “Anayasa Mahkemesi Kararlarında Sosyal Devlet Kavramı”, *Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi*, cilt: 14, sayı: 2, (1978), ss. 241-252.

Üstün, Y. - Hak, İ., *Kooperatiflerin Vergisel Boyutu*, İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2020.

Yamaç, M., “İlk Anayasa (1876 Kanun-i Esasisi)”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 3, sayı: 5, (2014), ss. 54-68.

Yamaç, M., “Türkiye Devleti’nin İlk Anayasası 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 22, sayı: TBMM’nin 100. Yılı ve Milli İrade Özel Sayısı, (2020), ss. 204-220.

Yarsuvat, D., “Yürütme Organının Koyduğu Kaidelerle Suç İhdası ve 1961 Anayasası”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, cilt: 29, sayı: 3, (1963), ss. 540-559.

Yaşar, N., Avrupa İnsan Hakları Sistemi ve Türk Hukukunda Eğitim Hakkı ve Özgürlüğü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1999.

Yay, S., “Tarihsel Süreçte Türkiye’de Sosyal Devlet”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 3, sayı: 9, (2014), ss. 147-161.

Yayla, A., “Anayasacılık, Anayasal Demokrasi ve İdeolojiler”, *Liberal Düşünce Dergisi*, sayı: 66, (2012), ss. 13-22.

Yazıcı, S. - Yazıcı, F., “Tarihsellik ve Kuramsallık Arasında: 1921 ve 1924 Anayasalarında Kuvvetler Birliği/Ayrılığı Tartışması”, *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 59, (2011), ss. 235-254.

Yetkin, S. - Yılmaz, F., *Cumhuriyet’in İlanı ve İzmir Kutlamaları*, Stil Matbaacılık, 1. Baskı, İstanbul, 2002.

Yıldırım, A. - Demirel, E. T., “Ücret Tatmininin Yaşam Tatminini Belirleyici Etkisi Var Mı? Elazığ Banka Çalışanları Örneği”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 25, sayı: 2, (2015), ss. 133-154.

Yıldırım, M., “Sivil-Asker Uyumunun Anayasa Yapım Siyasetine Etkisi: 1971-1973 Anayasa Değişiklikleri”, *Liberal Düşünce Dergisi*, cilt: 24, sayı: 93, (2019), ss. 35-58.

Yıldırım, R. N., II. Mahmut Dönemi Islahat Hareketleri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Elazığ, 2006.

Yıldırım, Y., Muhalefet ve Basın İlişkileri Çerçevesinde 1957-1960 Dönemi Demokrat Parti, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2019.

Yıldırım, S., “1950 Seçimleri ve Propaganda”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, sayı: 6, (2004), ss. 131-157.

Yıldız, M., “Tanzimat Fermanı: Genel Değerlendirme, Karşılaştırmalı İlmî Metin, İngilizce, Fransızca, Almanca ve Arapça Tercüme”, *Journal of Islamic Research*, cilt: 5, sayı: 1, (2012), ss. 126-177.

Yılmaz, E., “1950 Seçimlerinin Önemi, Öne Çıkan Özellikleri ve Siyasal Sonuçları”, *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, (2010), ss. 31-45.

Yılmaz, E., “Türk Siyasî Tarihinde Askerî Müdahalelere Bir Örnek: Demokrat Partililere Siyasî Haklarının İadesi Meselesi ve 14-21 Mayıs 1969 Buhranı”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, cilt: 16, sayı: 32, (2017), ss. 21-64.

Yılmaz, F., *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, Berikan Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2007.

Yılmaz, H., 1961 ve 1982 Anayasalarına Göre Sosyal Hukuk Devleti, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Bolu, 2005.

Yılmaz, O., Türk İş Hukukunda Dinlenme Süreleri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2021.

Yüksel, F., “Sosyal Devletin Dönüşüm Sürecinde Yerel Yönetimlerin Yeni İşlevleri”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, cilt: 62, sayı: 1, (2007), ss. 279-298.

Zaim, S., *Türkiye’de Ücret ve Gelirler Siyaseti*, Ayyıldız Matbaası, 1. Baskı, Ankara, 1974.

Zevkliler, A., “Kamulaştırma, Satım Sözleşmesinin Özel Bir Çeşidi Midir?”, *Prof. Dr. Osman Fazıl Berki’ye Armağan*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977, ss. 935-958.

Zürcher, E. J., *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, (Çev. Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1995.

EKLER

EK 1: 1938-1972 yılları arasında Cumhuriyet Halk Partisi'nin Genel Başkanlığını yapan Türkiye'nin ikinci Cumhurbaşkanı İsmet İnönü.

EK 2: Türkiye’de 1950-1960 yılları arasında siyasal iktidarı elinde bulunduran Demokrat Parti’nin kurucuları arasında yer alan üçüncü Cumhurbaşkanı Celal Bayar.

EK 3: Türkiye’de 1950-1960 yılları arasında siyasal iktidarı elinde bulunduran Demokrat Parti’nin Genel Başkanı Başbakan Adnan Menderes.

EK 4: 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi'ni gerçekleştiren Millî Birlik Komitesi'nin Başkanı ve Türkiye'nin dördüncü Cumhurbaşkanı Orgeneral Cemal Gürsel.

EK 5: Millî Birlik Komitesi tarafından 1961 Anayasası'nın hazırlık işlemlerinde görevlendirilen İstanbul Üniversitesi Komisyonu ve bu komisyonun başkanı Ord. Prof. Dr. Sıddık Sami Onar.

EK 6: Cumhuriyet Gazetesi'nin 9 Temmuz 1961'de yapılan anayasa referandumunun gerçekleştirildiğine dair 10.07.1961 tarihli nüshası.

EK 7: Cumhuriyet Gazetesi'nin 9 Temmuz 1961'de yapılan anayasa referandumunun sonuçlarını gösteren 11.07.1961 tarihli nüshası.

EK 8: Hürriyet Gazetesi'nin 9 Temmuz 1961'de gerçekleştirilen anayasa referandumunun yapılacağına dair 09.07.1961 tarihli nüshası.

EK 9: Hürriyet Gazetesi'nin 9 Temmuz 1961'de yapılan anayasa referandumunun sonuçlarını gösteren 12.07.1961 tarihli nüshası.

Hürriyet
GÜNLÜK MUSTAKİL SİYASİ GAZETE

Çarşamba 12 TEMMUZ 1961
Baskı: 14 - No: 6108
Fiyat: 10 kuruş

ATLASLI TARİH
ATLASLI COĞRAFYA

EVET: Anayasa 6 milyon 374 bin beyaz oyla kabul edildi

YUZDE 76 İŞTIRAK: 10 milyon 359 bin kişi sandık başına gitti

HAYIR: Üç milyon 984 bin seçmen de kırmızı oy verdi

TÜRK MİLLETİ ASALETİNİ GÖSTERDİ

Halkoyu neticesi için böyle diyen Gürsel'e göre, dimdik duruyoruz ve doğru yoldayız

İNÖNÜ "Oylar bir nispet dahilinde elbette farklı olacaktır,, dedi

ANKARA, 11 (Haber) — Başbakan İsmet İnönü, bugün Ankara'da yapılan Anayasa referandumunun sonuçları üzerine konuştu. İnönü, "Oylar bir nispet dahilinde elbette farklı olacaktır,, dedi.

İnönü, "Evet, oyların 76 yüzdesi Anayasa'ya 'Evet' dedi. Bu, Türkiye'nin tarihinde ilk defa yapılan bir referandumdur. Bu, Türkiye'nin tarihinde ilk defa yapılan bir referandumdur. Bu, Türkiye'nin tarihinde ilk defa yapılan bir referandumdur.

SEÇMEN ADEDI: 13.846.041

İŞTIRAK: 76,00%

EVET: 10.359.000

HAYIR: 3.487.041

EK 10: Tercüman Gazetesi'nin 9 Temmuz 1961'de gerçekleştirilen anayasa referandumunun yapılacağına dair 09.07.1961 tarihli nüshası.

EK 11: Resmî Gazete'nin 9 Temmuz 1961 tarih ve 334 Sayılı Yasayla kabul edilen 1961 Anayasası'nın yayımlandığına dair 20.07.1961 tarihli nüshası.

T.C. Resmî Gazete

Kuruluş tarihi : 7 Ekim 1336 - 1920

<i>İdare ve yazı işleri için</i> Başbakanlık Neşriyat ve Müdaveenat Genel Müdürlüğüne müracaat olunur	20 TEMMUZ 1961 PERŞEMBE	Sayı : 10859
--	----------------------------	--------------

KANUN

TÜRKİYE CUMHURİYETİ ANAYASASI

Kanun No : 334

Kabul tarihi : 9/7/1961

BAŞLANGIÇ

Tarihi boyunca bağımsız yaşamış, hak ve hürriyetleri için savaşmış olan;

Anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960 Devrimini yapan Türk Milleti;

Bütün fertlerini, kaderde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün halinde, millî şuur ve ülküler etrafında tophyan ve milletini, dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi olarak millî birlik ruhu içinde daima yüceltmeyi amaç bilen Türk Milliyetçiliğinden kuz ve ilham alarak ve;

«Yurtta Sulh, Cihanda Sulh» ilkesinin, Millî Mücadele ruhunun, millet egemenliğinin, Atatürk Devrimlerine bağlılığın tam suretine sahip olarak;

İnsan hak ve hürriyetlerini, millî dayanışmayı, sosyal adaleti, ferdin ve toplumun huzur ve refahını gerçekleştirmeyi ve teminat altına almayı mümkün kılacak demokratik hukuk devletini bütün hukukî ve sosyal temelleriyle kurmak için;

Türkiye Cumhuriyeti Kurucu Meclisi tarafından hazırlanan bu Anayasayı kabul ve ilân ve onu, asıl teminatın vatandaşların gönüllüğünde ve iradelerinde yer aldığı inancı ile, hürriyete, adalete ve fazilete şük evlâtlarına uyanık bekliliğine emanet eder.

BİRİNCİ KISIM

GENEL ESASLAR

I. Devletin şekli.

MADDE 1 — Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir.

II. Cumhuriyetin nitelikleri.

MADDE 2 — Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına ve bağımsızlıkta belirtilen temel ilkelere dayanarak, millî, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir.

III. Devletin bütünlüğü; resmî dili; başkent.

MADDE 3 — Türkiye Devleti, laik ve millîyetle bölünmez bir bütündür. Resmî dili Türkçedir. Başkent Ankara'dır.

IV. Egemenlik.

MADDE 4 — Egemenlik kayıtsız şartsız Türk Milletininindir.

Millet, egemenliğini, Anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organlar eliyle kullanır.

Egemenliğin kullanılması, hiçbir suretle belli bir kişiye, zümreye veya sınıfa bırakılamaz. Hiçbir kimse veya organ, kaynağını Anayasadan almayan bir devlet yetkisi kullanamaz.

V. Yasama yetkisi.

MADDE 5 — Yasama yetkisi Türkiye Büyük Millet Meclisinindir. Bu yetki devredilemez.

VI. Yürütme görevi.

MADDE 6 — Yürütme görevi, kanunlar çerçevesinde, Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu tarafından yerine getirilir.

VII. Yargı yetkisi.

MADDE 7 — Yargı yetkisi, Türk Milleti adına bağımsız mahkemelerce kullanılır.

VIII. Anayasanın bütünlüğü ve bağlayıcılığı.

MADDE 8 — Kanunlar Anayasaya aykırı olamaz. Anayasa hükümleri, yasama, yürütme ve yargı organlarını, idare makamlarını ve kişileri bağlayan temel hukuk kurallardır.

IX. Devlet şeklinin değişmezliği.

MADDE 9 — Devlet şeklinin Cumhuriyet olduğu hakkındaki Anayasa hükmü değiştirilemez ve değiştirilmesi teklif edilemez.